Mus'ab b. Zübeyr

Fatih Akkoca

Mus'ab b. Zübeyr

Fatih Akkoca

Kitap Adı	:	Mus’ab b. Zübeyr
Yazar	:	Fatih Akkoca
ISBN	:	978-975-6497-55-5
SAMER Yayınları	:	25
Editör	:	Dr. Öğr. Üyesi Ali Dadan
Dizgi	:	SAMER
Kapak	:	SAMER
Genel Yayın Yönetmeni	:	Doç. Dr. Feyza Betül Köse

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

SAMER Yayınları

Adres : KSÜ Avşar Kampüsü

Onikişubat/Kahramanmaraş

İletişim : 0344 300 47 59

e-posta : samer@ksu.edu.tr

Kahramanmaraş-2019

Bu kitap, “Mus'ab b. Zübeyr'in (v.72/691) Hayatı ve Şahsiyeti” adlı yüksek lisans tezinin gözden geçirilmiş yayım halidir

İÇİNDEKİLER

— ÜÇÜNCÜ BÖLÜM —

MUS'AB B. ZÜBEYR'İN FİZİKÎ, AHLAKÎ VE İLMÎ ÖZELLİKLERİ

ÖNSÖZ

Peygamberimiz Hz. Muhammed'in (s.a.s) son peygamber olarak 610 yılında Mekke'de risalet vazifesiyle görevlendirilmesi, insanlık tarihi açısından çok önemli bir olaydır. Zira o zamana kadar merkezi bir idareden mahrum olarak belli şehir ve kabile idareleri halinde yaşayan Araplar, kendilerini büyük bir medeniyetin ilk mümessilleri haline getirecek önemli bir tarihi sürece girmişlerdi. Rasulullah'ın (s.a.s) tebliğine icabet ederek Müslüman olanlar, insanlık tarihi boyunca başka hiçbir topluluğa nasip olmayan bir saygı, hürmet ve şükrana mazhar olmuşlardır. Bu büyük insanlar, bugün dahi bütün müslümanların dini, sosyal ve kültürel hayatlarında hayırla yadedilmektedirler. Sahabe-i Kiram olarak adlandırılan bu ilk müminler, kendilerinden sonra gelen Müslümanlar tarafından ideal nesil olarak tavsif edilmiş ve örnek alınmışlardır. Sahabe nesli, Peygamber Efendimiz'in (s.a.s) dilinde insanların en hayırlıları olarak zikredilirken, onlardan sonra gelen Tabiîn ve Tebe-i Tabiîn'de sırasıyla en hayırlı ikinci ve üçüncü nesil sayılmıştır.

Peygamberimiz'in (s.a.s) davetine ilk icabet edenlerden biri olan Zübeyr b. Avvâm ve oğulları, Rasulullah (s.a.s), Hulefa-i Raşidin ve Emeviler dönemlerinde çok önemli olaylara katılmışlar ve önemli roller üstlenmişlerdir. Zübeyr b. Avvâm, Rasulullah'ın havarisi lakabıyla meşhurdur. Büyük oğlu Abdullah 64/683 yılında bütün İslam beldelerini tek bir idare altında birleş-

tirmiş ve dokuz yıl yönetmiştir. Küçük oğlu Mus'ab ise abisi Abdullah'ın Irak valiliğini yürütmüş ve onun en önemli destekçisi olmuştur.

İslam tarihinin, etkisi günümüze kadar devam eden ilk ve en kanlı fitnelerinin vuku bulmasının hemen akabinde, bir fitne merkezi konumundaki Irak topraklarında kesintisiz beş yıl valilik yapan Mus'ab b. Zübeyr, Tabiîn neslinin küçüklerindendir. İlk dönem kaynaklarımızda hakkında bir çok bilgi bulunan ve önemli faaliyetler gerçekleştirmiş bir devlet adamı olan Mus'ab b. Zübeyr'in hayatını, şahsiyetini ve faaliyetlerini konu alan Türkçe bir çalışma günümüze kadar yapılmamıştır. Bu sebeple Mus'ab b. Zübeyr'in hayatı ve şahsiyeti konusunda araştırma yapmaya karar vererek bu alandaki boşluğun doldurulmasına mütevazı bir katkı sunmaya karar verdik. Bu gayeye matuf olarak ulaşabildiğimiz kitap, tez, makale ve diğer çalışmaları tarayarak konuyla ilgili bütün bilgileri toplamaya çalıştık. Ayrıca temel kaynaklardan ve çağdaş eserlerden derlediğimiz bilgilerden oluşan ve geniş bir literatür içeren çalışmamızın ilerleyen süreçte yapılacak araştırmalara bir temel oluşturacağı kanaatindeyiz.

İslam tarihinin çok netameli bir dönemini incelemeye çalıştığımız bu kitabın hazırlanmasında sabır, hoşgörü, destek ve katkılarıyla her daim desteğini yanımda hissettiğim değerli hayat arkadaşıma, ölümsüz eserlerindeki bilgileri okuma bahtiyarlığına erdiğim bütün alimlerimize, kitap, tez ve makalelerinden istifade ettiğim kıymetli akademisyenlerimize, çalışmamızın bir kitap olarak yayınlanmasında emeği ve ilgisiyle katkkı sağlayan Siyer Araştırmaları Merkezi'nin yönetici ve çalışanlarına, Samer Yayınları'na teşekkürü bir borç bilirim. Elinizdeki mütevazı çalışmayı, tercih edebileceğim birçok yol varken okuyup ilim öğrenmemi salık veren ve bu uğurda çok ihtiyacı olmasına rağmen türlü fedakarlıklarla okumamı sağlayan, benden hiçbir zaman duasını ve yardımını bizden esirgemeyen cennet vesilesi anneme ve beni her düşüncemde cesaretlendiren kıymetli babama ithaf ediyorum.

Fatih AKKOCA
Ankara–2019

— GİRİŞ —

1. Araştırmanın Önemi, Gayesi ve Metodu

Hayatını ve faaliyetlerini incelediğimiz Mus'ab b. Zübeyr'le ilgili bilgiler birçok kaynakta dağınık ve dolaylı olarak yer almakta, bazı biyografik kaynaklarda ise çeşitli bölümlerde müstakil bir başlık altında verilmektedir. Ülkemizde ise İrfan Aycan tarafından Diyanet İslam Ansiklopedisi'ne (DİA) yazılan maddenin haricinde Mus'ab'la ilgili müstakil bir eser bulunmamaktadır. Kaynaklarda bulunan mezkur bilgilerin derlenmesiyle hazırladığımız bu çalışma Mus'ab b. Zübeyr'in hayatını, şahsiyetini ve faaliyetlerini bir bütün halinde inceleme konusu yapması bakımından önemlidir.

Mus'ab'la aynı dönemde yaşayan Abdullah b. Zübeyr, Hz. Hüseyin, Abdülmelik b. Mervan ve Muhtar b. Ebi Ubeyd es-Sekafî gibi meşhur şahsiyetlerle ilgili akademik tez veya makale çalışmaları yapılmasına rağmen Mus'ab'ın hayatını ve faaliyetlerini konu alan herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Çalışmamız, adeta birer hadiseler zinciri gibi işlenen tarihi olaylar arasında boşlukta kalan önemli bir halkanın diğer halkalara eklenmesinde rol alacağı için de önemlidir.

Diğer taraftan, Mus'ab b. Zübeyr'in yaşadığı dönem, İslam toplumunun birçok krizle boğuştuğu ve bu krizlerin yıkıcı sonuçlarıyla yüzleşmek zorunda kaldığı sıkıntılı bir tarihi süreci kapsamaktadır. Çalışmamız bu dö-

nemin yaşantısını ve tarihi özelliklerini bir nebze de olsa takip etmemize yardımcı olması açısından ayrıca önemlidir.

64/683 yılında bütün müminlerin bey'atini alarak halife olan Abdullah b. Zübeyr ile kardeşi Mus'ab, çağdaş araştırmacıların bazıları tarafından meşru idareci olarak kabul edilmemektedir. Bu araştırmacılara göre Abdullah b. Zübeyr, Yezîd'e karşı isyan eden bir asidir. Mus'ab ise onun en önemli yardımcısı ve Irak yöneticisidir. Ayrıca Mus'ab, bir halk kahramanı ve gönüllerine hitap ettiği geniş halk kitlelerini etrafına toplayarak Ehl-i beyt adına mevcut yönetime isyan eden Muhtar es-Sekafî'yi öldüren kişidir. Bu sebeple günümüzde bu iki devlet adamına karşı negatif bir bakış açısı mevcuttur ve çağdaş eserlerin bir çoğunda onlar hakkında verilen bilgiler genellikle olumsuz yargılardan oluşmaktadır. Ortaya koyduğumuz bu çalışmanın söz konusu olumsuz değerlendirme ve negatif yargıların değişmesine katkı sunacağı kanaatindeyiz. Dolayısıyla çalışmamız bu noktada da önem arz etmektedir.

Araştırmamızın gayesi; Mus'ab b. Zübeyr'in ailesini, eş ve çocuklarını tanımak ve tanıtmak, şahsiyetini, ahlaki ve fiziki özelliklerini, hayatını ve gerçekleştirdiği faaliyetleri araştırmaktır. Mus'ab b. Zübeyr'le ilgili kaynaklarımızda bulunan bütün bilgilere ulaşmak, bu bilgilerden hiçbirini zayi etmeden her birini kullanmak amaçladığımız en temel hedeftir.

Ayrıca bu bilgileri işlerken en üst seviyede tarafsız olmayı, her yönüyle ortaya koymaya çalıştığımız Mus'ab portresini net bir şekilde çizmeyi hedefledik. Her ne kadar insan olmamız, farklı dünya görüşlerine, farklı bakış açılarına sahip olmamız ve belli değer yargılarımız sebebiyle tarafsızlığımız her zaman tartışılabilirse de Mus'ab'ı tanıtırken kesinlikle dürüst ve objektif olmayı ana gaye edindik. Zira bir tarihçinin tarafsızlığı tartışılabilir ama dürüstlüğü ve objektifliği asla tartışılabilir olmamalıdır. Tarihçi tarafsız kalamasa da dürüst davranmalı, objektifliği hiçbir zaman terketmemelidir.

Çalışmamızdaki bir başka gayemizde İslam tarihi araştırmalarında Mus'ab b. Zübeyr'le ilgili yapılacak çalışmalara öncülük etmektir. Ayrıca bu

alanda varolan bir açığın kapatılmasına yardımcı olarak yapılacak diğer çalışmalara katkıda bulunmaktır.

Çalışmamızda şu metodu takip ettik: İlk olarak konumuzla ilgili ilk başvuru eseri durumundaki Diyanet İslam Ansiklopedisi'nin (DİA) Mus'ab b. Zübeyr maddesini okumakla araştırmamıza başladık ve buradaki kayıtlardan ilgili kaynaklara ulaşma imkanı bulduk. Daha sonra o dönemle ilgili eserleri taradık ve ulaşabildiğimiz bütün bilgileri toplayarak bir araya getirdik. Ana kaynaklara ulaştıkça kaydedilen bilgilerden ve dipnotlardan diğer kaynaklara ulaştık. Nihayet ulaşabildiğimiz bütün kaynaklardaki bilgileri topladıktan sonra, bu bilgileri ilgili bölümlerde işledik ve çalışmamızı bu minval üzere tamamladık.

Çalışmamızda, ulaşabildiğimiz bütün bilgileri kullanmaya gayret gösterdik. Birbiriyle çelişen veya biri diğerini nakzeden rivayetlerle karşılaştığımızda tarihi süreç içinde en çok kabul gören, iyi niyete ve hakkaniyete en uygun olan rivayeti esas aldık. Diğer rivayetlere de dipnotlarda yer verdik. Bağlamdan uzaklaşmamak ve konuyu dağıtmamak amacıyla çalışmada yer alan şahısların hayatlarıyla ilgili ayrıntıya girmeden kıvam miktarda bilgi vermekle yetindik.

Bu çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın önemi, gayesi, metodu ve kaynakları verilmekte, kaynaklar değerlendirilmektedir. Ayrıca Mus'ab'ın yaşadığı siyasi ve kültürel ortam, öncesiyle birlikte zikredilmektedir. Birinci bölümde Mus'ab b. Zübeyr'in nesebi, kabilesi, künyesi ve ailesinden bahsedilmekte, doğumu ve gençliği anlatılmaktadır. İkinci bölümde, Mus'ab b. Zübeyr'in valilik dönemi faaliyetleri ile vefatı işlenmekte, üçüncü bölümde ise fiziki, şahsi ve ilmi özellikleriyle ortaya koyduğu ilkler incelenmektedir.

2. Araştırmanın Kaynakları ve Kaynakların Değerlendirilmesi

Araştırmamızda istifade ettiğimiz kaynakları, temek İslam tarihi kaynakları, müsteşrikler tarafından yapılan çalışmalar ve çağdaş eserler olarak üç gruba ayırarak inceleyebiliriz.

Temel İslam Tarihi kaynakları, klasik kaynaklar, Tabakât, Rical, Evâil, Şiir ve Edebiyat, Coğrafya, Neseb, Vefeyât vb. tarihî malumat nakletmek üzere kaleme alınan eserlerden meydana gelmektedir.

Klasik kaynaklarımız arasında Halîfe b. Hayyât'ın (v.240/854) *Târih*'i,[1] Taberî'nin (v.310/923) *Târih*'i,[2] Mes'ûdî'nin (v.346/957) *Mürucu'z-Zeheb*'i,[3] İbnü'l-Cevzî'nin (v.597/1201) *el-Muntazam*'ı,[4] İbnü'l-Esîr el-Cezerî'nin (v.630/1232) *el-Kâmil fi't-Târih*'i,[5] Zehebî'nin (v.748/1347) *Târihu'l-İslâm*'ı[6] ve el-İber'i,[7] İbn Kesîr'in (v.774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'si,[8] İbn Tağriberdî'nin (v.874/1470) *en-Nücûmu'z-Zâhira*'sı,[9] çalışmamızın her bölümünde sıkça faydalandığımız eserlerin başında gelmektedir.

Tabakât türü kaynaklarımız arasında İbn Sa'd'ın (v.230/845) *Tabakâtü'l-Kübrâ*'sı,[10] Halîfe b. Hayyât'ın (v.240/854) *Tabakât*'ı,[11] Hatib el-Bağdadî'nin

---

[1] Halîfe b. Hayyât, Ebû'l-Amr el-Usfurî (v.240/854), *Târih,* Thk. Süheyl Zekkar, Beyrut, 1993.

[2] Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (v.310/923), *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Mısır, 1964.

[3] Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (v.346/957), *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdînu'l-Cevher*, Thk. Kemal Hasan Mer'i, 1. Baskı, Sayda (Beyrut), 2005.

[4] İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (v.597/1201), *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûki ve'l-Ümem*, Thk. Muhammed - Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut, 1992/1412.

[5] İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (v.630/1232), *el-Kâmil fi't- Târih*, Thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kadı, Beyrut, 1987.

[6] Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (v.748/1347), *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, Beyrut, 1990.

[7] Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (v.748/1347), *el-İber li-Haberi Men Ğaber*, Thk. Ebû Hacir Muhammed es-Saîd b. Beysûnî Zağlûl, Beyrut, 1985.

[8] İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdeddîn İsmail b. Şehabeddîn Ömer (v.774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* Mektebetü'l Meârif, Beyrut, 1990.

[9] İbn Tağriberdî, Cemaleddin Ebû'l-Mehâsin Yusuf el-Atabeyî (v.874/1470), *en-Nücûmu'z-Zâhira fî Mulûki Mısra ve'l-Kâhire,* Beyrut, 1992.

[10] İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed (v.230/845), *Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, Trh.

(v.463/1071) *Târihu Bağdâd*'ı,[12] İbn Asâkir'in (v.571/1175) *Târihu Medineti Dımeşk*'i,[13] Zehebî'nin (v.748/1347) *Siyer*'i[14] ve İbn Hacer el-Askalanî'nin (v.852/1449) *el-İsâbe*'si[15] konumuzla ilgili bilgileri derlediğimiz ilk kaynaklardır.

Rical kaynakları arasında Ebu Hatim er-Razi'nin (v.277/890) *Cerh ve't-Ta'dil*'i,[16] İbn Hibban'ın (v.354/965) *Kitabu's-Sikat*'ı,[17] İmam Buhari'nin *Târihu'l-Kebir*'i[18] ve İbn Hacer'in (v.852/1449) *Ta'cilu'l-Menfaa*'sı[19] her ne kadar hadis ravilerinin durumunu belirtmek için kaleme alınmış olsa da konumuzla doğrudan ilgili şahıslardan bahsettikleri için bu kaynaklardan da istifade ettik.

Evail kaynakları arasından Taberânî'nin[20] ve Ebu Hilâl el-Askerî'nin[21] *Evâil*'lerinden istifade ettik.

Şiir ve edebiyat kaynaklarından olan Zübeyr b. Bekkâr'ın (v.256/870) Ahbâru'l-Muvaffakiyyât'ı,[22] Dîneverî'nin (v.276/889) *el-Meârif*'i,[23] İbn Abdir-

---

11 Halîfe bin Hayyât, Ebû'l-Amr el-Usfurî, (v.240/854), *Kitabu't-Tabakât*, Thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Bağdat, 1967/1387.

12 Hatîb el-Bağdadî, Hafız Ebû Bekir Ahmet b.Ali b. Sabit (v.463/1071), *Târihu Bağdâd*, Beyrut, Trh.

13 İbn Asâkir, Ebû'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfiî, (v.571/1175) *Târihu Medîneti Dımeşk*, Thk. Ömer b. Ğarame el-Amrî, Beyrut, 1997/1418.

14 Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (v.748/1347), *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, Thk. Şuayb Arnavut, Beyrut, 1990.

15 İbn Hacer, Şihabeddin Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Kinanî el-Askalanî (v.852/1449), *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahabe*, Mısır, 1328.

16 Ebû Hâtim er-Râzî, Muhammed b. İdris b. Münzir (v.277/890), *Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dil*, Beyrut, 1952.

17 İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed (v.354/965), *Kitabu's-Sikât*, Beyrut, 2007.

18 Buharî, Muhammed b. İsmail (v.256/870), *Târihu'l-Kebir*, Trh.

19 İbn Hacer, Şihabeddin Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Kinanî el-Askalanî (v.852/1449), *Ta'cîlu'l-Menfa'a*, Thk. İkramullah İmdad el-Hak, Beyrut, 1996.

20 Taberânî, Hafız Ebû'l-Kasım Süleyman b. Ahmed (v.360/971), *Kitabu'l-Evâil*, Thk. Muhammed Şekûr b. Mahmud, Beyrut, 1983.

21 Ebû Hilâl, Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî (v.400/1009) *el-Evâil*, Thk. Velid Kassab-Muhammed el-Mısri, Riyad, 1981.

22 Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdullah el-Kuraşî ez-Zübeyrî, (v.256/870), *el-Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, Thk. Sami Mekkî, Beyrut, 1996.

rabbih'in (v.327/938) el-İkdu'l-Ferîd'i,[24] İsfehânî'nin (v.356/967) *Kitâbu'l-Eğânî'*[25]sinden çalışmamızla ilgili bilgileri aldık.

Coğrafya eserlerinden Yâkut el-Hâmevî'nin (v.626/1229) *Mu'cemu'l-Büldan'*ından[26] yerleşim yerleri ile mevki isimleri ve bilgileri konusunda istifade ettik.

Neseb bilgileriyle ilgili kaynaklardan Mus'ab ez-Zübeyrî'nin (v.236/851) *Nesebi Kureyş'*i,[27] Zübeyr b. Bekkâr'ın (v.256/870) *Cemheretü Nesebi Kureyş'*i,[28] Belâzurî'nin (v.284/892) *Ensâb'*ı,[29] faydalandığımız eserlerin başında gelmektedir.

Vefeyât türü eserler arasında ise İbn Hallikan'ın (v.681/1282) *Vefeyâtu'l-A'yân'ı*[30] ile bu eserin bir mütemmimi olma özelliği taşıyan Muhammed b. Şakir'in (v.764/1362) *Fevâtu'l-Vefeyât*[31] isimli eserlerinden istifade ettik.

Müsteşrikler tarafından yapılan çalışmalar arasından Julius Welhausen'in (ö.1918) *Arap Devleti ve Sükutu*[32] ile *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî*

---

[23] İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, (v.276/889), *el-Meârif*, Beyrut, 1970.

[24] İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Fakîh (v.328/940), *el-İkdu'l-Ferîd*, Thk. Abdülaziz er-Râhinî, 1. Baskı, Beyrut, 1983.

[25] Ebû'l-Ferec, Ali b. Hüseyin el-İsfahânî (v.356/967), *el-Eğânî*, Thk. İhsan Abbas, Beyrut, 2008.

[26] Yâkut el-Hâmevî, Şeyhu'l-İmam Şihabüddin Ebû Abdullah Yakut b. Abdullah (v.626/1229), *Mu'cemu'l Büldân*, Thk. Ferîd Abdülaziz el-Cündî, Beyrut, 1990.

[27] ez-Zübeyrî, Ebû Abdullah Mus'ab b. Abdullah b. Mus'ab (v.236/851), *Kitabu Nesebi Kureyş*, Kahire, 3. Baskı, 1953.

[28] Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdullah el-Kuraşî el-Esedî ez-Zübeyrî, (v.256/870), *Cemheratu Nesebi Kureyş ve Ahbâruhû*, Thk. Abbas Hanî, Beyrut, 2010.

[29] Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (v.279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, Thk. Süheyl Zekkâr – Riyad Zirikli, 1. Baskı, Beyrut, 1996.

[30] İbn Hallikan, Ebû'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir (v.681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yan ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman,* Thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1978.

[31] Muhammed b. Şakir el-Kütübî (v.764/1362), *Fevâtu'l-Vefeyât,* Thk. İhsan Abbas, Beyrut, Trh.

[32] Wellhausen, Julius (ö.1918), *Arap Devleti ve Sükutu*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1963.

Muhalefet Partileri[33] ve Philip K. Hitti'nin (ö.1978) *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*,[34] eserlerinden karşılaştırmalı olarak istifade ettik.

Çağdaş eserleri büyük hacimli İslam tarihi kitapları, akademik tezler, makaleler ve ansiklopedi maddeleri oluşturmaktadır.

Büyük hacimli çağdaş eserlerden Hasan İbrahim Hasan (v.1968),[35] Mahmut Şakir (v.1997)[36] ve Namık Kemal'in[37] İslam Tarihi isimli eserlerinden istifade ettik. Benzer isimler altında yazılan diğer eserleri okumakla birlikte işerikleri genel hatlarıyla aynı olduğu için onlardan herhangi bir alıntı yapmadık.

Akademik tezler arasında Mustafa Sami Tok'un Zübeyr b. Avvam'ın hayatını ana hatlarıyla ve dönemlere ayırarak inceleyen tezi[38] Mus'ab öncesi dönemi ele alırken onun babasıyla ilgili bilgileri çağdaş bakış açısıyla derlediğimiz kaynaklardan biri olmuştur. Fatih Erkoçoğlu'nun Abdülmelik b. Mervan'ın hayatını ve faaliyetlerini konu alan tezinden[39] Mus'ab'ın valilik yıllarına dair bilgileri çağdaş bir araştırmacının tenkid süzgecinden geçmiş haliyle alma imkanı bulduk.

Makaleler arasında en çok İrfan Aycan,[40] Adem Apak,[41] Mehmet Ali Kapar,[42] Ahmet Turan Yüksel,[43] ve Ali Aksu[44] tarafından yayınlanan çalışmalardan faydalandık.

---

[33] Wellhausen, Julius (ö.1918), *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1989.

[34] Hitti, Philip K. (ö.1978), *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Prof. Dr. Salih Tuğ, İstanbul, 1980.

[35] Hasan İbrahim Hasan (v.1968), *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi,* Çev. İsmail Yiğit, İstanbul, 1991.

[36] Şakir, Mahmut (v.1997), et-*Târihu'l-İslâmî,* Beyrut, 2000.

[37] Namık Kemal (v.1888), Büyük İslam Tarihi, Uyr. İhsan Ilgar, İstanbul, 1975.

[38] Tok, Mustafa Sami, *Hz. Peygamber Dönemi Sonrası Siyasi Olaylarında Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2009.

[39] Erkoçoğlu, Fatih, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* TDV Yayınları, Ankara, 2011.

[40] Aycan, İrfan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)", *AÜİFD,* 1999, c.XXXIX, s.147-174.

[41] Apak, Adem, "Emevilerin Irak Siyaseti", *UÜİFD,* 2009, c.XVIII, s.103-128.

Ansiklopedi maddeleri arasında TDV İslam Ansiklopedisi'nde konumuzla ilgili yazılan maddeler pratik bilgi bulmamızda ve kaynaklara ulaşmamızda en önemli yol göstericimiz oldu.

Bu bilgiler ışığında çalışmamızda istifade ettiğimiz ve yukarıda gruplandırarak tanıtmaya çalıştığımız kaynaklarımızı yine aynı gruplandırma muvacehesinde değerlendirebiliriz.

İlk sırada zikrettiğimiz klasik İslam tarihi kaynaklarının en önemli ortak özelliklerinden biri, tarihî malumatı şahıslardan rivayetler şeklinde senetli olarak aktarmalarıdır. Bilginin alındığı ravilerin isimlerinin bir silsile halinde yazılmasıyla oluşan senetli bilgi aktarımı, sadece Müslümanlara özel bir sistemdir.[45] Ayrıca senetli bilgi aktarımı, islam ilim geleneğinin ayırdedici özelliklerinden biridir.

Klasik kaynaklarımınız bir diğer ortak özelliği, bilgileri herhangi bir yoruma tabi tutmadan okuyucuya sunmasıdır. Her ne kadar bu özellik müsteşriklerce eleştirilse de müelliflerin yorum yapmak suretiyle hakikati tahrif etme kaygılarının ağır bastığını ve bu sebeple yorum yapmaktan çekindiklerini söyleyebiliriz. Bu eserler her şahitliği ayrı ayrı kaydeden ve bu bilgileri sahiplerine dayandıran mahkeme dosyaları gibi hazırlanmışlardır. Kitapların bu özelliği, müelliflerin kaydettikleri bilgileri kimden aldıklarını ispat ettikleri anlamına gelmektedir. Müelliflerimize ait yorumsuz bilgi aktarımı, tıpkı senetli bilgi aktarımında olduğu gibi başka medeniyet havzalarında bulunmayan, sadece İslam Medeniyetine ve Müslüman ilim adamlarına has bir özelliktir.[46]

---

42 Kapar, Mehmet Ali, "İslam'da Bey'at (Seçim Usulü)", *SÜİFD*, 1991, sy.4, s.73-83.

43 Yüksel, Ahmet Turan, "Emeviler Döneminde Abdullah b. Ömer", *İSTEM*, 2006, y.4, sy.8, s.21-42.

44 Aksu, Ali, "Emeviler Döneminde Kadının Durumu", *CÜİFD*, 2001, c.V, sy.1, s.95-102.

45 Sırma, İhsan Süreyya, *"İslam Tarihine Giriş-2", Diyanet Dergisi*, 1977, c.XVI, sy.5, s.294.

46 Hamidullah, Muhammed (v.2002), *"Akdeniz Çevresi Müslümanlarının Tarih İlmine Kazandırdıkları,"* Trc. İhsan Süreyya Sırma, *Diyanet Dergisi,* Ankara, 1974, c.III, sy.6, s.365-366; Sırma, İhsan Süreyya, *İslam ve Tarih,* İstanbul, 2014, 115.

İstifade ettiğimiz klasik kaynakların umumisi kronolojik olarak telif edilmiştir. Bunlardan olayları ana hatlarıyla yıl hesabına göre kaydeden Halîfe'nin Târih'i ve Zehebî'nin el-İber'i gibi küçük hacimli olanlarının yanı sıra, yine Taberî'nin ve Zehebî'nin Târih'i ile İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam'ı gibi büyük hacimli eserler de bulunmaktadır.

Taberî'nin tarihi yaratılıştan 302/914 yılına kadar gerçekleşen olayları ele almaktadır. Hicrete kadar herhangi bir tarih vermeyerek olayları belli başlıklar altında inceler. Hicretten sonraki olayları ise yıl başlığı altında ravilerin isimleriyle birlikte kaydeder. İşlediği olayla ilgili ulaşabildiği bütün rivayetleri bir araya toplayarak adeta bir rivayetler ansiklopedisi oluşturur. Taberî, eserini yıl esasına göre oluşturması ve konuyla ilgili bütün rivayetleri yorumsuz bir şekilde kaydetmesi gibi özellikleriyle İslam tarihi kaynakları arasında adeta bir kırılma noktası konumundadır. Taberi bu özelliğiyle kendisinden sonra eser kaleme alan bütün müellifleri etkilemiştir.

İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam isimli eseri insanlığın yaratılışından başlayıp 574/1179 yılına kadar cereyan eden olayları hicrete kadar konu esasıyla, hicretten itibaren yıl esasına göre kaydeden kronolojik bir umumi tarih eseridir. El-Muntazam'ın en önemli özelliklerinden birisi her yıla ait olayları başlıklar halinde işledikten sonra aynı yıl içinde vefat eden önemli şahsiyetlerin hayat hikayelerine de yer vermesidir. El-Muntazam'da 302/914 yılına kadar bulunan bilgiler Taberî Tarihi'ndeki bilgilerle paralellik arz etmektedir.

İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil adlı eseri çalışmamızın bir diğer önemli kaynağıdır. El-Kâmil'de bulunan bilgiler de Taberî Tarihi'yle benzeşmekle birlikte İbnü'l-Esîr kitabına aldığı rivayetler konusunda seçici davranmıştır. Bu özelliği sebebiyle Taberî'deki rivayetleri tercih etme noktasında araştırmacılara önemli ölçüde kolaylık sağlamıştır.

Zehebî'nin Tarih'i ve İbn Kesir'in el-Bidaye'si geç dönem eserleri arasında sayılmakla birlikte el-Muntazam gibi yıllara göre işlenen olayların

ardından aynı yıl içinde vefat edenlerin biyografilerinden bahsetmeleri araştırmacılara önemli bir kolaylık sunmaktadır.

Tabakat, Rical ve Vefeyât türü eserler, çoğunlukla alfabetik olarak hazırlanmış şahıslarla ilgili rivayetleri toplayan eserlerdir. Araştırmamız biyografik bir çalışma olduğu için bu tür eselerden her bölümde azami derecede istifade ettik. Edebiyat ve şiir türü eserler toplumun sosyal hayatı ile ilgili çok güzel bilgiler verirler. Şair ve hatiplerin, bilge kişilerin söz ve anlatımlarına yer veren bu eserler, o dönemde bu kimselerin, çeşitli grupların görüşlerini ortaya koyan sözcüleri durumunda olmaları sebebiyle, siyasî ve dinî grupların istek ve arzularının arkasında yatan gerçekleri açığa çıkarmamız açısından çok önemli bilgiler içermektedir.

Müsteşrikler tarafından yapılan çalışmalarda genel itibarıyla ana kaynaklarımızla örtüşen bilgiler bulunmakla birlikte özellikle kilit sayılabilecek noktalarda doğruluğu ve objektifliği tartışmalı bilgiler bulunmaktadır. Bu sebeple müsteşriklerin eserlerinden aldığımız bilgileri özellikle ana kaynaklarla karşılaştırarak işledik. Zaten araştırdığımız konu itibariyle müsteşriklerin eserlerinde çok fazla bilgi bulunmadığı için bu eserlerden istifade etme imkanımız sınırlı kaldı.

Çağdaş eserlerin bir kısmı müsteşriklerin eserlerden etkilenen müelliflerin eserlerinden oluşmaktadır. Bu eserlerden bazıları adeta müsteşriklerin serdettikleri bilgileri olduğu gibi tekrar etmiştir. Diğer bazılarında ise önemli ölçüde müsteşrik tesiri hissedilmektedir. Günümüze doğru gelindikçe çağdaş eserlerin özgünleştiği, müsteşrik etkisinin kaybolduğu ve ana kaynaklara yönelimin çok büyük oranda arttığı gözlenmektedir. Bu durum ise özelde İslam tarihi araştırmaları, genelde İslami ilimler adına bir başarı ve kazanç olmanın yanında geleceğe dair ümitlerimizi yeşerten en önemli kazanımlardan biridir.

Çalışmamızda istifade ettiğimiz ve yukarıda üç grup halinde tadat ederek değerlendirdiğimiz eserlerin müelliflerini de yine üç grup halinde genel olarak değerlendirmemiz yerinde olacaktır. Zira her ne kadar eserlerin özel-

liklerini bilsek de genel olarak müelliflerinin usullerini, hassasiyetlerini, çekincelerini, gayelerini… bilemeyebiliriz. Bu noktada müellifler hakkında genel bir kanaate sahip olmamız hem eserlerinden istifade ederken hem de bu bilgileri işleyip değerlendirirken bizlere yardımcı olacaktır.

Ana kaynaklarımızın müelliflerinin en önemli özelliği eserlerinde kendi kanaatlerini belirtmemeleridir. Tenkitçi usulü benimseyen müsteşrikler, Müslüman müellifleri edebi hiçbir tarafı olmayan kuru ve tenkitsiz bir usul takip etmekle eleştirmişlerdir. Müsteşriklerin İslam tarihçilerinin üslubunu beğenmemelerini biraz da onların Arap diline olan yabancılığına bağlamak yerinde olacaktır. Zira İslam tarihçisi edebi cümle kurmaktan ziyade olayları mümkün olduğunca doğru nakletme endişesi ve çabası içindedir.[47]

İslam tarihi müellifleri daha ziyade nakilci olmayı tercih etmişlerdir. Bu durum biraz da müellifin, tenkidle hakikati tahrif etme korkusuna bağlanabilir. İslam tarihçisi, kolay kolay hüküm vermez, olayın teferruatını anlatır ve hükmü okuyucuya bırakır. Dolayısıyla tarihi bir araştırma yapmak isteyen kimse, kendisini müellifin verdiği hükmün karşısında değil, doğrudan doğruya olayların içinde bulur. Eğer müellif hüküm verseydi veya kaydettiği olayın yorumunu yapmış olsaydı, bugünün okuyucusu belki tesir altında kalacak ve çeşitli rivayetler içinde doğrusunu seçme hürriyetinden mahrum kalacaktı. Zira tarihçi eserine tenkidle başlamış olsaydı, kendi hükmüne uyan rivayetleri alıp, gerisini almayabilirdi.[48] Dolayısıyla bizler bugün yorum yapılmadan veya tenkit edilmeden senet sistemiyle sağlam bir şekilde günümüze ulaşan bilgileri hiçbir tesir altında kalmadan inceleyebiliyoruz ki, bu durum eleştirilmesi gereken bir eksiklik değil, sevinilmesi, kıymetinin bilinmesi ve gurur duyulması gereken önemli bir kazanım, önemli bir medeniyet mirasıdır.

---

[47] Sırma, *İslam Tarihine Giriş-2,* 295.
[48] Sırma, *İslam Tarihine Giriş-2,* 295.

Müsteşrik müelliflerin çoğunluğu araştırma ve incelemelerinde objektifliğe veya ilmi dürüstlüğe çoğu zaman riayet edememiş, elde ettikleri birçok bilgiyi bağlamından kopararak işlemiş, değer yargılarına ve akli değerlendirmelerine uymayan bilgileri inkar etme yoluna gitmiş, ortaya koydukları kanaat ve hükümlerinde delile dayanma, objektif olma ve dürüst davranma zorunluluğu hissetmemiş, gerçekle uzaktan yakından ilgisi olmayan sonuçlara ve hükümlere varabilmişlerdir.[49] Bazen zayıf rivayeti alıp daha kuvvetli rivayetleri terk edebilmişler, bazen hiçbir ilmi itibarı olmayan rivayet veya eseri kaynak olarak alıp onun üzerinden kitap yazabilmişler, böylece İslam tarihini ve İslam'ı tahrife yeltenebilmişlerdir.[50] Müsteşriklerin çoğunluğu yukarıda sıraladığımız davranışların birini veya birçoğunu sergilemekle birlikte, içlerinde az da olsa ilmi vicdana, dürüstlüğe, objektifliğe sahip önyargılarının esiri olmamış ilim ve fikir namusuna sahip ilim adamları da bulunmaktadır.

20. yüzyılın başından itibaren eser veren müellifleri çağdaş araştırmacılar olarak kabul ettiğimizde, yüzyılın başından itibaren günümüze doğru gelindikçe en çok göze çarpan husus, müelliflerin giderek müsteşrik tesirinden kurtulmuş olmalarıdır. Zira yüzyılın başlarında yapılan araştırmalarda ve telif edilen kitaplarda müsteşriklerin ortaya koyduğu tezler ve hükümler genel kabul görmekte iken, günümüz müellifleri müsteşriklerin eserlerini ve değerlendirmelerini inceden inceye tedkik etmekte, eleştiri süzgecinden geçirmekte ve ana kaynaklarla karşılaştırmaktadır. Bir diğer husus ise ana kaynaklara olan yönelimdir ki, artık yapılan çalışmalarda ana kaynakların önemli ölçüde etkileri fark edilmektedir. Günümüz araştırmacı ve müelliflerinin yapması gereken en önemli iş, ana kaynakları okuyup anlayacak ve yorumlayacak bilgi birikimine ve ilmi formasyona sahip olmak ve ana kaynaklarla aramızdaki fasit ilim halkası olan müsteşriklerin ürettiği ilmi birikimi atlayarak Müslüman ilim adamlarının ortaya koyduğu ilmi mükteseba-

---

[49] Sırma, *İslam Tarihine Giriş-2,* 297-298; Sırma, *İslam ve Tarih,* 83-84.

[50] Sırma, *İslam Tarihine Giriş-2,* 295.

ta ulaşmak, bu kaynaklardan beslenerek geçmiş hadiseleri değerlendirirken bugüne ve geleceğe yön verecek stratejiler geliştirmektir.

3. Mus'ab b. Zübeyr Öncesi Döneme Genel Bir Bakış

Mus'ab b. Zübeyr'den önceki dönemi ele alacağımız bu bölümü, İslam tarihçilerinin öteden beri eserlerinde tercih ettikleri dönemlendirmeyi esas alarak insanlığın başlangıcından Peygamberimizin nübüvvetine kadar olan insanlık ve peygamberler tarihi, Efendimizin siyeri ve Raşit Halifeler dönemi bağlamında ana hatlarıyla ele alıp inceleyeceğiz. Fakat bu dönemlendirme Mus'ab'ın doğumunu ve yetiştiği dönemi tam olarak karşılamamaktadır. Konumuzu daha anlaşılır halde işlemek amacıyla İslam tarihi eserlerinden aşina olduğumuz söz konusu dönemlendirmenin kendi içerisinde bütünlük arzetmesi sebebiyle bizde çalışmamızda bu dönemlendirmeyi esas almayı uygun gördük.

Bilindiği gibi tarih, geçmişten günümüze kadar cereyan eden tüm hadiselerin bütün boyutlarıyla irdelenmesi, araştırılıp soruşturulması, yorumlanması ve değerlendirilmesidir.[51] Tarih ilminin konusu insan ve zamandır. Tarih, ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Adem'in, cennetten çıkarılıp dünyaya gönderilmesiyle başlamıştır. Bu, aynı zamanda İslam tarihinin de başlangıcıdır. Zira Hz. Adem ilk insan olması sebebiyle insanlık tarihinin, ilk peygamber olması sebebiyle de İslam tarihinin başlangıcını teşkil eder.

Günümüze kadar devam eden bu uzun tarihi sürecin en önemli kırılma noktası Hz. Adem'in iki oğlunun aralarındaki çekişme sebebiyle birinin diğerini öldürmesidir.[52] Bu noktadan itibaren insanlık tarihi iki zümrenin karşılıklı mücadelesi olarak cereyan edegelmiştir. Söz konusu iki zümre, yaratılış gayesine uygun hareket ederek Allah'ın emrettiği gibi yeryüzünü imar etme gayretinde olan hak tarafı ile, yeryüzünde fesat çıkarmak, ürünleri ve

---

[51] Sırma, *İslam ve Tarih,* 28.
[52] Mâide Suresi, 5/28.

nesli bozarak bütün yeryüzünü yaşanmaz hale getirmek isteyen batıl tarafıdır. Bütün insanlığın yapıp-ettikleri bir hak-batıl defterinde toplanmaktadır ki bu, hem insanlığın hem de Müslümanların tarihini oluşturmaktadır.[53] Bu açıdan tarih, insanoğlunun kıyamet günü Yüce Yaratıcısına sunacağı amel defteridir.

Allah Teala, tarihi süreç içerisinde emrinden ve öngördüğü hayattan sapanlara, tekrar eski çizgilerine gelmeleri için birbirlerinin kardeşi olan ve aynı dini tebliğ eden birçok peygamber göndermiştir.[54] Bu peygamberler batıl tarafta bulunanları doğru yola davet ve teşvik etmiş, akıbetleri konusunda ikazlarda bulunmuştur. İnsanlardan bazıları, kendilerine gelen bu doğru sözlü davetçileri tasdik etmiş, yaratılış gayelerine uygun yaşayarak mümin olmuşlar, kimisi de daveti kabul etmeyerek peygamberler ve taraftarlarıyla mücadele etmiştir. Bu mücadele insanlık tarihinin konusu olduğu kadar İslam tarihinin de konusu olagelmiştir. Son peygamber Hz. Muhammed'in (s.a.s) risaletine kadar devam eden bu süreci Efendimiz (s.a.s) güzel bir teşbihle bize şöyle ifade etmiştir: *"Benimle benden önceki peygamberlerin misali, bir ev inşa eden kimseye benzer. O kimse evi güzelce yapıp mükemmel hale getirmiş, fakat bir köşede sadece bir tuğla yeri boş kalmıştır. İnsanlar bu evi dolaşırlar, ona hayran olurlar ve şöyle derler: 'Keşke şu tuğla da yerine konulmuş olsaydı.' İşte ben o tuğla gibiyim. Ben peygamberlerin sonuncusuyum."*[55]

3.1. Hz. Peygamber (s.a.s) Dönemi

Bir hak-batıl mücadelesi şeklinde devam edegelen insanlık tarihinde, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) 610 yılında Mekke'de[56] son peygamber olarak

---

[53] Sırma, *İslam ve Tarih,* 59.

[54] Hadislerle İslam, "*Peygamberler; İnsanlığın Kutlu Rehberleri*", Edt. Mehmet Emin Özafşar vd., Konya, 2015, c.6, s.11.

[55] *Hadislerle İslam,* 13.

[56] Sarıçam, İbrahim (v.2017), *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı,* Ankara, 2005, 82; Avcı, Casim, *İslam'ın Doğuşu ve Mekke Dönemi*, İslam Tarihi ve Medeniyeti-I, Edt. Mustafa Sabri Küçükaşçı, 2. Baskı, Eskişehir, 2012, 33.

insanlığa yeni bir davetçi olarak gönderilmesiyle, unutulmaya yüz tutan Allah’ın dinini tebliğ süreci tekrar başladı. Peygamberimiz (s.a.s.) yaklaşık 13 yıl boyunca en yakın akrabalarından başlamak üzere bütün Mekkelileri İslam’a davet etti.[57] Mus’ab’ın babaannesi Safiyye bint Abdülmuttalib ile babası Zübeyr bin Avvam ve amcası Saib, Efendimizin davetine icabet ederek Müslüman oldular. Müslüman oldukları andan itibaren canlarıyla, mallarıyla ve gayretleriyle İslam’ın güç kazanması için çalıştılar. Efendimiz, İslam’ı tebliğ sürecinde müşriklerin çetin bir şekilde direnişiyle karşılaştı.[58] Müşriklerin kalplerini ve zihinlerini İslam davetine karşı adeta kilitlemeleri sebebiyle Mekke’de çok az kişi Müslüman oldu. Bu Müslümanlardan bir kısmı İslam dinini daha rahat yaşayabilmek için Efendimiz’in (s.a.s) yönlendirmesiyle Habeşistan’a hicret etti. Mekke dönemi boyunca her tebliğ faaliyetinde şiddetle karşılaşması, insanların gönül dünyalarına girecek bütün yolların adeta kapatılması sebebiyle Peygamberimiz kendisine inanan ve davetine icabet eden müslümanlarla birlikte 622 yılında Medine’ye hicret etmek zorunda kaldı.[59]

Medine’de nisbeten daha geniş imkanlarla tebliğini insanlara sunma fırsatı bulan Peygamberimiz (s.a.s.), Muahat[60] çerçevesinde Ensar ve Muhacir olarak isimledirilen müminleri birbirleriyle kardeşleştirmiştir. Medine’de yaşayan Yahudilerin de dahil olduğu Medine Sözleşmesi’ni hazırlamış,[61] şehirde yaşayan bütün tarafların hukukunu düzenleyerek garanti altına almıştır. Bir devleti oluşturan unsurların zamanla teşekkül etmesiyle birlikte modern manada bir devlet tesis edilmiştir. Zaman ilerledikçe bu devletin varlığını ve bekasını tehdit eden üç zümre ortaya çıkmıştır. Bu tehditlerden birincisi, kabileler halinde yaşayan Yahudilerin buldukları her fırsatı değerlendirerek problem çıkarmaları, dahası birçok konuda yardım etmeleri ge-

---

[57] Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı,* 85.

[58] Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı,* 91.

[59] Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı,* 125; Avcı, *İslam’ın Doğuşu ve Mekke Dönemi*, 45.

[60] *Muahat: Hz. Peygamber’in Medine’de muhacirler ve ensardan bazılarını birbirleriyle kardeş ilân etmesidir.*

[61] Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı,* 143.

rektiği zamanlarda yaptıkları sözleşmeye ihanet ederek düşmanlarla işbirliğine girmeleri ve Müslümanları içerden çökertmek üzere çalışmalar yapmalarıydı.[62] Bu tehlike Yahudi kabilelerinin ihanetleri neticesinde teker teker Medine'den çıkarılmalarına kadar devam etti ve son Yahudi kabilesi olan Kurayzalıların ihanetleri sebebiyle erkeklerinin öldürülmeleri, diğerlerinin sürgün edilmesiyle birlikte sona erdi. İkinci tehdit, ilkinden daha tehlikeli bir güruh olan münafıkların ortaya çıkmasıydı. Bazı sebeplerle Allah'a gerçekten iman etmeyen, fakat iman etmiş gibi davranan, her fırsatta bozgunculuk, fitne ve problem çıkaran münafıkların kim oldukları tam olarak bilinemediği için zararlı faaliyetlerine karşı her zaman tedbir almak mümkün olmamış, İslam toplum yapısına ve müslümanlara büyük zararlar dokundurmuşlardır.

Üçüncü tehdit ise, Mekkelilerin başını çektiği müşrükler topluluğudur. Mekkeli müşriklerle Müslümanların ilk karşılaşmaları 2/624 yılında Bedir'de meydana gelmiş ve Müslümanların galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Bir yıl sonra Müslümanları kendi yurtlarında kuşatarak ber taraf etmek ve böylece Bedir'de öldürülen yakınlarının intikamını almak isteyen müşrikler Medine yakınlarına kadar gelmiş ve Müslümanlarla Uhud dağı eteklerinde karşılaşmışlardır. 3/625 yılında cereyan eden Uhud harbinin neticesinde Müslümanlar yenilse de müşrikler istedikleri sonucu elde edemeden Mekke'ye dönmek zorunda kalmışlardır. Müslümanların bir devlete sahip olarak bölgede önemli bir güç haline gelmesini ve günden güne çok hızlı bir şekilde İslam dininin yayılmasını istemeyen bütün müşrik grupların bir araya gelmesiyle oluşturulan Ahzab ordusunun Medine'yi 5/627 yılında kuşatmasıyla yaşanan Hendek savaşı, müttefik Ahzab ordusunun dağılması ve Müslümanların galibiyetiyle neticelenmiştir. Hendek savaşından sonra müşrükler Müslümanlara tekrar saldırmayı göze alamamışlar, adeta Müslümanlar karşısında güçsüzlüklerinin ve acziyetlerinin farkına vararak kendi kabuklarına

---

[62] Halîfe, *Târih,* 66; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı,* 223; Avcı, Casim, *İslam'ın Medine Dönemi*, İslam Tarihi ve Medeniyeti-I, Edt. Mustafa Sabri Küçükaşçı, 2. Baskı, Eskişehir, 2012, 65-66.

çekilmişlerdir. 6/628 yılında Müslümanlarla Mekkeli müşrikler arasında akdedilen Hudeybiye musalahası, Hicaz yarımadasını adeta ikiye bölmüş, bölgede yaşayan bütün kabileler Müslümanlarla veya Mekkeli müşriklerle ittifak oluşturarak bu anlaşmaya taraf olmuşlardır. Müşriklerin yapılan anlaşmayı ihlal ederek Müslümanların canına kıymaları sebebiyle Hudeybiye musalahası bozulmuş ve Müslümanlar büyük bir orduyla 8/630 yılında Mekke'yi fethetmiştir. [63] Mekke fethinin ardından aynı yıl yaşanan Huneyn savaşıyla Hicaz'daki son müşrik direniş unsuru da bertaraf edilmiştir. Huneyn'de Hevazinlilerin de itaat altına alınmasıyla Hicaz yarımadasında tehlike oluşturabilecek hiçbir zümre kalmamıştır.

Yaklaşık 10 yıl süren Medine döneminin sonunda 11/632 yılında Peygamberimiz (s.a.s.) vefat etmiştir. Bu dönemde İslam dininin bütün unsurları tamamlanmış, müşriklerle ve diğer düşmanlarla mücadelede büyük başarılar elde edilmiş, Bizans ve Sasani imparatorları başta olmak üzere komşu yönetici ve hükümdarlara İslam'a davet mektupları gönderilmiş,[64] Hicaz yarımadasının tamamı İslam egemenliğini tanımış ve çoğunluğu müslüman olmuş, devletin temelleri sağlamlaştırılmıştır. Bununla beraber Peygamberimizin (s.a.s.) son günlerinde, yeni Müslüman olan bazı kabileler muhtelif sebeplerle yeni dinlerinden dönmüşler ve bazı yalancı peygamberler zuhur etmiştir.[65]

3.2. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer Dönemleri

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) olmadığı bir hayata hazır olmayan İslam toplumu O'nun vefatından sonra birçok sorunla yüzleşmek zorunda kaldı.[66] Efendimiz'in (s.a.s.) naaşının nereye defnedileceği, kimin yönetici olacağı, dinden dönenler ve yalancı peygamberlerle mücadele, hazır bekleyen Üsa-

---

[63] Halîfe, *Târih,* 87; Avcı, *İslam'ın Medine Dönemi,* 60.
[64] Halîfe, *Târih,* 79; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı,* 248-249.
[65] Halîfe, *Târih,* 101-110; Avcı, *İslam'ın Medine Dönemi,* 65.
[66] Sarıçam,İbrahim, *Hz. Ebu Bekir,* Ankara, 2013, 33.

me ordusunun gönderilip gönderilmeyeceği, dağınık malzemelerde yazılı bulunan Kur'an ayetlerinin cemedilmesi vb. daha birçok sorun farklı fikirlerin ortaya çıkmasına sebep olsa da herhangi bir fitne ve fikrî ayrılık yaşanmadı. Kimin yönetici olması gerektiğinin konuşulduğu Beni Saide Sakifesi'nde Hz. Ömer'in delaletiyle Efendimiz'in en yakın dostu ve kayınpederi Hz. Ebu Bekir halife seçildi.[67]

Hz. Ebu Bekir'in iki yıl süren hilafeti döneminde yukarıda sıraladığımız sorunlar ashabın da yardımı ve yol göstermesiyle çözüme kavuşturuldu.[68] Kur'an-ı Kerim'i ezbere bilen hafız sahabilerin Yemâme başta olmak üzere yapılan muharebelerde şehid düşmeleri üzerine kurulan bir komisyon marifetiyle dağınık halde bulunan Kur'an ayetleri bir araya toplanmış ve Kur'an, Mushaf haline getirildi.[69] Yalancı peygamberlerin bertaraf edilmesiyle iki kol halinde başlayan fetih hareketleri sonucu Suriye ve Irak topraklarının büyük kısmı fethedildi. Halife Hz. Ebu Bekir, 13/634 yılında yerine Hz. Ömer'i yönetici olarak bıraktıktan sonra vefat etti.[70]

Hz. Ömer'in (r.a.) 23/644 yılına kadar yaklaşık 10,5 yıl süren hilafeti döneminde,[71] daha önce başlayan fetih hareketlerinin genişlemesi sonucunda Bizans ve Sasani İmparatorluklarına ait birçok toprak fethedilmiştir. Ecnadeyn (13/634) ve Mus'ab'ın babası Zübeyr'in ve ağabeyi Abdullah'ın da katıldığı[72] Yermük (15/636) muharebeleri neticesinde bütün Suriye toprakları, Kadisiye (15/636) ve Nihavend (21/642) muharebeleri neticesinde Irak ve İran toprakları, 16/637 – 21/642 yılları arasındaki seferlerle de Filistin ve

---

[67] Halîfe, *Târih,* 100; Sarıçam, *Hz. Ebu Bekir,* 35; Fiğlalı, Ethem Ruhi, *İmam Ali,* TDV Yayınları, Ankara, 2017, 51.

[68] Fayda, Mustafa, *Hulefa-yi Raşidin Dönemi-I,* İslam Tarihi ve Medeniyeti-I, Edt. Mustafa Sabri Küçükaşçı, Eskişehir, 2012, 102-105.

[69] Sarıçam, *Hz. Ebu Bekir,* 52.

[70] Halîfe, *Târih,* 121; Sarıçam, *Hz. Ebu Bekir,* 52-64.

[71] Halîfe, *Târih,* 152.

[72] Tok, *Hz. Peygamber Dönemi Sonrası Siyasi Olaylarında Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah*, 42.

Mısır toprakları[73] Müslümanların eline geçmiş ve buralarda İslam devlet idaresi kurumsallaştırılmıştır.

Medine'de 23/644 yılında birgün sabah namazını kıldırırken İran asıllı bir köle tarafından birçok yerinden hançerlenerek ağır yaralanan Hz. Ömer, Zübeyr b. Avvam ile Hz. Osman'ın da içinde bulunduğu Aşere-i Mübeşşere'den[74] hayatta olan altı kişiyi, üç gün içinde içlerinden birini halife seçmekle görevlendirdikten birkaç gün sonra vefat etti.[75] Hz. Ömer (r.a.) vefat ettiğinde, geriye yönetim birimlerine ayırarak mükemmel bir şekilde teşkilatlandırdığı idari yapısıyla, kadıları ve diğer görevlileri atayarak oluşturduğu adalet teşkilatıyla, tahsisatların kaydedildiği divanlarıyla, gelir ve giderin kaydedilerek harcamaların yapıldığı beytülmal denilen devlet hazinesiyle, Kûfe ve Fustat gibi yeni kurdurduğu şehirlerle kurumsal hale getirdiği kuvvetli bir devlet bırakmıştır.[76]

3.3. Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemleri

Hz. Ömer'in yeni halifeyi belirleme işini havale ettiği şura üyelerinin toplantıları ve istişareleri neticesinde belirlenen süre dolmadan Hz. Osman (r.a.) halife seçildi. Yaklaşık on iki yıl süren Hz. Osman'ın hilafetini Sükunet Dönemi (23/644-30/650) ve Karışıklık Dönemi (30/650-35/656) olarak iki bölümde inceleme eğiliminde olan tarihçilerin[77] aksine bu dönemi bir bütün olarak ele almak daha isabetli olacaktır. Zira Hz. Osman'ın hilafetine karşı

---

[73] Halîfe, *Târih,* 130-143; Sarıçam, İbrahim, *Hz. Ömer,* Ankara, 2012, 93-107.

[74] *Aşere-i Mübeşşere: Hz. Peygamber tarafından daha hayattayken cennete gidecekleri müjdelenen on sahabe için kullanılan özel bir terimdir. Genel kabule göre bu on sahabi şu kimselerdir: Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Talhâ b. Ubeydullah, Hz. Zübeyr b. Avvâm, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkas, Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve Said b. Zeyd'dir. Bazı kaynaklarda Ebû Ubeyde b. Cerrah yerine Abdullah b. Mes'ud bu sahabiler arasında sayılmaktadır.* Aydınlı, Abdullah-Çakan, İsmail L., "*Aşere-i Mübeşşere*", DİA, İstanbul, 1991, III, 547.

[75] Sarıçam, İbrahim, *Hz. Osman,* Ankara, 2017, 44; Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi, Emeviler-Abbasiler,* Ankara, 1968, 1.

[76] Halîfe, *Târih,* 152-156; Sarıçam, *Hz. Ömer,* 146.

[77] Üçok, *İslam Tarihi,* 9; Yiğit, İsmail, *Hulefa-yi Raşidin Dönemi-II,* İslam Tarihi ve Medeniyeti-I, Edt. Mustafa S. Küçükaşçı, Eskişehir, 2012, 124.

başlayan rahatsızlıklar ve sonrasındaki iç karışıklıklar, temelleri geçmişe dayanan problemlerin dışa vurumundan başka bir şey olmadığı için söz konusu karışıklıkların sebeplerini önceki dönemlerde aramak gerekir.[78]

Hz. Osman'ın hilafetinde, Hz. Ömer dönemindeki fetihler daha da ilerilere götürülerek doğuda Belh, Herat, Buşenc, kuzeyde Kafkasya bölgesi, batıda Sübeytıla zaferiyle İfrikiyye ve Nube fetihleri gerçekleştirildi. Şam valisi Muâviye'nin hazırladığı donanma 28/649 yılında Akdeniz'e açıldı ve Kıbrıs barış yoluyla fethedildi.[79] Bizans donanmasına karşı 34/655 yılında kazanılan Zatü's-Savari muharebesi neticesinde Doğu Akdeniz hakimiyeti İslam devletine geçti.[80] Hz. Ebu Bekir döneminde bir araya toplanarak Mushaf haline getirilen Kur'an-ı Kerim, Zeyd b. Sabit başkanlığında toplanan ve Abdullah b. Zübeyr'in de bir üyesi olduğu istinsah heyeti tarafından çoğaltılarak belli başlı vilayetlere gönderildi.[81]

Hz. Osman döneminde devam eden fetihler vesilesiyle devlet gelirleri artmış, halk zenginleşmişti. Bu zenginleşmeyle birlikte halkın refah seviyesi yükseldi ve toplum yapısında yeme, içme, giyim-kuşam vb. konularda önemli değişikler yaşanmaya başladı. Ganimet gelirlerinin bol olduğu ilk yıllarda halk genel olarak Hz. Osman'ın yönetiminden memnundu. Yönetim aleyhinde bazı şikayetler olmakla birlikte bu şikayetler büyük sorun haline gelmeden çözülüyordu.

Devletin doğal sınırlarına ulaştığı ilerleyen yıllarda fetihlerin durması ekonomik durgunluğa ve krizlerin yaşanmaya başlamasına sebep oldu. 17/638 yılında Suriye bölgesinde etkili olan Amvas vebasında birçok sahabenin hayatını kaybetmesi ve Hz. Osman'ın hilafeti döneminde kanaat önderi durumundaki birçok sahabenin yaşlanması veya vefatı kaht-ı ricale yani

---

[78] Apak, Adem, *Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasi Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler,* Usul İslam Araştırmaları Dergisi, 2005, sy.4, s.157.
[79] Üçok, *İslam Tarihi,* 5.
[80] Halîfe, *Târih,* 168.
[81] Üçok, *İslam Tarihi,* 8;Yiğit, *Hulefa-yi Raşidin Dönemi-II,* 126; Sarıçam, *Hz. Osman,* 70.

topluma önderlik yapacak şahsiyetlerin azalmasına yol açmıştır.[82] krizlerin derinleşmeye başladığı ilerleyen yıllarda akrabalarına çok düşkün olan Hz. Osman'ın valiliklere ve önemli devlet görevlerine Ümeyyeoğullarını ataması başta olmak üzere halifenin bazı icraatları halkta rahatsızlıkların ortaya çıkmasına sebep oldu.[83] Halifenin şikayete konu olan valileri değiştirmesi geçici olarak sükuneti sağladıysa da kalıcı bir çözüm olmadı. Hz. Osman'ın valilerinden halkın durumunu tam olarak öğrenememesi sorunlara kalıcı çözüm bulma ihtimalini tüketmiş, olayların büyümeden yatıştırılması fırsatı da elden kaçmıştı. Nihayet 35/656 yılında Mısır, Kûfe ve Basra'dan gelerek Medine'de toplanan isyancılar halifenin evini kuşattılar. Tam bir kargaşanın yaşandığı Medine'de halkın çoğunluğu evlerine kapanarak fitneden uzak kalmaya çalıştı. Medine'de halifeyi koruyacak askeri bir birlik bulunmadığı için Hz. Hasan ve Hüseyin başta olmak üzere, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Selam gibi ashabın ileri gelenleri halifenin evini koruma altına aldı.[84] İsyancılar, bu cılız koruma önlemine rağmen 20 gün veya iki ay devam ettirdikleri muhasaranın sonunda Hz. Osman'ı evinde Kur'an-ı Kerim okuduğu bir sırada şehid ettiler.[85] Hz. Osman'ın şehid edildiği 35/656 yılına *"Hüzün yılı"* denir.[86]

Hz. Osman'ın hilafetiyle ilgili dile getirilen ve onun bir çok icraatı sebebiyle ashabın çoğunluğunun halifeye muhalefet ettiği, hatta halifenin bazı icraatları sebebiyle öldürülmesi gerektiği görüşünde oldukları, bu nedenle

---

82 Sarıçam, *Hz. Osman*, 86.

83 *Hz. Osman'ın şikayete konu olan icraatıyla ilgili geniş bilgi için Bkz.* Üçok, *İslam Tarihi*, 9-13; Gönen, Metin, *Ezârika'nın Doğuşu ve Görüşleri,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, 12.

84 Halîfe, *Târih,* 174.

85 Üçok, *İslam Tarihi,* 15.

86 Yiğit, *Hulefa-yi Raşidin Dönemi-II,* 127; Apak, *Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasi Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler,* 158; Atçeken, İ.Hakkı, *Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakem'in Rolü,* SÜİFD, 2000, sy.9, 341.

Hz. Osman'ın şehadetine sebep olan karışıklık ve isyanlarla ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Sarıçam, *Hz. Osman,* 74-92; Apak, Adem, *Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri,* UÜİFD, 1998, c.7 sy.7, 495-511; Atçeken, *Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakem'in Rolü,* 318-343; Yiğit, *Hulefa-yi Raşidin Dönemi-II,* 127-132.

isyancılara engel olmadıkları, o günlerde Medine'de kırk bin kişi yaşamasına rağmen halifenin cenazesini dört veya yedi kişinin defnetmesinin, şehir halkının halifenin öldürülmesinden razı olduğu kanıtladığı[87] yönündeki iddiaların isabetli olmadığı, hatta kötü maksatlı olduğu değerlendirilmektedir. Zira, ashabın muhalefeti hiçbir zaman halifenin öldürülmesi fikrinin genel kanaat halini alacağı bir seviyeye ulaşmamıştır. Kanaatimizce şehir halkının isyana direnmek yerine, isyanı halifenin şahsına yönelik görmeleri sebebiyle evlerine kapanmaları isyancı grubun şehre egemen olmasını sağlamıştır. Halifenin cenazesine katılımın çok az olmasının sebebi ise isyancıların, halifenin naaşının defnedilmesine izin vermemeleridir. Hz. Osman'ın naaşı, uzun uğraşlar sonunda alınan izin neticesinde az bir katılımla Baki mezarlığına yakın bir yere zorlukla defnedilmiştir.[88] Dolayısıyla Medine halkının halifenin şehid edilmesine rıza göstermesi şöyle dursun, halifenin ansızın öldürülmesi karşısında etkisi uzun sürecek bir kriz ortamına girerek ferdi kararlar almalarına ve birbirlerine fikrî ve fiilî muhalefet geliştirmelerine sebep olmuştur.

Hz. Osman'ın hunharca şehid edilmesiyle sonuçlanan iç karışıklıklar, İslam tarihinde ilk büyük fitne olarak isimlendirilmektedir. Zira bu olaylar neticesinde Müslümanlar fırkalara ve gruplara bölünmüşler,[89] asırlar boyu devam eden bu fikri ayrılık zaman ilerledikçe derinleşmiş ve günümüzde kapanmaz hale gelmiştir. Diğer taraftan bu büyük fitne neticesinde Hz. Peygamber'in (s.a.s) risaleti boyunca, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in de hilafetleri döneminde aldıkları birçok tedbir sayesinde etkisiz hale getirdikleri kabile asabiyeti yeniden faaliyete geçmiş, Kureyş kabilesi içinde cahiliye dönemine dayanan rekabet tekrar canlanmış, bu rekabet Kureyşli-Kureyşli olmayan mücadelesini de beraberinde getirmiştir.[90] İktidarın ve otoritenin kimin hak-

---

87 Gönen, *Ezârika'nın Doğuşu,* 12.
88 Üçok, *İslam Tarihi,* 15.
89 Atçeken, *Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakem'in Rolü,* 338.
90 Apak, *Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasi Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler,* 165.

kı olduğu sorunu kılıçla çözülmeye başlanmış,[91] güçlü olan taraf iktidarı hakkettiğini iddia ederek meşruiyet kazanmanın yollarını aramıştır. Bu siyasi rekabet ve hizipleşmeler dini hizipleşmeleri tetiklemiş, İslam toplumu dini, siyasi, ictimai ve iktisadi olarak birçok değişimler geçirmiştir. Bütün bu fitne olaylarının ve sonrasındaki çok yönlü değişimlerin sonucunda Müslümanlar, aralarındaki ümmet birliğini kaybetmişler, zamanla derinleşen rekabet, hiziplerin arasına düşmanlık girmesine, zaman ilerledikçe de bu düşmanlığın artarak devam etmesine sebep olmuştur.

Hz. Osman'ın haksız bir şekilde ve ansızın şehid edilmesiyle Müslümanlar büyük bir sıkıntıyla karşı karşıya kaldılar. Medine'de asayiş ve emniyet kalmamış, hakimiyet tamamen isyancıların eline geçmişti. Ortaya çıkan otorite boşluğunu doldurmak isteyen isyancılar, ashabın ileri gelenlerinden birinin halife olması için girişimlere başladılar. Fakat muhtemel halife adaylarından hiçbiri halkı temsil etmeyen isyancıların yöneticilik teklifini kabul etmedi. Ashabın ileri gelenleri hilafet için en kuvvetli aday olan Hz. Ali'ye hilafet görevini kabul etmesini teklif ettiler. Hz. Ali bu görevi halkın desteği ve temsili olmadığı gerekçesiyle kabul etmek istemedi. Ancak yaşanan krizin daha fazla büyümesinden endişe ederek ve otorite boşluğunun bir an önce doldurulması gayesiyle, Mescid-i Nebevî'de bütün halkın açık bir şekilde bey'at etmesini şart koşarak halifelik görevini kabul etti. Müslümanların çoğunluğunun açık bir şekilde bey'at etmesiyle Hz. Ali dördüncü raşit halife seçilerek görevine başladı.[92]

Hz. Ali'nin ilk icraatı, şikayetlerin ve Hz. Osman'ın şehadetinin en önemli sebebi olarak kabul ettiği valileri değiştirmek oldu. Valilerin değişimi sancılı da olsa büyük oranda gerçekleşmiştir. Ancak Şam valisi Muâviye, valilikten azledilmesine rağmen görevini bırakmamıştır. [93] Hz. Ali'nin göre-

---

[91] Üçok, *İslam Tarihi,* 15.

[92] Yiğit, *Hulefa-yi Raşidin Dönemi-II,* 134; Fiğlalı, *İmam Ali,* 61; Gönen, *Ezârika'nın Doğuşu,* 12.

[93] Yiğit, *Hulefa-yi Raşidin Dönemi-II,* 134; Varol, M. Bahaüddin, *Hz. Hasan,* TDV Yayıları, Ankara, 2013, 94.

ve gelir gelmez mevcut valileri değiştirme kararının faydadan çok zarar getirdiği ve yaşanan yönetim krizini daha da derinleştirdiği kanaatindeyiz. Zira Hz. Ali'nin Suriye, Mısır ve Kûfe'ye atadığı valiler göreve başlayamamış, bu vilayetler önceki valilerin eliyle bir süre daha yönetilmeye devam etmiştir. ayrıca halifenin mevcut vaileri değiştirmek istemesi onu büyük bir askeri güçten mahrum bırakmıştır. Halifenin kendilerini yöneticilikte görmek istemediğini anlayan valilerin halifeden desteklerini çekmeleriyle birlikte Hz. Ali isyancılara karşı korumasız ve desteksiz kalmış, adeta isyancılara dayanmaya mecbur kalmıştır.

Hz. Ali'nin karşılaştığı ilk problem Hz. Osman'ın katillerinin tespit edilerek cezalandırılması meselesiydi.[94] Bu konuda fikri anlaşmazlığa düştüğü Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Abdullah b. Zübeyr ve Hz. Âişe ile Hz. Osman'ın şehadetinden yaklaşık 8 ay sonra 36/656 yılında Basra yakınlarında karşı karşıya geldi. İki taraf arasında doğrudan görüşmeler yapılmış, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması konusunda anlaşmaya varılmıştı. İki tarafın anlaştığını gören ve durumun aleyhlerine döndüğünü anlayan katiller tarafından hazırlanan bir komplo neticesinde iki taraf çatışmaya girmiş, başta Talha b. Ubeydullah ile Mus'ab'ın babası Zübeyr b. Avvâm olmak üzere birçok Müslüman hayatını kaybetmiştir.[95] Çarpışmaların en şiddetli olduğu bir sırada Eşter en-Nehai, Abdullah b. Zübeyr'i ağır bir şekilde yaralamış, Hz. Aişe yeğeninin iyileştiği haberini getirene büyük ödül vaad etmişti. Abdullah bu yaraları sebebiyle uzun süre komada kalmış ve günler sonra ancak kendine gelebilmişti.[96]

Cemel vakası olarak anılan bu kanlı olay, Peygamberimizin vefatından sonra iki Müslüman gücün karşı karşıya gelerek çarpıştığı ilk muharebe olarak tarihe geçmiştir. Cemel vakasının, o gün için sebep olduğu acı ve üzün-

---

[94] Fiğlalı, *İmam Ali,* 62; Gönen, *Ezârika'nın Doğuşu,* 12; Üçok, *İslam Tarihi,* 16.

[95] Fiğlalı, *İmam Ali,* 65; Varol, *Hz. Hasan,* 95; Üçok, *İslam Tarihi,* 17; Gönen, *Ezârika'nın Doğuşu,* 13-14.

[96] Şakir, Mahmut, *İslam Tarihi,* III, 391; Aycan, *Abdullah b. Zübeyr*, 104; Akkoca, *Abdullah b. Zübeyr'in Kurduğu Devlet ve Atadığı Devlet Görevlileri*, 4.

tünün ötesinde devamında gelecek diğer olaylarla birlikte İslam tarihi sürecinde ortaya çıkardığı etki çok büyük ve yıkıcı olmuştur.[97]

Hz. Ali Cemel vakasından sonra Medine'ye dönmemiş ve başkenti Kûfe'ye taşımıştır.[98] Muâviye'nin Şam valiliğinden azledilmesine rağmen görevini bırakmaması üzerine Hz. Ali elçiler göndererek ondan kendisine bey'at etmesini istemiş, Muâviye ise, Hz. Osman'ın katillerini cezalandırması şartıyla bey'at edeceğini bildirmiştir.[99] Muâviye'nin yeni halifeyi tanımaması ve bu kararında ısrar etmesi üzerine Hz. Ali, Muâviye üzerine yürümüş, iki ordu Sıffin'de karşı karşıya gelmiştir. 37/657 yılı içinde cereyan eden Sıffin Savaşı 112 gün sürmüştür. Şam ordusunun, Müslümanları Kur'an'ın hakemliğine davet etmeleriyle başlayan ve Hz. Ali taraftarlarının bu daveti kabul etmeleriyle devam eden sürecin sonunda iki taraftan hakemlerin tayin edilmesiyle Sıffin savaşı sona ermiştir.[100] Sıffin savaşı Müslümanlar arasında cereyan eden ikinci büyük iç savaştır. Bu savaş, İslam toplumunun geleceğini en fazla etkileyen olaylardan biri, belki en müessir olanıdır.[101] Diğer taraftan Şam askerlerinin yenilmek üzereyken tarafları Kur'an'ın hakemliğine çağırmaları din istismarının en tipik örneklerinden biri olarak tarih sayfalarındaki yerini almıştır. Şam ordusu bu hareketiyle mukadder olan yenilgisini Kur'an'ın hakemliği söylemiyle perdelemiş, dünyevi emellerine ulaşabilmek için dini değerleri istismar etmekten çekinmemiştir.

İki tarafça tayin edilen hakemler yaklaşık 6 ay sonra 37/658 yılında Dumetülcendel'de görüşmeye başlamışlar, uzayan görüşmelerden hilafet konusunda bir çözüm ve sonuç çıkması şöyle dursun hilafet meselesi iyice içinden çıkılmaz hale gelmiştir.[102] Yaklaşık bir yıl süren görüşmelerin ardın-

---

[97] Yiğit, *Hulefa-yi Raşidin Dönemi-II,* 136; Varol, *Hz. Hasan,* 95.
[98] Fiğlalı, *İmam Ali,* 66; Varol, *Hz. Hasan,* 94.
[99] Fiğlalı, *İmam Ali,* 62; Üçok, *İslam Tarihi,* 21.
[100] Fiğlalı, *İmam Ali,* 74; Varol, *Hz. Hasan,* 98; Gönen, *Ezârika'nın Doğuşu,* 14.
[101] Yiğit, *Hulefa-yi Raşidin Dönemi-II,* 138.
[102] Üçok, *İslam Tarihi,* 23.

dan Hz. Ali hilafetten, Muâviye'nin ise yöneticilikten azledilmeleri üzerinde anlaşan hakemlerin kararını Hz. Ali kabul etmemiş ve tanımamıştır. Bu durumu fırsat bilen Muâviye, Şam'da kendisini halife ilan edince İslam devleti fiilen ikiye bölünmüştür.[103] Hakem olayı aynı zamanda üçüncü bir muhalif grup olan Haricilerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.[104] Bundan sonra Hz. Ali, Muâviye ile mücadele edemeyecek, bütün güç, enerji ve mesaisini Haricilerle mücadeleye teksif edecektir.[105]

Sıffin savaşının sonunda önce hakem tayin edilmesini kabul eden, sonra halifelik meselesini hakemlerin kararına bırakmayı büyük bir günah sayan Hariciler, Hz. Ali'nin ordusundan ayrılarak Kûfe yakınlarındaki Harûrâ'da toplandılar. Hz. Ali'nin birçok vesileyle gönderdiği elçilerin ikna etmesiyle bazıları bu gruptan ayrılsa da önemli bir kısım Harici Nehrevan'da toplandı. Hariciler kendileri gibi düşünmeyen Müslümanları katletmeye başlayınca halife bütün gücüyle üzerlerine yürüdü ve 39/658 yılında Nehrevan'da Haricilerin neredeyse tamamı temizlendi.[106] Hz. Ali'nin Haricilerle etkin bir şekilde mücadele etmesi onları bitme noktasına getirmesinin yanı sıra halifeye karşı intikam hissiyle dolmalarına da sebep oldu. Hariciler 40/661 yılında Hz. Ali, Muâviye ve Amr b. Âs'a suikast planladılar. 17 Ramazan sabahı Hz. Ali'yi takip eden suikastçı halifeyi ağır yaraladı. Zehirli bir hançerle yaralanan Hz. Ali iki gün sonra vefat etti ve Necef'e defnedildi.[107]

Hz. Ali'nin yaklaşık 5 yıl süren hilafeti, iç karışıklıklıklarla mücadele ederek geçmiştir. Müslümanlar arasında yaşanan iç savaşlar, halifelik müessesesinin saygınlığını olabildiğince sarsmış, İslam toplumunda halifeye kılıç çekip isyan edilebileceği, gerektiğinde halifenin öldürülebileceği hatta öldürülmesi gerektiği kanaati yerleşmeye başlamıştır. İslam ümmeti bu savaşlar sebebiyle o güne kadar yaşamadığı boyutta siyasi, ekonomik ve sosyal bir

---

[103] Fiğlalı, *İmam Ali,* 79.
[104] Gönen, *Ezârika'nın Doğuşu,* 15.
[105] Varol, *Hz. Hasan,* 99.
[106] Fiğlalı, *İmam Ali,* 78. *Üçok'a göre bu savaş 37/657 yılında gerçekekleşmiştir.* Üçok, *İslam Tarihi,* 24.
[107] Fiğlalı, *İmam Ali,* 81; Varol, *Hz. Hasan,* 10.

dağılmayla karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca bu iç savaşlar neticesinde fikri ve itikadi yeni fırka ve gruplar ortaya çıkmış, yeni kelami meseleler zuhur etmiştir. Müslümanların izahında çaresiz kaldıkları bütün bu olaylar İslam düşmanlarına ve müsteşriklere İslam aleyhine kullanacakları bulunmaz malzemeler sunmuştur.[108]

Hz. Ali'nin yaralanması, ardından şehid olması üzerine Kûfe'de büyük oğlu Hz. Hasan'a halife olarak bey'at edildi.[109] Hz. Hasan'a bey'at edilmesi toplumun doğal beklentisini yansıtıyordu. Zira insanlar, Hz. Ali'nin mücadele ve idealini devam ettirecek en uygun kişinin Hz. Hasan olduğunu düşünüyorlardı.[110] Hz. Hasan, halife olduktan hemen sonra Muâviye'ye kendisine itaat etmesi için mektup göndermiş, fakat Muâviye itaat etmeyi reddetmiş, hilafetin kendi hakkı olduğunu iddia etmiştir. Muâviye'nin itaat etmemesi sebebiyle Hz. Hasan, babasının hazırladığı büyük ordunun öncü kuvvetlerini Şam üzerine sevketmiş, kendisi de Medain'e hareket ederek ordusunun başına geçmiştir. Hz. Hasan'ın Medain'de bulunan ordusu, sadakat ve itaatten uzak, kozmopolit yapılı, iç bütünlüğü bulunmayan bir kalabalığı andırıyordu. Burada çıkan bir kargaşada Hz. Hasan'ın karargahına saldıran askerleri halifeyi yaralamışlardı.[111] Hz. Hasan'ın kendi askerlerince canına kastedilmesi bardağı taşıran son damla olmuş, öteden beri Kûfelilerin sadakatine güvenemeyen halife, Muâviye ile barış yapmak için girişimlerde bulunmuştur. Nihayet 41/661 yılı başlarında hilafetinin altıncı ayında bazı şartlar çerçevesinde yapılan anlaşma neticesinde hilafeti Muâviye'ye devrederek Müslümanların tek idare altında toplanmalarına öncülük etmiştir.

---

[108] Varol, *Hz. Hasan,* 101.

[109] Üçok, *İslam Tarihi,* 25; Kapar, Mehmet Ali, *Hz. Hasan'ın Halifeliği ve Hasan-Muaviye Andlaşması,* SÜİFD, Konya, 1997, sy.7, 67.

[110] Varol, *Hz. Hasan,* 119.

[111] Üçok, *İslam Tarihi,* 26; Kapar, *Hz. Hasan'ın Halifeliği,* 68.

İslam ümmetinin yeniden tek idare altında toplanması sebebiyle 41/661 yılına *"Âmu'l-Cemaa"* birlik ve beraberlik yılı denmiştir.[112]

Hz. Hasan'ı, hilafeti Muâviye'ye devretmeye iten sebepler arasında onun halim-selim bir kişiliğe sahip olmasını, Müslümanlar arasında kan dökülmesini istememesi sebebiyle barışı tercih etmesini, sırtını dayadığı tebanın ve ordunun samimiyetsiz, sadakatsiz ve güven vermeyen tabiatlarını ve uygulamalarını, ordusundaki çözülme ve zaafiyeti, Muâviye'nin barışa istekli ve barış yapılmasında ısrarcı olması gibi gelişmeleri sayabiliriz.[113] Hz. Hasan, yakın geçmişte meydana gelen Cemel ve Sıffin gibi kanlı iç savaşlardan ibretler almış, bu savaşlarda olduğu gibi birçok Müslümanın kanının akmasına müsaade etmemiş, hilafetten ferağat ederek ortaya koyduğu fedakarlıkla İslam toplumunda büyük bir memnuniyet uyandırmıştır.[114]

Hz. Hasan'ın hilafeti Muâviye'ye devretmesiyle Raşit Halifeler dönemi sona ermiş,[115] Muâviye'nin halife olarak yönetime gelmesi ve ardından oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesi ile fiilen saltanat yönetimi başlamıştır.

4. Mus'ab b. Zübeyr'in Yetiştiği Siyasi ve Kültürel Ortam

Bu bölümde Mus'ab b. Zübeyr'in gençlik yılları olan Muâviye b. Ebi Süfyan ve oğlu Yezîd'in halifelik dönemlerini içine alan Emevi devletinin kuruluşu aşamasında meydana gelen siyasi, toplumsal ve kültürel olayları, ana hatlarıyla inceleyeceğiz. Ardından Abdullah b. Zübeyr'i ve kurduğu devleti yine ana hatlarıyla kaydettikten sonra asıl konumuz olan Mus'ab'ın hayatını incelemeye geçeceğiz.

---

112 Üçok, *İslam Tarihi,* 26; Varol, *Hz. Hasan,* 147; Kapar, Aycan, *Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri,* 147.
113 Kapar, *Hz. Hasan'ın Halifeliği,* 74; Varol, *Hz. Hasan,* 154-157.
114 Kapar, *Hz. Hasan'ın Halifeliği,* 75; Varol, *Hz. Hasan,* 163.
115 Sırma, İhsan Süreyya, *Hilafetten Saltanata Emeviler Dönemi,* 21. Baskı, İstanbul, 2016, 27.

4.1. Muâviye b. Ebi Süfyan Dönemi

Hz. Ebu Bekir'in 13/634 yılında, yarıda kalan fetih hareketlerini tekrar başlatmak gayesiyle Suriye üzerine sevkettiği Yezîd b. Ebi Süfyan komutasındaki ordunun sancaktarı olarak fetih hareketlerine katılan Muâviye, 17/638 yılında halife Hz. Ömer tarafından Ürdün'e vali tayin edilmiş,[116] böylece onun siyasi hayatı da başlamıştır. 19/640 yılında Şam valisi Yezîd b. Ebi Süfyan'ın vefat etmesiyle yerine atanan Muâviye,[117] bu görevini 41/661 yılında hilafeti Hz. Hasan'dan devralana kadar kesintisiz 22 yıl devam ettirmiştir. Bu dönem içinde ilk İslam donanmasının oluşturulmasına ve deniz aşırı seferler düzenlenmesine öncülük etmiştir. Kendisi gibi Ümeyyeoğulları'na mensup olan Hz. Osman'ın halifeliği döneminde valilik yaptığı alanlar ve yetkileri genişletilmiş, bütün Suriye ve Filistin'in valisi olarak bu toprakları yönetmiştir.[118] Muâviye, elinde imkan olduğu halde asiler tarafından muhasara altına alınan Hz. Osman'a yardım etmemiş, adeta halifenin dirisinden ziyade ölüsünden istifade etme yoluna gitmiştir.[119] Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını en çok dillendiren Muâviye olmuş, adeta bu kan talebi Hz. Ali'ye bey'at etmemesi ve ilerleyen süreçte halifeliğe daha layık olduğunu iddia etmesinin temelini oluşturmuştur. Muâviye, yaşanan olaylar ve savaşlarla iyice dağılan ve parçalanmaya yüz tutan İslam ümmetini tekrar toparlamaya çalışan halife Hz. Ali'ye karşı bilinçli bir şekilde hareket etmiş, halifeye bey'atten geri durarak asi durumuna düşmüş ve halifeye karşı iktidar mücadelesine girerek Sıffin'de iki Müslüman ordunun karşı karşıya gelerek çarpışmalarına sebebiyet vermiştir. [120]

---

[116] Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan,* 4. Baskı, Ankara, 2014, 58; Avcı, Casim, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler,* İslam Tarihi ve Medeniyeti-I, Edt. Mustafa Sabri Küçükaşçı, Eskişehir, 2012, 147.

[117] Üçok, *İslam Tarihi,* 28; Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan,* 64; Sırma, *Emeviler Dönemi,* 22.

[118] Avcı, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler,* 147.

[119] Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan,* 94.

[120] Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan,* 113; Sırma, *Emeviler Dönemi,* 23.

Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması talebiyle başlayan Muâviye'nin iktidar mücadelesi Sıffin savaşı ve ardından gerçekleşen Hakem olayıyla büyük bir ivme kazanmış, Hz. Ali'nin bir suikast sonucu şehid olmasıyla zirveye çıkmış ve Hz. Hasan'ın hilafeti devretmesiyle de sonuca ulaşmıştır.

Muâviye iktidara geldikten sonra uzun süredir bozulan devlet otoritesini tekrar sağlamak, Irak ve Faris topraklarında faaliyet gösteren Haricilerle mücadele etmek durumundaydı. Hz. Ali taraftarı olan Iraklılar ise bitkin bir haldeydiler. Siyasi tercihlerini ve hislerini kuvvetle ifade etmek yerine bir adım geri çekilerek gönüllerinde gizlemeye başladılar. Iraklıların bu durumlarında Hz. Ali ile başlayıp Hz. Hasan'la devam ettirmeye çalıştıkları iktidar mücadelesini Muâviye'nin dahice uyguladığı siyasi manevralar karşısında kaymetmiş olmalarının etkisi büyüktür. Iraklılar içlerinde gizledikleri iktidar isteğini buldukları ilk fırsatta açıktan dillendirmeye başlayacaklar, Muâviye'den hemen sonra muhalefetlerini açığa vurarak Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye davet etmişler ve etrafında kıyam edeceklerine dair yeminler etmişlerdi.

Muâviye, tayin ettiği valilerle bozulan idari otoriteyi yeniden sağladı. Yeni valilerin tayiniyle birlikte, iç mücadeleler sebebiyle yaklaşık on yıldır terkedilen dış seferlere üç ayrı cephede yeniden başlandı.[121] İlk cephe Bizans'a karşı Anadolu ve Ermeniye yönünde açılmış, gerçekleştirilen yaz ve kış seferleri neticesinde parlak zaferler kazanılmış, karadan ve denizden İstanbul kuşatılmışsa da bir sonuç elde edilememişti.[122] Akdeniz ve Ege Denizi'nde faaliyet gösteren donanma ile Rodos ve Sakız gibi bazı adaların fethi gerçekleştirildi.[123] İkinci cephe doğuda açılmış, Horasan ve Sind bölgesinde itaatten çıkan bölgeler tekrar itaat altına alınarak daha ileri bölgelerin

---

[121] Avcı, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler,* 149.
[122] Sırma, *Emeviler Dönemi,* 30.
[123] Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan,* 211.

fethi sağlanmıştır.[124] Üçüncü cephe ise batıya doğru Kuzey Afrika'da açılmıştır. Bu cephede bazı bölgeler fethedilmiş ve Ukbe b. Nafi tarafından Kayrevan şehri kurulmuştur.[125]

Muâviye döneminde gerçekleştirilen fetihler daha önceki fetihler gibi her zaman karlı neticeler ortaya koymamıştır. Zira bu dönemde, eski günleri kadar güçlü olmasa da organize bir güç ve büyük bir devlet olan Bizans hala etkin ve kuvvetli bir düşmandı. Özellikle Anadolu ve İstanbul üzerine yapılan seferlerde kazanmanın yanında kaybetmek de söz konusuydu. Ve kayıpların yaşandığı seferler devlet hazinesine büyük meblağlara mal oluyordu.[126]

Duhâtu'l-Arab'dan biri olan Muâviye,[127] uzun diplomatik uğraşların ardından oğlu Yezîd'i veliaht ilan etti.[128] Daha sağlığındayken İslam ümmetinin çoğunluğundan oğlu adına bey'at aldı. Bey'at etmeyenlere karşı Yezîd'in takip edeceği siyaseti tarif ettiği vasiyetini yaparak yaklaşık 20 yıllık iktidarının ardından 60/680 yılında vefat etti.[129]

Hz. Osman'ın şehadeti ve devamında yaşanan hadiseler İslam toplumunun politize olmasını hızlandırmış ve toplumda gergin bir atmosferin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Muâviye döneminde İslam ümmeti bu sosyal şartlar içinde din ve siyasetin birlikteliği anlayışından, siyasetin dine nazaran ön plana geçtiği sosyal değişimlere maruz kalmıştır. İslam ümmeti-

---

124 Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan,* 213-214.

125 Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan,* 219; Üçok, *İslam Tarihi,* 31; Avcı, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler,* 149.

126 Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan,* 222.

127 *Duhâtu'l-Arab; Arap milletinin dört dâhisi demektir. Bunlar, Muaviye b. Ebi Süfyan, Muğire b. Şube, Amr b. As ile Ziyad b. Ebih'tir.* Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan,* 50; Avcı, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler,* 149; Refik, Ahmet, *Büyük Tarih-i Umumi,* İstanbul, 1328, 101.

128 Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan,* 204; Avcı, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler,* 149; Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi III Emeviler Dönemi,* 7. Baskı, İstanbul, 2013, 81; Apak, Adem, *Emevilerin Irak Siyaseti,* Uludağ Üni. İlahiyat Fak. Dergisi, 2009, c.XVIII, s.108; Sırma, *Emeviler Dönemi,* 31; Üçok, *İslam Tarihi,* 32.

129 Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan,* 204; Apak, *İslam Tarihi III,* 82; Sırma, *Emeviler Dönemi,* 45; Üçok, *İslam Tarihi,* 34; Avcı, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler,* 149; Refik, *Büyük Tarih-i Umumi,* 100.

nin maruz kaldığı bu nispeten sancılı değişimi hızlandıran yegane faktör Muâviye ve onun mensubu olduğu Emevi ailesidir.[130] Muhalif ve gelecek için tehlikeli görülen rakiplerin kiralanan katiller eliyle bertaraf edildiği siyasi cinayetler,[131] idari ve mali görevlere yapılan tayinlerde liyakatin yerini mutlak itaat ve belli bir aileye mensubiyetin alması,[132] Cuma hutbelerinde Hz. Ali'nin şahsında Ehl-i beyt'ine lanet okunması,[133] Ziyad b. Ebih'in Ebu Süfyan'ın nesebine iltihak ettirilmesi,[134] yöneticiler tarafından baskı ve şiddet kullanmanın yaygınlaşması ve idarenin ayrılmaz bir parçası haline gelmesi, bey'at usulünün farklılaşarak yöneticiye bey'at etmeyenin potansiyel tehlike olarak kabul edilip bir düşman gibi davranılması ve iktidardaki yöneticinin kendi akrabalarını daha hayattayken veliaht olarak atayarak yine hayattayken veliaht adına bey'at alması uygulaması, yöneticilerin devlet hazinesinden, istedikleri kimselere bol miktarda atiyye ve bahşişler vermeleri Muâviye döneminde İslam ümmetinin ilk defa tanıştığı ve ilerleyen süreçte kanıksamaya başladığı hoş olmayan uygulamalardır.[135]

4.2. Yezîd b. Muâviye Dönemi

Yezîd b. Muâviye İslam tarihinde veliaht tayin edilerek iktidara gelen ilk yöneticidir.[136] Muâviye vefatından önce bıraktığı vasiyette oğluna yönetimde uyması gereken bazı tedbirler sıralamıştı. Bu tedbirler oğlunun yöneticiliği konusunda tepki çekmeden ve herhangi bir krizle karşılaşmadan otoritesini kurmasına yönelikti. Muâviye oğluna, veliahtlığına muhalefet eden Hz.

---

130 Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan,* 150.

131 Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan,* 129-162; Aycan, *Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri,* 155; Sırma, *Emeviler Dönemi,* 29.

132 Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan,* 151.

133 İbn Abdirabbih, *El-İkdu'l-Ferîd,* V, 115; Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan,* 185.

134 Sırma, *Emeviler Dönemi,* 27-28.

135 *Muaviye b. Ebi Süfyan ve idari faaliyetleri hakkında geniş bilgi için Bkz.* Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan;* Gömbeyaz, Melek Yılmaz, *Muaviye b. Ebi Süfyan'ın Muhaliflerini Bertaraf Etme Yöntemleri,* UÜİFD, 2010, c.XIX, sy.1, 301-332.

136 Sırma, *Emeviler Dönemi,* 65; Apak, *İslam Tarihi III,* 82.

Hüseyin'i Iraklıların rahat bırakmayıp isyana teşvik edeceğini, şayet Hüseyin isyan eder de mağlup olursa ona iyi davranıp bağışlamasını, bir diğer muhalif olan Abdullah b. Zübeyr'in isyan etmesi ve başarılı olamayarak mağlup olması durumunda onu parça parça etmesini tavsiye etmiştir.[137]

Yezîd, bey'at alıp hilefete geçer geçmez Medine valisine bir mektup göndererek durumu özetler ve şehir halkından kendisi adına bey'at almasını emreder. Ayrıca veliahtlığına dolayısıyla da yönetici omasına muhalif olan Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve Abdurrahman b. Ebi Bekir'i ihmal etmemesini öğütler. Valinin Yezîd adına bey'at talebini Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr oyalayıcı cevaplar vererek geri çevirirler ve ikisi de aynı gece birbirlerinden ayrı bir şekilde Mekke'ye doğru yola çıkarlar.[138] Yezîd'in ve valilerinin bu Sahabe çocuklarından ne pahasına olursa olsun bey'at alma hususundaki kararlı, ısrarcı, bunaltıcı ve bıktırıcı tavrı toplunum bir anda gerilmesine sebep olmuştur. Yezîd bu ısrarcı tavrıyla, adeta muhalif gördüğü kimseleri isyana zorlamaktadır.

Geçmişte Hz. Ali'ye destek vererek iktidar mücadelesi başlatan Iraklılar, Muâviye önderliğindeki Suriyeliler karşısında bu mücadeleyi kaybetmişler, sonuçta devletin merkezi ve hazinesi Kûfe'den Şam'a nakledilmişti. Muâviye'nin ölümüyle tekrar bir mücadele fırsatı yakalayan Kûfeli muhalifler Hz. Hüseyin'i şehirlerine davet ederek başlarına halife olmasını, dağınık vaziyetteki halkı Yezîd'e karşı toplayıp birleştirmesini istediler ve sancağı altında Yezîd'e karşı savaşacaklarına dair sözler verdiler.[139] Hz. Hüseyin, Kûfeliler'den gelen ısrarlı davet mektupları üzerine 60/680 yılı sonlarında Kûfe'ye doğru yola çıktı. Hz. Hüseyin, Iraklıların sözlerine ve davetine güvenerek oraya gitmemesi konusunda kendisine yapılan onlarca uyarıyı dikkate al-

---

[137] İbn Abdirabbih, *El-İkdu'l-Ferîd,* V, 122; Apak, *İslam Tarihi III,* 82.

[138] Aycan, İrfan, *Emeviler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği: Abdullah b. Zübeyr,* AÜİFD, 2000, c.XLI, 107; Sarıçam, İbrahim-Aycan, İrfan, *Emeviler*, Ankara, 1993, 28.

[139] Apak, *İslam Tarihi III,* 84; Avcı, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler,* 151; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 28.

mamış[140] ve maalesef Kerbelâ'da Iraklılardan müteşekkil Emevi ordusu tarafından 10 Muharrem 61/681 Cuma günü beraberinde bulunan birçok aile efradıyla birlikte hunharca şehid edilmiştir.[141] Bu üzücü hadise Yezîd ile Emevi hanedanına karşı toplumda büyük bir infial ve nefretin doğmasına, onların Müslüman kamuoyu desteğini önemli ölçüde yitirmelerine sebep olmuştur. Kerbelâ hadisesi, Emevilerin yıkılışına kadar yönetim aleyhtarı faaliyetlerin en önemli propaganda malzemesi haline gelmiştir. Bundan dolayı Hz. Hüseyin'in acımasızca şehid edilmesi, İslam tarihçileri tarafından Emevi devletinin yıkılma sebepleri arasında zikredilmektedir.[142] Ayrıca bu elim hadise tarih boyunca bütün Müslümanları derinden yaralamış, yüzyıllar boyunca da bu yara kanamaya devam etmiştir.

Yezîd, 63/683 yılında Kerbelâ faciası sebebiyle halkın yönetime karşı duyduğu nefreti azaltmak ve mümkün olursa gönüllerini kazanmak amacıyla Medinelilerin önde gelen şahsiyetlerini Şam'a davet ederek güzel bir şekilde misafir etti. Olağanüstü ilgi ve alakayla ağırlanan Medine heyeti, şehre dönüşte halka müsbet düşünceler yerine Yezîd'in fasık biri olduğunu, krallar gibi yaşadığını, içki içip sarhoş dolaştığını ve namazı terkettiğini aktararak ona olan bey'atlarını bozduklarını söylediler. Bunun üzerine bütün şehir

---

[140]*Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye gitmemesi konusunda uyaranların başında Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, şair Ferazdak, Abdullah b. Ömer ve Muhammed b. Hanefiyye gelmektedir .* Ayrıntılı bilgi için bkz. Belâzurî, *Ensabu'l-Eşrâf,* III, 373 vd.; Dîneverî, Ebu Hanife, Ahmet b. Davud (v.282/895), *el-Ahbâru't-Tıvâl,* Mısır, 1330, 243-244; Taberî, *Târîh*, V, 383-388; Sallâbî, Dr. Ali Muhammed, Hilâfetü *Emiru'l-Mü'minin Abdullah b. Zübeyr,* 1. Baskı, Kahire, 2006, 43; Aycan, *Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri,* 159.

[141] İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 125-134; Dîneverî, *Ahbâru't-Tıvâl*, 256; Ecer, A. Vehbi (v.2014), *Abdullah b. Zübeyr ve Kurduğu Devlet,* EÜİFD, 1998, sy.X, 156; Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr,* 43; Aycan, *Abdullah b. Zübeyr*, 110; Apak, *Emevilerin Irak Siyaseti,* 109; Aycan, *Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri,* 159; Apak, *İslam Tarihi III,* 96; Sırma, *Emeviler Dönemi,* 51; Üçok, *İslam Tarihi,* 36; Avcı, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler,* 151; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu,*69; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 30.

[142] Apak, *İslam Tarihi III,* 99.

halkı da bey'atını bozduğunu ilan etti ve Abdullah b. Hanzala'nın riyasetinde birleştiler.[143]

Durumdan haberdar olan Yezîd, Medine üzerine Müslim b. Ukbe komutasında 12 bin kişilik bir ordu sevketti. Müslim'e, halktan yeniden bey'at almasını, kabul etmez de savaşırlarsa galip geldiği takdirde şehir halkını esir almasını ve üç gün boyunca şehrin yağmalamasını emretti.[144] Medine halkı şehre ulaşan orduya teslim olmayarak savaşla karşılık verdi. Şehirden çıkardıkları Ümeyyeoğullarının kılavuzluk etttiği Şam ordusu Harre mevkiinden Medine'ye girerek şehri tamamen kontrol altına aldı. Müslim b. Ukbe askerlerine şehri yağmalamaları için üç gün izin verdi. Bu esnada pek çok Müslüman katledildi. Hayatta kalanlara kötü muamelede bulunuldu, halkın malları yağmalandı.[145] Daha Kerbelâ faciasının acıları Müslümanların zihinlerinde ve kalplerinde tazeliğini korurken Yezîd ve askerleri tarafından ortaya konulan bu tarifsiz facia, Emevilere ve özellikle Yezîd'e karşı nefretin daha da artmasına sebep olmuştur.[146]

Medine'yi şiddet ve yıldırma politikasıyla itaat altına alan Müslim b. Ukbe, ikinci hedef olarak Mekke'ye sığınan Abdullah b. Zübeyr'i itaat altına almak gayesiyle harekete geçti. Fakat yolda öldü ve yerine Husayn b. Numeyr ordunun komutasını devraldı. Emevi ordusu Mekke'ye 64/683 yılı Muharrem ayında ulaştı ve Kabe'ye sığınan şehir halkını muhasara altına aldı. Yaklaşık kırk gün devam eden Kabe muhasarası Yezîd'in 14 Rebiülevvel 64/683 günü öldüğü haberinin Mekke'ye ulaşması üzerine kaldırıldı.[147]

---

143 İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 136-140; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu,* 72; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 31.

144 Apak, *İslam Tarihi III,* 103; Sırma, *Emeviler Dönemi,* 59; Aycan, *Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri,* 159-160.

145 Apak, *Emevilerin Irak Siyaseti,* 110; Avcı, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler,* 152; Refik, *Büyük Tarih-i Umumi,* 111; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 32-33.

146 Sırma, *Emeviler Dönemi,* 59-60; Avcı, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler,* 152.

147 İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 141; Apak, *İslam Tarihi III,* 106; Sırma, *Emeviler Dönemi,* 61-62; Aycan, *Abdullah b. Zübeyr,* 112-113; Atçeken İsmail Hakkı, *Muaviye b. Yezid Üzerine Bir Araştırma,* SÜİFD, Konya, 1997, sy.7, 414; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 34.

Yaklaşık üç buçuk yıl halifelik makamında kalan Yezîd b. Muâviye, bu kısa saltanatına, etkisi bugüne kadar devam eden büyük acılar, facialar ve fitneler sığdırmıştır. Babasının vasiyetine aykırı hareket ederek muhaliflerinden bilâ kayd-u şart bey'at almak istemesi, teenni ile hareket edebilecekken şiddeti tercih etmesi bütün bu acı hadiselerin yaşanmasına sebep olmuştur. Hz. Hüseyin ve ailesinin Kerbelâ'da hunharca şehid edilmesi, Harre vakasında Medinelilerin canına, malına, ırz ve namusuna kastedilmesi, Mekke'nin muhasara altına alınması ve Kabe'nin mancınıklarla ateş ve taş yağmuruna tutularak büyük hasar görmesine sebebiyet verilmesi gibi bir Müslümanın yapamayacağı faaliyetlerin asıl sorumlusu olan Yezîd, her ne kadar iktidara geldiği günden beri "Halife" ve "Emiru'l-Müminin" sıfatlarıyla anılsa da İslam ümmetine yaşattığı büyük acılar ve sebep olduğu felaketler nedeniyle İslam tarihi boyunca hiçbir zaman rahmetle anılmamış,[148] ve bu talihsiz faaliyetleri nedeniyle Yezîd'e lanet okunup okunmayacağı hususu asırlar boyunca tartışma konusu olagelmiştir.

Diğer taraftan Yezîd'in ortaya koyduğu şiddete dayalı faaliyetleri İslam ümmetinin arasına büyük fitne ve anlaşmazlıklar sokmuştur. Asırlar boyunca Müslümanların Şii-Sünni olarak temelde iki ayrı fırkaya ayrılmalarının en önemli kırılma noktasını Kerbelâ faciası oluşturmuş, bu facianın akabinde fikir ayrılığına düşen ümmet, hiçbir zaman bir araya gelememiş ve bir daha aynı fikir etrafında toplanamamıştır.

Yezîd'in ölümü üzerine II. Muâviye olarak anılan oğlu Muâviye aynı gün hilafet makamına geçmiştir.[149] Muâviye 40 gün veya iki ay hilafet makamında kalmış, bu süre zarfında hiçbir idari ve askeri icraatta bulunmamış

---

[148] İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 140; Zehebî, Târih, V, 20; Sırma, *Emeviler Dönemi,* 65; Refik, *Büyük Tarih-i Umumi,* 112; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu,* 79.

[149] İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 140; Atçeken, *Muaviye b. Yezid,* 416; Apak, *İslam Tarihi III,* 121; Aycan, *Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri,* 160; Avcı, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler,* 153; Refik, *Büyük Tarih-i Umumi,* 112; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 35.

ve hastalığı sebebiyle evinden çıkmamıştır.[150] Kendisine yapılan ısrarlı müracaatlara rağmen yerine hiç kimseyi veliaht tayin etmeyen Muâviye, halife seçme işini toplumun istişaresine bırakmış[151] ve süregelen hastalığı sebebiyle vefat etmiştir.[152] Muâviye'nin hangi ayda vefat ettiği kaynaklarda zikredilmemektedir. Ancak 14 Rebiülevvel'de halife olduğunu 40 gün veya iki ay sonra öldüğünü bildiğimiz Muâviye'nin, Cemaziyelevvel ayının ilk yarısında vefat ettiği ortaya çıkmaktadır.

Muâviye b. Yezîd, Emevi devletinin üçüncü halifesi ve bu hanedanın Süfyaniler kolunun son idarecisidir.[153] Muâviye'nin ardında bir veliaht bırakmadan vefat etmesiyle Emevi hanedanı iktidar konusunda ihtilafa düşmüş ve İslam dünyası halifesiz kalmıştır. Ümeyyeoğulları içine düştükleri bu iktidar krizinden uzun müzakereler ve kanlı mücadeleler sonunda Mervan b. Hakem'in iktidara gelmesiyle çıkabilmiştir.[154]

4.3. Abdullah b. Zübeyr'in Halifeliği ve Kurduğu Devlet

Abdullah b. Zübeyr, Yezîd'e bey'at etmeyip Mekke'ye sığındıktan sonra şehirden hiç çıkmamış ve kendisini "*Âizü Beytillah*" Kabe'ye sığınan mülteci vasfıyla niteleyerek Mekke'de bir sığınmacı gibi yaşamaya başlamıştı.[155]

---

150 İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 140; İbnü'l-Cevzî, el-*Muntazam,*VI, 32; Zehebî, Târih, V, 36; Atçeken, *Muaviye b. Yezid,* 417; Avcı, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler,* 153.

151 İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 140; İbnü'l-Cevzî, el-*Muntazam,*VI, 32; Atçeken, *Muaviye b. Yezid,* 423; Apak, *İslam Tarihi III,* 121; Aycan, *Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri,* 160; Avcı, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler,* 154; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 36.

152 Halîfe, *Târih,* 255; İbn Abdirabbih, e*l-İkdu'l-Ferîd,* V, 140; İbnü'l-Cevzî, el-*Muntazam,*VI, 32; Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî,* 113; Atçeken, *Muâviye b. Yezid,* 424.

Muaviye'nin hangi ayda vefat ettiği kaynaklarda zikredilmemektedir. Ancak 14 Rebiülevvel'de halife olduğunu 40 gün veya iki ay sonra öldüğünü bildiğimiz Muaviye'nin, Cemaziyelevvel ayının ilk yarısında vefat ettiği ortaya çıkmaktadır.

153 Atçeken, *Muaviye b. Yezid,* 411; Aycan, *Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri,* 161; Avcı, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler,* 154; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 36.

154 Atçeken, *Muaviye b. Yezid,* 425; Apak, *İslam Tarihi III,* 124.

155 Zehebî, *Siyer,* III, 372; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi,* I/II, 100; Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr,* 47.

Yezîd tarafından yapılan bütün bey'at tekliflerini onun hilafete layık olmadığı gerekçesiyle geri çevirmiş ve hiçbir şekilde bey'at etmeyeceğini açıklamıştır.[156] Yezîd ise, 61/681 yılında Abdullah b. Zübeyr üzerine Amr b. Zübeyr komutasında bir ordu gönderdiyse de Amr ve ordusu hezimete uğramıştı.[157]

Bu hezimetten sonra 63/683 yılında, Medine üzerine gönderilen Müslim b. Ukbe komutasındaki orduya, Mekke üzerine yürümesi emrini de veren Yezîd,[158] Abdullah'ın muhakkak bey'at etmesi için her yolu denemiştir. Abdullah b. Zübeyr'de şehirde savunma tedbirleri almış, Kâbe'nin yakınlarına çadırlar kurdurmuş ve halkı savunmaya dayanabilmesi için düzene sokmuştu.[159]

Şam ordusunun Mekke üzerine hareket ettiği haberi etrafa yayıldığı zaman Harre vakasından kurtulabilen bazı Müslümanlar Mekke'ye sığınmış, Necde b. Amir liderliğindeki Hariciler ile Muhtar es-Sekafî de Mescid-i Haram'ı ve Kabe'yi muhafaza etmek için Abdullah b. Zübeyr'e yardıma koşmuştu.[160] Bunlardan başka ve ilginç bir grup ise hiç şüphesiz Habeş Necaşisi'nin savunmaya yardımcı olmak amacıyla gönderdiği askeri birliktir. İlk Müslümanların 617 yılında gerçekleştirdikleri ikinci Habeşistan hicreti sırasında ülkenin durumu karışık bir haldeydi ve Necaşi'ye karşı isyan başlamıştı. Zübeyr b. Avvam, bu karışıklığın ve isyanın bastırılmasında Necaşi'ye yardımcı olmuş ve ona üstün hizmetleri geçmişti. Mekke muhasarası günlerinde iktidarda olan Necaşi, Zübeyr'in bu unutulmaz hizmetlerinden dolayı

Welhausen Abdullah b. Zübeyr'in, Hz. Hüseyin'in şehid edilmesinden istifade etmek düşüncesiyle Kufeliler ve Yezid hakkında ithamlarda bulunduğunu, ardından ününün iyice arttığı için kendi adına gizlice bey'at aldığını zikretmektedir. Fakat ilerleyen satırlarda görüleceği üzere onun bu iddiası isabetli değildir. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu,* 70.

156 Halîfe, *Târih,* 252; Zehebî, *Siyer,* III, 372; Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr,* 47.

157 İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 126; Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr,* 49; Aycan, *Abdullah b. Zübeyr*, 109; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu,* 71.

158 Halîfe, *Târih,* 254; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 139.

159 İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 141.

160 Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 44; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 108.

bir vefa eseri olarak zor durumdaki oğlu Abdullah'a iki yüz kişilik bir askeri kuvvet gönderdi.[161] Abdullah, mızrak kullanmada mahir olan bu askeri birliği kardeşi Mus'ab'ın komutasında istihdam etti.[162] Mus'ab, muhasara boyunca emri altındaki bu askerlerle kahramanca mücadele etti ve önemli yararlılıklar gösterdi. Bu komutanlığı, Mus'ab'ın ilk askeri tecrücesi olması bakımından önemlidir.

Şam ordusu, Ebû Kubeys ve Ahmer dağı başta olmak üzere bütün hakim tepelere kurduğu mancınıklarla Kabe'yi şiddetli bir şekilde ateş altına aldı. Mancınıklarla attıkları taş ve tutuşturulmuş yağlı paçavraların isabet etmesiyle Kabe'nin örtüsü parçalandı, ahşap kısımları yandı ve duvarları da büyük oranda hasar gördü. Halife Yezîd'in ölüm haberinin Mekke'ye ulaşmasıyla, Şam ordusu muhasarayı kaldırdı fakat Kâbe'ye büyük zararlar verdi.[163]

Muhasaranın kaldırılması ve ordunun geri çekilmesiyle Abdullah b. Zübeyr, gücünü ve ününü bütün İslam dünyasına duyurdu.[164] Husayn b. Numeyr, muhasarayı kaldırdıktan sonra Abdullah'a haber göndererek halife olmasını ve kendisiyle beraber Şam'a gelmesini teklif etmiş, gelirse bey'at ederek kendisini destekleyeceğini, Şam'da halifeliği için müsait bir ortam olduğunu ifade etmiş, fakat Abdullah yanındaki şura arkadaşlarıyla istişare ettikten sonra gitmemeye karar vermiştir.[165] Abdullah'ın Şam'a gitmemesini, büyük bir fırsatı kaçırması, dolayısıyla uzak görüşlü olmaması olarak değerlendirmek mümkün olmakla beraber, Abdullah'ın, Suriyeliler'in Emeviler'e

---

161 Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 33.

162 Aycan, *Abdullah b. Zübeyr,* 112-113.

163 Halîfe, Târih, 255; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 141; Gönen, *Ezârika'nın Doğuşu,* 36; Apak, *Emevilerin Irak Siyaseti,* 110; Avcı, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler,* 153; Refik, *Büyük Tarih-i Umumi,* 112; Namık Kemal (v.1306/1888), *Büyük İslam Tarihi,* İstanbul, 1975, 185; Aycan, *Abdullah b. Zübeyr,* 113.

164 Ecer, *Abdullah b. Zübeyr'in Halifeliği,* 156; Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr,* 55.

165 Dîneverî, *Ahbâru't-Tıvâl,* 264; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 142; Zehebî, *Siyer,* III, 374; Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr,* 55-56; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu,* 79.

sadakatini bildiği ve akıbetinden emin olmadığı için böyle bir maceraya atılmayarak aslında en doğru olanı yaptığını söyleyebiliriz.

64/683 yılı Rebiülevveli'nde Yezîd'in ve yaklaşık iki ay sonra Cemaziyelevvel ayının ilk yarısında II. Muâviye'nin vefat etmesinin ardından Abdullah b. Zübeyr, 7 Receb 64/683 günü Mekke'de hilafetini ilan etmiş ve halktan kendi adına bey'at almaya başlamıştır.[166] Abdullah'ın hilafetini ilan etmesiyle çok kısa bir zaman içinde Şam'da küçük bir grup hariç,[167] bütün İslam beldeleri Abdullah'a halife olarak bey'at etmiş, böylece İslam ümmetinin tek idare altında birliği yeniden sağlanmıştır. Böylece Abdullah, daha önce ümmet içinde tefrika çıkarmak istemediği gibi, halifenin yokluğu sebebiyle oluşacak kargaşa ve fitneyi bertaraf etmek istemiş, bunda da kısmen başarılı olmuştur.

Her ne kadar Abdullah b. Zübeyr, Muâviye b. Yezîd'in vefatının ardından kendisi adına bey'at almaya başlamışsa da, bazı çağdaş müellifler onun daha önce gizlice bey'at aldığını iddia ederek birtakım faaliyetlerini de delil olarak kullanmışlardır. Bunlar arasında, Abdullah'ın, Hz. Hüseyin'in şehid edildiğini işittiği zaman Mekkeliler'e, Hüseyin'in ve Muhacir çocukları olan kendilerinin, halifeliğe Yezîd'den daha layık olduklarını ifade etmesi,[168] Abdullah'ın 61/681 yılı hac mevsiminde Medine valisi Amr b. Saîd'le beraber haccetmelerine rağmen haccın bütün menasikini kendi başına yapması ve namazlarda valiye ittiba etmemesi,[169] Amr b. Said'in Mekke'deki naibi olan Haris b. Halid el-Mahzumî'yi Mekkeliler'e namaz imamlığından men etmesi

---

[166] Halîfe, Târih, 253, 255, 257; Zehebî, Târih,V, 35; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân,* III, 71; Belâzurî, Ensâbu'l-Eşrâf, VI, 341; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 33.

[167] *Bu grubun başında Ümeyye ailesinin en yaşlı üyesi olam Mervan b. Hakem bulunuyordu. Esasında Mervan da Mekke'de hilafetini ilan eden Abdullah'a bey'at etmeye ve Hicaz'a gitmeye karar vermişti. İşte bu esnada Basra'dan kaçarak Şam'a sığınan Ubeydullah b. Ziyad Mervan'ın niyetinden haberdar oldu ve onu Ümeyye iktidarını tahkim etmesi için teşvik etti. Böylece etrfına toplanlarla güçlenen Mervan Ümeyye iktidarının devam etmesini sağlamış oldu.* Apak, *Emevilerin Irak Siyaseti,* 111; Aycan, *Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri,* 161.

[168] Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr,* 44; Aycan, *Abdullah b. Zübeyr,* 110.

[169] Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr,* 47.

ve yerine Mus'ab b. Abdurrahman b. Avf'ı imam olarak cemaatin önüne geçirmesi,[170] 63/683 yılı hac mevsiminde, Abdullah'ın Mekke valisini engelleyerek Müslümanlara kendisinin hac yaptırması[171] ve liderlik vasıflarına sahip bir kişi olması sebebiyle bazı sahabe çocuklarının ona bey'at ettiklerinin düşünülmesi[172] sayılabilir. Fakat bunlar Abdullah'ın, Yezîd'in hilafeti günlerinde Mekke'de bir yönetim oluşturduğu, bu idarenin lideri olduğu ve kendisine gizlice bey'at aldığı anlamına gelmez. Bilakis Yezîd'e hiçbir şekilde bey'at etmediğini, onu tanımadığını ve Mekke'de müstakil bir şekilde yaşadığını gösterir.[173] Abdullah'ın, kendisine bey'at almaya başladığı 7 Recep 64/683 tarihinden önce devlet idaresinin şûra usulüyle yürütülmesi gerektiğini[174] ifade etmiş, hiçkimseyi kendisine bey'at etmeye çağırmamıştır. Abdullah b. Zübeyr, İslam ümmetinin aynı anda iki halifeye bey'at etmesini yasaklayan ve böyle bir durum yaşandığında bey'at edilen halifelerden birinin öldürülmesini emreden hadis-i şerifi[175] çok iyi bilecek ve anlayacak bir insandır. Ayrıca Yezîd ve oğlu Muâviye halife iken, insanları kendisine bey'ate davet etmesinin, kendisini fitne çıkaran bir isyancı durumuna düşüreceğini ve insanları da mevcut yönetime isyana çağırması anlamına geleceğini biliyor olmalıdır. Dolayısıyla Abdullah b. Zübeyr'in isyancı değil, bir halifenin bulunmadığı 64/683 yılında hilafetini ilan ederek, ümmeti büyük kargaşalardan kurtaran bir devlet adamı olarak kabul edilmesi gerektiği değerlendirilmektedir.

Abdullah b. Zübeyr, Yezîd'e bey'at etmeyerek Mekke'ye sığınması, üzerine gönderilen iki orduyu bertaraf etmesi ve hilafet süresi gibi hususlar sebebiyle bazı müsteşrikler tarafından bir hadis rivayetine dayanılarak

---

[170] Aycan, *Abdullah b. Zübeyr*, 109; Avcı, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler,* 152; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu,* 71.

[171] Halîfe, *Târih,* 251.

[172] Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr,* 48.

[173] Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr,* 48.

[174] Halîfe, Târih, 258; Zehebî, *Târih,* IV, 35.

[175] Kapar, M. Ali, *İslam'da Bey'at (Seçim Usulü),* Selçuk Üni. İlahiyat Fak. Dergisi, 1991, sy.4, s.82-83.

Mehdi olarak isimlendirilmiştir.[176] Fakat, hadiste gelecekle ilgili haber verilen bir olayla birkaç noktadan benzeşmesi sebebiyle bu rivayetin sadece Abdullah b. Zübeyr'e hasredilmesinin yanlış olduğu kanaatindeyiz. Zira peygamberimizin geleceğe dair verdiği haberler, her döneme ve her çağa ışık tutabilecek derecede kapsamlıdır.

Abdullah b. Zübeyr'in kurduğu ve yöneticiliğini yaptığı devlet aynı zamanda Mus'ab b. Zübeyr'in de bir görevlisi olduğu İslam devletidir. Bu devletin yapısal özelliklerini şu şekilde özetleyebiliriz:

Abdullah b. Zübeyr, sahabe olmasının yanında ahlakî özellikleri ve önder kişiliğiyle yaşadığı zamanın önde gelen şahsiyetlerinden biridir. Bu sebeple o, bütün Müslümanlar tarafından kolaylıkla benimsenmiş ve kendisine halife olarak bey'at edilmiştir. O, Hz. Peygamber (s.a.s) ve Raşid Halifeler gibi İslam ümmetini adaletle ve şura prensibi etrafında yönetmeyi hedeflemiş, devletinin bütün esasını bu hedefleri gerçekleştirecek şekilde oluşturmuştur. Zaten Yezîd'in hilafetine de Peygamberimiz'in (s.a.s) ve Raşid halifelerin uygulamalarının dışında olduğu için karşı çıkmış, Muâviye'ye illa birisini kendisinden sonra yerine bırakacaksa, Hz. Ebû Bekir veya Hz. Ömer gibi atama yapmasını tavsiye etmiştir.[177]

Abdullah, kılıçların gölgesinde bir yönetimden, kuvvetli olanın haklı olduğu bir anlayıştan yana olmamış, aksine haklı olan güçsüz ve kuvvetsiz olsa bile haklıyı savunmuş, haksızın karşısında durmuştur.

Abdullah b. Zübeyr, beytülmal denilen devlet hazinesini, bütün teb'anın malı olarak görmüş, gereksiz yere sarfetmekten ve hakkı olmayan insanlara harcamaktan özellikle kaçınmış, bu hassasiyetinden dolayı adı cimriye çıkmıştır.

---

176 Madelung, Wilferd, *Abdullah b. el-Zübeyr ve Mehdi,* Çev. Ceyhan Saraç, DEÜİFD, 1992, c.VII, 389-409.

177 Halîfe, *Târih,* 213-217; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 121; Apak, *İslam tarihi III,* 75.

Ümmetin birliğini sağlamak isteyen Abdullah, Muâviye b. Yezîd'in vefatına kadar hilafetini ilan etmemiş, ümmet birliğinin bozulmasına izin vermemiştir. Hilafeti müddetince de ümmetin birliğini temin etmek için gayret gösteren Abdullah, bu birlik uğruna inandığı değerlerden asla taviz vermemiştir. Mekke muhasarasında yardıma gelen Haricilerin, Hz. Osman hakkındaki görüşünü sormaları üzerine Abdullah, Hz. Osman'ı hayırla yadetmiş, Hariciler ise bu cevap üzerine Abdullah'ı terk etmiş ve daha sonra onun en azılı düşmanı olmuşlardır.[178]

[178] Gönen, *Ezârika'nın Doğuşu*, 23; Avcı, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler*, 156. *Abdullah b. Zübeyr'in hayatı ve kurduğu devletin yapısıyla ilgili daha geniş bilgi için Bkz*. Aycan, *Abdullah b. Zübeyr*, 99-115.

— BİRİNCİ BÖLÜM —

MUS'AB B. ZÜBEYR'İN DOĞUMU, AİLESİ VE GENÇLİĞİ

A. Doğumu

Tabiîn neslinin ikinci tabakasından ve Medine ehlinden[179] olan Mus'ab b. Zübeyr'in doğum tarihi ile ilgili kaynaklarımızdan sadece İbn Hacer'in Ta'cîlu'l-Menfa'a isimli eserinde tarih verilmekte[180] ve Mus'ab b. Zübeyr'in, Hz. Osman'ın halifeliği döneminde 33/653 yılında doğduğu kaydedilmektedir. Vefat tarihini ve yaşını zikreden kaynaklarla karşılaştırdığımızda anılan yılda doğduğu bilgisinin doğru olduğunu söyleyebiliriz. Mus'ab'ın babası, aşere-i mübeşşereden Zübeyr b. Avvâm ve annesi de, Rebab bt. Uneyf'tir.[181]

B. Nesebi ve Kabilesi

Mus'ab b. Zübeyr'in nesebi, Mus'ab b. Zübeyr b. Avvâm[182] b. Huveylid b. Esed b. Abdüluzzâ b. Kusay b. Kilab[183] b. Mürre b. Ka'b b. Lüey b. Galib'dir.[184]

---

179 Halîfe, *Tabakât,* 241; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 214.

180 İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-Menfaa*, II, 263.

181 Halîfe, *Tabakât,* 241; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 105; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 210-215; Zehebî, *Siyer,* IV, 141; Aycan, İrfan, "*Mus'ab b. Zübeyr*" DİA, İstanbul, 2006, XXXI, 227.

182 Muhammed b. Şakir, *Fevâtu'l-Vefeyât*, IV, 143.

183 Hatîb, *Târihu Bağdâd,* XIII, 105; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 322.

Mus'ab b. Zübeyr, Kureyş kabilesinin[185] Esed b. Abdüluzza koluna mensuptur. Kureyş *"toplanmak, bir araya gelmek"* manalarına gelir. Kureyş kabilesi ismini Hz. Peygamber'in (s.a.s) onbirinci göbekten dedesi olan Fihr b. Malik'ten alır ve Adnânîlerin Mudar koluna mensuptur. Kureyş kabilesi, uzun süre Mekke dışında çadırlarda yaşadı. Kusay b. Kilab'ın liderliğinde Huzaalıları yenilgiye uğratarak Mekke hakimiyetini ve Kâbe hizmetlerini ele geçirdiler. Kusay, dağınık halde yaşayan Kureyşlileri bir araya topladı ve Kabe'nin çevresine iskan etti. Kusay, Mekke yönetimini ve Kabe hizmetlerini (Nedve, Kıyâde, Liva, Sidane, Hicabe, Sikaye ve Rifade) belli kollar arasında dağıttı. Kusay'dan sonra bu hizmetlerin yerine getirilmesi konusunda anlaşamayan Kureyşliler Mutayyebûn ve Ahlaf ismiyle ikiye bölündü. İki fırka arasında varılan anlaşma neticesinde söz konusu görevler belli kollar arasında dağıtıldı ve bu durum İslam'ın doğuşuna kadar böyle devam etti.[186]

Mus'ab'ın mensubu olduğu Esedoğulları, Kusay b. Kilab'ın, Abdüluzza isimli oğlundan gelmektedir. Abdüluzza'nın Esed isimli bir oğlu olmuş, Esed'in de Nevfel ve Huveylid isimli çocukları dünyaya gelmiştir. Huveylid'in Hatice ve Avvâm isimli iki çocuğu olmuştur. Hatice bint Huveylid, iki evlilik yaptıktan sonra kırk yaşında iken Peygamberimiz'le (s.a.s) evlenmiştir. Avvâm ise, Peygamberimiz'in halası Safiyye bint Abdülmuttalib ile evlenmiş ve bu evliliklerinden Zübeyr, Saib[187] ve Abdülka'be isimli çocukları dünyaya gelmiştir. Mus'ab b. Zübeyr'in soyu, büyük halası Hz. Hatice ve babaannesi Hz. Safiyye'nin karşılıklı evlilikleri vesilesiyle ana ve baba tarafından, Kusay b. Kilab'da da nesep olarak Peygamberimizin soyuyla birleşmektedir. Hz. Hatice ve Hz. Safiyye'nin evlilikleri, iki ailenin daha İslam'dan önce birbirleriyle yakın ilişkiler geliştirmelerine ve Zübeyr b.

---

184 İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 210.

185 Hatîb, *Târihu Bağdâd,* XIII, 105; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 210-214; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 322.

186 Avcı, Casim, *"Kureyş"*, DİA, İstanbul, 2002, XXVI, 442.

187 Saib b. Avvâm, ilk davet günlerinde Müslüman olmuş, Yemame savaşında da şehid olmuştur. Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş,* VII, 236; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 247.

Avvâm ile annesinin erken dönemde müslüman olmalarına vesile olmuştur. İlerleyen süreçte Peygamberimiz’in (s.a.s) en önemli yardımcıları arasında Zübeyr b. Avvâm da bulunmuş, fakat amcası Nevfel Müslümanlara karşı daima düşmanlık etmiş ve Bedir’de kafir olarak öldürülmüştür.[188] Nevfel’in soyu devam etmediği için[189] Esedoğulları kolu, Zübeyr b. Avvâm’ın oğullarıyla devam etmiş, daha sonraki nesillere Zübeyroğulları veya Zübeyrî nisbesi verilmiştir.

C. Nisbe, Künye ve Lakapları

Mus’ab b. Zübeyr’in nisbelerini zikretmeden önce nisbenin ne anlama geldiğini izah etmek faydalı olacaktır. Nisbe; bir şeyin veya bir kimsenin bir yere, bir aile, kabile veya topluluğa, bir din yahut mezhebe, bir meslek veya sanata, bir sıfata bağlanması demektir.[190] Kaynaklarımızda Mus’ab b. Zübeyr’in ez-Zübeyrî,[191] el-Kuraşî,[192] el-Esedî[193] ve el-Medenî[194] nisbeleriyle anıldığı zikredilmektedir. Bunlardan ez-Zübeyrî nisbesi, Zübeyr b. Avvâm’ın oğlu olması ve Zübeyr’in ilk Müslümanlardan meşhur bir şahsiyet olması sebebiyle; el-Kuraşî nisbesi, Kureyş kabilesine mensubiyetinden dolayı; el-Esedî nisbesi, Kureyş kabilesinin Esedoğulları koluna mensup olduğundan ve el-Medenî nisbesi de, Medine’de doğup hayatının büyük bölümünü burada geçirmesinden dolayı verilmiştir.

Künye, Arap toplumlarında şahıslar için kullanılan tanıtıcı ifadedir. Künye kız veya erkek ayrımı yapılmaksızın ilk doğan çocuğa izafe edilme

---

188 Mus’ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, VII, 230.
189 Mus’ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, VII, 236.
190 Avcı, Casim, *“Nisbe”*, DİA, İstanbul, 2007, XXXIII, 142.
191 İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 210.
192 Hatîb, *Târihu Bağdâd,* XIII, 105; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 214; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye,* VIII, 317; Zehebî, *Siyer,* IV, 140; İbn Hacer, *Ta’cîlu’l-Menfaa,* II, 263.
193 Buhârî, *Târih,* VII, 350; İbn Hacer, *Ta’cilu’l-Menfaa,* II, 263.
194 Zehebî, *Târih,* V, 524.

anlamına gelir.[195] Kaynaklarımızda Mus'ab b. Zübeyr'in üç farklı künyesinden bahsedilir ki bunlar; babası Zübeyr'in de künyesi[196] olan Ebu Abdullah,[197] Ebu Abdurrahman[198] ve Ebu İsa'dır.[199]

Mus'ab'ın künyesinin Ebu Abdullah olduğunu rivayet eden kaynaklarda, her ne kadar bu künye ile anılsa da Musab'ın bu şekilde anılamayacağı, zira onun Abdullah isminde bir oğlunun olmadığı zikredilir.[200] Fakat İbn Sa'd Tabakât isimli eserinde, Deyrulcâselik savaşında Mus'ab b. Zübeyr'in yanında olup onunla beraber öldürülenler arasında Abdullah isimli bir oğlunun da olduğunu kaydeder.[201] Aynı zamanda Mus'ab'ın İsa isminde bir oğlu olduğu ve Deyrulcâselik savaşında babasıyla beraber savaşırken öldürüldüğü kaynakların ekserisinde geçmektedir.[202] Mus'ab'ın niçin Ebu Abdurrahman künyesiyle anıldığı konusunda ise kaynaklarda herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Bu bilgilerden hareketle, Musab'ın İsa ve Abdullah isminde iki oğlunun olduğu anlaşılmaktadır. Bu oğullarından hangisinin büyük hangisinin küçük olduğu konusunda bir yargıya varmak zor olmakla beraber, kaynaklardaki Deyrulcâselik savaşıyla ilgili rivayetlerden anladığımıza göre İsa'nın büyük olma ihtimali daha kuvvetlidir. Zira ilgili rivayetlerde İsa'nın babasıyla birlikte ortaya koyduğu mücadele, kahramanlık ve fedakarlık ayrıntılı bir şekilde anlatılmasına rağmen Abdullah'tan sadece tek kaynakta bahsedilmektedir. Ayrıca Arap toplumunda birden fazla

---

195 Bozkurt, Nebi, "*Künye*", DİA, Ankara, 2002, XXVI, 558.

196 İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 215.

197 İbn Sa'd, *Tabakât,* VIII, 182; Halîfe, *Tabakât,* 241; Buhârî, *Târih,* VII, 350; Hatib, *Târihu Bağdâd,* XIII, 105; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 210-215; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 322; Zehebî, *Târih,* V, 524.

198 İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 214.

199 İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 210; Zehebî, *Târih,* V, 524.

200 İbn Sa'd, *Tabakât,* VIII, 182; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 214.

201 İbn Sa'd, *Tabakât,* VIII, 183.

202 Hatîb, *Târihu Bağdâd,* XIII, 105; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 250; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 316; Zehebî, *Siyer,* IV, 145; Zehebî, *Târih,* V, 305.

evladın ismine izafeten künyelenme adeti mevcut olduğu için[203] Mus'ab da iki oğluna izafe edilerek iki künye ile anılmıştır.

Lakap; bir kimseye asıl isminden ayrı olarak sonradan takılan ikinci bir isim, övgü veya yergi ifade eden isim veya sıfat, şeref payesi, halife veya sultanların hakimiyet alametlerine denilmektedir. İslam ahlakına göre bir kişiye, aynı ismi taşıyan başka kişilerden ayırt etmek ve sahip olduğu bir özelliğini vurgulamak amacıyla lakap takmakta bir sakınca yoktur.[204] Fakat kişinin hoşlanmadığı çirkin bir lakapla çağrılması Kur'an-ı Kerim'de yasaklanmıştır.[205]

Kaynaklarda, Mus'ab b. Zübeyr hakkında üç farklı lakap zikredilmektedir. Bunlardan biri, cömertliği ve ikram sahibi olması sebebiyle bal küpü anlamına gelen *"Âniyetu'n-Nahl"*dir.[206] İkincisi, Mus'ab b. Zübeyr'in 67/686 yılında Basra valiliğine atanması üzerine şehre gelip görevi devralmasının ardından halka yaptığı ilk hitabesinde kendisi için kullandığı deve kasabı anlamına gelen *"Cezzâr"* lakabıdır.[207] Üçüncüsü ise; eşlerinden Sükeyne bt. Hüseyin'in kocasını vasfettiği halkın kralı/idarecisi veya halkın adamı manasına gelen*"Melikü'ş-Şa'b"*dır.[208]

D. Ailesi

Mus'ab b. Zübeyr Tabiin neslinin ikinci tabakasından yani küçüklerinden olduğundan, onu daha iyi tanımak için ailesini de biraz tanımamız gerekmektedir. Çünkü Mus'ab'ın ailesi, kendisinden önce iki nesildir müslümandır ve İslam'a büyük hizmetleri geçmiş öncü şahsiyetlerdir. Ayrıca, Esedoğulları'nın soyu, Zübeyr b. Avvâm ve çocuklarıyla devam etmiştir.

---

[203] Bozkurt, *"Künye"*, DİA, XXVI, 559.
[204] Bozkurt, Nebi, *"Lakap"*, DİA, Ankara, 2003, XXVII, 65-67.
[205] Hucurât Suresi, 49/11.
[206] İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 212.
[207] İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 152; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 64.
[208] İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 245.

Bizde bu sebeple Musab b. Zübeyr'in ailesini dedesinden itibaren ele alıp teferruata girmeden inceleyeceğiz.

1. Dedesi Avvâm b. Huveylid

Avvâm b. Huveylid hakkında kaynaklarda çok az bilgi mevcuttur. Zübeyr b. Avvâm küçük yaşlardayken Ficar harbinde Ukaz'da öldürüldüğü zikredilmektedir.[209] Avvâm'ın Zübeyr, Saib, Abdurrahman, Ümmü Habib ve Zeynep ismli çocukları dünyaya gelmiş; nesli ise Zübeyr ile devam etmiştir.[210]

2. Babannesi Safiye bint Abdülmuttalib

Mus'ab'ın babannesi olan Safiyye bt. Abdülmuttalib, Peygamberimiz'in (s.a.s) halasıdır.[211] İslam'ın ilk günlerinde oğlu Zübeyr'le beraber müslüman olmuş, hayatı boyunca Peygamberimiz'in hep en yakınında bulunmuş ve her zaman ona destek olmuştur. Çeşitli gazvelere katılan Safiyye, gazaya çıkan ilk Müslüman kadındır. Ayrıca Hendek savaşında bir yahudiyi öldürdüğü için İslam'da bir kafiri öldüren ilk Müslüman kadın olma özelliğine sahiptir. Safiyye, başta Peygamberimiz olmak üzere yeğenlerinin ve diğer bazı yakınlarının yanında bazen başını örtmemiş, böylece Müslüman hanımların kimlerin yanında örtünmeyebileceğini fiilen göstermiştir. Safiye, 20/641 yılında Medine'de vefat etmiş, cenaze namazını Hz. Ömer kıldırmış ve Baki kabristanına defnedilmiştir.[212]

---

209 Zübeyr b. Bekkâr, *Cemheratu Nesebi Kureyş,* I, 221; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 219; Çiçek, Mustafa, "Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Zübeyr b. Avvâm", *İSTEM*, y.4, sy.7, 135.

210 Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 235.

211 Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 20.

212 Uraler, Aynur, "*Safiyye bint Abdülmuttalib*", DİA, İstanbul, 2008, XXXV, 474-475.

3. Babası Zübeyr b. Avvâm[213]

Mus'ab'ın babası Zübeyr b. Avvâm 589[214] veya 592[215] yılında Mekke'de doğdu. Babası Hz. Hatice'nin kardeşi Avvâm b. Huveylid, annesi ise Peygamberimizin halası Safiyye bt. Abdülmuttalib'dir.[216] Babası, Zübeyr çok küçükken vefat etti. Zübeyr, yetim olarak amcası Nevfel'in evinde bir müddet kaldı.[217] Safiyye, kocası vefat edince oğlunu alarak akrabalarının yanına taşındı ve oğlunun terbiyesiyle bizzat ilgilendi.[218] Safiyye oğlunun terbiyesinde ve yetişmesinde çok titiz davranmış, bazen şiddet dahi uygulamıştır. Bu terbiye metoduna Nevfel başta olmak üzere birçokları karşı çıkmasına rağmen Safiyye, oğlunun dayanıklı ve kuvvetli bir erkek olarak yetişmesini istediğini söyleyerek aldırmamış,[219] ona yüzücülük, atıcılık ve kılıç kullanmayı öğretmiştir.[220] Zübeyr putlara hiç tapmamış, Hz. Ebû Bekir'in delaletiyle İslam'ın ilk günlerinde onaltı yaşında Müslüman olmuştur. Amcası Nevfel'in Müslümanlara karşı aşırı düşmanlığı sebebiyle en çok işkenceyi amcasından görmüştür.[221] Zübeyr, İslam tebliğinin ilk yıllarında müşriklerden bir grubun Peygamberimize suikast düzenleyeceğini duymuş, kılıcını kuşandığı gibi evinden çıkmış ve müşriklerin üzerine yürümüştür. Bu hare-

---

[213] Zübeyr b. Avvam'la ilgili daha geniş bilgi için şu iki çalışmaya bakılabilir: Tok, Mustafa Sami, *Hz. Peygamber Dönemi Sonrası Siyasi Olaylarında Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah*, Basılmamış Y.Lisans Tezi, Sivas, 2009; Çiçek, Mustafa, "Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Zübeyr b. Avvâm", *İSTEM*, 135.

[214] Mus'ab ez-Zübeyrî, Zübeyr b. Avvâm'ın 67 yaşında şehid edildiğini kaydetmektedir. İlgili kayıttan Zübeyr'in 589 yılında doğduğu anlaşılmaktadır. Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 235.

[215] İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 219.

[216] Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 20; Ebû Hilâl Askerî, *Evâil,* I, 298; Abdülgani, Muhammed İlyas, *Büyûtu's-Sahâbe Havle'l-Mescidi'n-Nebevi,* Medine, 1999, 129; Çiçek, "Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Zübeyr b. Avvâm", 135.

[217] Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 230.

[218] Çiçek, "Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Zübeyr b. Avvâm", 136.

[219] Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 230; Tok, "Hz. Peygamber Dönemi Sonrası Siyasi Olaylarında Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah", 14.

[220] Çiçek, "Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Zübeyr b. Avvâm", 136.

[221] Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 230.

ketiyle o, Mekke döneminde İslam adına kılıç çeken ilk kişi olmuştur.[222] İki defa Habeşistan'a hicret etti.[223] Medine'ye hicretten kısa süre önce Mekke'ye döndü ve Esma bt. Ebî Bekir ile evlendi. Medine'ye annesiyle birlikte hicret etti. Peygamberimiz tarafından Ka'b b. Malik ile kardeş ilan edildi. Medine'de bir yandan çiftçilik bir yandan da kasaplık yaptı. Zübeyr, Peygamberimizin daima en yakınında yaşadı ve onunla birlikte bütün gazvelere katıldı. Hendek gazvesinde müşriklerin cengaverlerinden Nevfel b. Abdullah'ı öldürdü. Bu gazvedeki yararlılıklarından ötürü Peygamberimiz Zübeyr hakkında *"Her peygamberin bir havarisi vardır. Benim havarim de Zübeyr b. Avvâm'dır."*[224] buyurdu. Hudeybiye anlaşmasında bulundu. Mekke'yi fetheden ordunun komutan ve sancaktarlarından biridir.

Zübeyr, Hz. Ebû Bekir döneminde irtidat edenlere karşı mücadele etti. Hz. Ömer'in en yakınında bulundu ve idari konularda danışmanlık yaptı. Hz. Ömer'in, vefat etmeden önce halife seçimiyle görevlendirdiği altı kişilik heyette Zübeyr'de vardı. Hz. Osman'ın evi asiler tarafından kuşatıldığında oğullarını halifeyi korumakla görevlendirdi.[225] Hz. Osman'ın şehadetinden sonra Hz. Ali'ye bey'at etti. Hz. Ali'den umre yapmak için izin isteyerek Mekke'ye gitti. Hz. Âişe ve Talha b. Ubeydullah'la Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmak için ordu topladılar ve Basra'ya gittiler.[226] Burada meşhur Cemel savaşında Hz. Ali'nin ikna etmesi üzerine savaştan çekildi ve geri dönerken Vadi's-Siba denilen yerde Amr b. Cürmüz isimli biri tarafından 36/656 yılında şehid edildi.[227] Zübeyr, kahramanlık ve cömertliğiyle meşhur

---

[222] Taberânî, *Evâil*, 54; Abdülgani, *Büyûtu's-Sahâbe*, 129.
[223] Şakir, *İslam Tarihi,* IV, 132.
[224] Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 20; Ebû Hilâl Askerî, *Evâil,* I, 298; Abdülgani, *Büyûtü's-Sahabe*, 129; Çiçek, "Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Zübeyr b. Avvâm", 139.
[225] Çiçek, "Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Zübeyr b. Avvâm", 147.
[226] Abdülgani, *Büyûtu's-Sahâbe*, 129.
[227] İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 220; Ebû Hilâl Askerî, *Evâil,* I, 298; Abdülgani, *Büyûtu's-Sahâbe*, 129; Çiçek, "Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Zübeyr b. Avvâm", 156.

olmuştur.[228] Peygamberimize vahiy katipliği yapmış ve onsekiz hadis rivayet etmiştir.[229]

4. Annesi Rebab bint Uneyf

Kaynaklarımızda Mus'ab'ın annesi Rebab bt. Uneyf'e dair verilen bilgiler oldukça sınırlıdır. Söz konusu kaynaklarda Rebab bt. Uneyf'in nesebi; Rebab bt. Uneyf b. Ubeyd b. Husayn b. Rabi' b. Munkız b. Habib b. Alim b. Hubab b. Abdullah b. Kinane b. Bekir b. Avf b. Uzra b. Kelb b. Vebre[230] olarak kaydedilir. Rebab bt. Uneyf'in, şehrin civar mahallelerinden birinde yaşadığı ve bu mahallin ileri gelenlerinden biri olduğu zikredilmektedir.[231] Kaynaklardaki bu bilgilerin dışında Rebab bt. Uneyf'in hayatıyla ve yaptıklarıyla ilgili doğrudan bir malumatımız bulunmamaktadır. Ancak Zübeyr b. Avvâm'ın vefat etmeden önce oğlu Abdullah'a yaptığı vasiyeti sonucu Rebab bt. Uneyf'e de mirasından pay verildiği anlaşılmaktadır. İlgili rivayetten Zübeyr b. Avvâm'ın çok zengin olduğu ve diğer varislerinin dışında dört hanımına yüklü miktarda miras kaldığı görülmektedir. Abdullah b. Zübeyr, 36/656 yılından itibaren dört yıl boyunca her hac mevsiminde Mekke ve Medine'de babasından alacağı olanların alacaklarını tahsil etmek üzere kendisine gelmesini ilan ettirerek babasının bu vasiyetini yerine getirmiştir. Dört yılın sonunda alacaklı kimse kalmadığını gören Abdullah, babasının

[228] Abdülgani, *Büyûtu's-Sahâbe*, 129; Ebû Hilâl Askerî, *Evâil,* I, 298.

[229] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VII, 249-251; İbn Hacer, *el-İsâbe,* I, 545-546; Şakir, *İslam Tarihi,* IV, 132; Efendioğlu, Mehmet, "*Zübeyr b. Avvâm*", DİA, İstanbul, 2013, XXXXIV, 522-524.

Abdülgani, Zübeyr'in Sahihayn'da 38 hadis rivayet ettiği bilgisini vermektedir. Abdülgani, *Büyûtu's-Sahâbe*, 129.

[230] Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 236; Halîfe, *Tabakât,* 241; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 212.

İbn Sa'd, Tabakât'ta Mus'ab'ın annesinin nesebini şöyle verir: Rebab bt. Üneyf b. Ubeyd b. Mesad b. Ka'b b. Uleym b. Cenab b. Kelb. İbn Sa'd, *Tabakât,* VIII, 182.

[231] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VII, 220.

geri kalan mirasını varisler arasında paylaştırmıştır.[232] Bu mirastan, Zübeyr'in eşi olarak Rebab bt. Uneyf'in de pay aldığını düşünmekteyiz.

Rebab bt. Uneyf vefat ettiğinde cenazesine Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr ve Abdullah b. Abbas da katılmış, cenazenin ardından kabristana kadar yürümüşler ve mevtaya karşı son vazifelerini yerine getirmişlerdi.[233] Bu rivayetten Rebab'ın 65/685 yılından daha erken bir tarihte vefat ettiğini anlıyoruz. Zira cenazeye katılan Abdullah b. Amr 65/685 yılında Mısır'da vuku bulan ve Abdullah b. Zübeyr'in Mısır eyaletini kaybetmesyle sonuçlanan Terviha savaşı sırasında vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.[234]

5. Kardeşleri

Zübeyr b. Avvâm'ın çocuklarına isim koymasıyla ilgili şöyle bir rivayet nakledilir: Talha b. Ubeydullah'ın yeni doğan çocuklarına peygamber isimlerini verdiğini duyan Zübeyr, şöyle demiştir: *"Talha'nın yeni doğan çocuklarına peygamber isimlerini verdiğini duydum. Bilindiği üzere Muhammed'den (s.a.s) sonra peygamber gelmeyecektir. Bende çocuklarıma şehidlerin isimlerini vereceğim ki; çocuklarım da şehadet mertebesine ulaşsınlar."*[235] Zübeyr'in oğullarının hayatlarını, mücadelelerini ve akıbetlerini göz önüne aldığımızda, gerçekten de Zübeyr'in oğullarından çoğunun şehid olarak bu dünyayı terk ettiğini, isimleriyle müsemma bir hayat sürdüklerini görürüz. Dolayısıyla yukarıdaki rivayetten Zübeyr'in çocuklarına isim koymadaki hassasiyetini anladığımız gibi, çocuklarını isimlerine layık olacak şekilde yetişmeleri için gayret sarfettiği sonucunu da çıkarabiliriz.

a. Abdullah b. Zübeyr: Hicretten sonra Medine'de Müslüman olarak doğan ilk Muhacir çocuğudur. Onun doğumuyla Müslümanlar çok sevin-

---

232 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 250.

233 İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman b. Ebû Bekir (v.235/849), *Kitabu'l-Musannef,* Thk. Kemal Yusuf el-Hut, 1. Baskı, Riyad, 1409, II, 482.

234 Zehebî, Târih, IV, 42; İbn Tağriberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhira,* I, 216.

235 Şakir, Mahmut, *İslam Tarihi,* IV, 137.

mişler, doğumunu tekbirlerle karşılamışlardır.[236] Medine'de İslam toplumu içinde büyüyen Abdullah b. Zübeyr her yönüyle İslami kültürü hazmetmiş birisi idi.[237] Peygamberimiz (s.a.s.) Abdullah'a tahnik yapmış[238] ve ismini koymuştur.[239] Zübeyr'in en büyük oğlu olduğu için babasının şehadetinden sonra ailesini bir arada tutmaya gayret göstermiştir. Annesi, Hz. Ebû Bekir'in kızı Esma'dır.[240] Abdullah, genç yaşta Peygamberimiz'e (s.a.s) bey'at etmiştir. Yermük savaşına katılmış, Abdullah b. Sa'd komutasındaki İslam ordusuyla çıktığı İfrikye seferinde Bizans komutanı Cercir'i öldürülerek Müslümanların büyük bir zafer kazanmasına vesile olmuştur.[241] Bu zaferdeki katkısı sebebiyle halife Hz. Osman kızı Âişe'yi Abdullah'la evlendirmiştir.[242] Abdullah b. Zübeyr, 64/683 tarihinde Mekke'de halifeliğini ilan etmiştir.[243] Bu devletin Irak valiliğini de uzun süre Mus'ab b. Zübeyr deruhte etmiştir. Abdullah b. Zübeyr, Mekke'nin Emevî ordusu tarafından ikinci defa kuşatıldığı 73/692 yılı Cemaziyelahirinde şehid edilmiş, bedeni günlerce teşhir edildikten sonra defnedilebilmiştir.[244]

b. Urve b. Zübeyr: Babası ona Taif halkı tarafından şehid edilen Urve b. Mes'ud'un ismini verdi.[245] Fukaha-ı Seb'a'dan biri olarak kabul edilir. Annesi, Hz. Ebû Bekir'in kızı Esma'dır. Medine yakınlarında tatlı suyu olmayan bir bölgede su kuyusu açtırmış ve bu kuyu "Bi'r-i Urve" ismiyle anılmıştı.

---

236 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* IX, 435; Zehebî, *Siyer,* III, 365; İbn Hacer, *el-İsâbe,* II, 309; Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr,* 9; Aycan, "Abdullah b. Zübeyr", 99.

237 Gönen, *Ezârika'nın Doğuşu,* 36.

238 Tahnik; hurma ezmesi veya bal gibi tatlı bir maddenin yeni doğan çocuğun damağına sürülmesi demektir. Peygamberimiz (s.a.s), ağzında yumuşattığı hurmayı, yeni doğan çocuğun damaklarına sürer, çocuğa hayır duada bulunur ve ismini koyardı. Güler, Zekeriya, "*Tahnik*", DİA, İstanbul, 2010, XXXVIIII, 416.

239 Taberânî, *Evâil,* 98-99; Ebû Hilâl Askerî, *Evâil,* 310-311; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* XII, 187; Şakir, *İslam Tarihi,* IV, 132-133.

240 Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş,* 237.

241 Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş,* 238-239; Şakir, *İslam Tarihi,* IV, 133; Üçok, *İslam Tarihi,* 4.

242 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* XII, 213; Aycan, "Abdullah b. Zübeyr", 102-103.

243 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân,* III, 71.

244 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 139

245 Şakir, *İslam Tarihi,* IV, 137.

94/713 yılında Medine yakınlarında bulunan bir köyde vefat etti. Bu yılda birçok fakih vefat ettiği için "Senetü'l-Fukaha" olarak adlandırılır.[246]

c. Münzir b. Zübeyr: Bi'ri Maûne'de şehid edilen Münzir b. Amr'ın ismine izafeten bu isim verildi.[247] Annesi, Hz. Ebû Bekir'in kızı Esma'dır. Ebû Osman künyesiyle tanınırdı. Halim ve beyefendi bir tabiatı vardı. [248] Abdullah'la beraber Mekke muhasarasında şehid edildi.[249]

d. Âsım b. Zübeyr: Reci' olayında ihanete uğrayıp şehid edilen Asım b. Sabit'in hatırasını yaşatmak gayesiyle bu isim verildi. Annesi, Hz. Ebû Bekir'in kızı Esma'dır.[250]

e. Muhacir b. Zübeyr: Tuster Savaşı'nda şehid olan Muhacir b. Ziyad'ın ismine izafeten bu isim verildi. Annesi, Hz. Ebû Bekir'in kızı Esma'dır.[251]

f. Halid b. Zübeyr: Babası ona, Mercu's-Sufer'de şehid olan Halid b. Saîd'in ismini verdi. Abdullah'ın kurduğu devletin Yemen valisi idi. Annesi, Emeh bint Halid b. Saîd'dir.

g. Amr b. Zübeyr: Babası ona Ecnadeyn'de şehid olan Amr b. Saîd'in ismini verdi. Ağabeyi Abdullah'a muhalifti ve Emevî saflarında yer almıştı. Yezîd b. Muâviye tarafından Mekke'de bey'at etmeden yaşayan Abdullah üzerine gönderilen bir orduya komutan olarak atanmış, bu sefer sonunda hezimete uğramış ve Abdullah b. Zübeyr tarafından öldürülmüştür. Annesi, Emeh bt. Halid b. Saîd'dir.

h. Hamza b. Zübeyr: Babası ona Uhud savaşında şehid olan dayısı Hz. Hamza'nın ismini verdi. Annesi, Rebab bint Uneyf el-Kelbiyye'dir.[252]

i. Ubeyde b. Zübeyr: Babası ona, Bedir savaşında şehid olan Ubeyde b. Haris'in ismini verdi. Annesi, Zeyneb Ümmü Cafer bint Mürşid b. Amr'dır.

---

[246] İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 222; Aycan, İrfan, *"Urve b. Zübeyr"*, DİA, Ankara, 2012, XXXXII, 184.
[247] Şakir, Mahmut, *İslam Tarihi,* IV/137.
[248] İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 221, 223.
[249] Şakir, *İslam Tarihi,* IV, 137.
[250] Şakir, *İslam Tarihi,* IV, 137.
[251] Şakir, *İslam Tarihi,* IV, 137.
[252] Şakir, *İslam Tarihi,* IV, 137-138.

j. Cafer b. Zübeyr: Babası ona Mute savaşında şehid olan Cafer b. Ebî Talib'in ismini verdi. Abdullah'ın kurduğu devletin Medine valiliğini yürütmüştü. Annesi, Zeynep Ümmü Cafer bint Mürşid b. Amr'dır.

k. Hatice el-Kübrâ bint Zübeyr: Annesi, Hz. Ebû Bekir'in kızı Esma'dır.

l. Ümmü-l Hasan bint Zübeyr: Annesi, Hz. Ebû Bekir'in kızı Esma'dır.

m. Âişe bint Zübeyr: Annesi, Hz. Ebû Bekir'in kızı Esma'dır.

n. Habibe bint Zübeyr: Annesi, Emeh bint Halid b. Saîd'dir.

o. Sevde bint Zübeyr: Annesi, Emeh bint Halid b. Saîd'dir.

p. Hind bint Zübeyr: Annesi, Emeh bint Halid b. Saîd'dir.

r. Ramle bint Zübeyr: Annesi, Rebab bint Uneyf el-Kelbiyye'dir. Ramle, Osman b. Abdullah b. Hakîm b. Hizam'la, daha sonra Halid b. Yezîd b. Muâviye ile evlendi.[253]

s. Zeynep bint Zübeyr: Annesi, Ümmü Gülsüm bint Ukbe b. Ebî Muayt'tır.

t. Hatice es-Suğra bint Zübeyr: Annesi, Helal bint Kays'tır.

Görüldüğü gibi Mus'ab b. Zübeyr'in on erkek, dokuz kız toplam on dokuz kardeşi vardır.[254]

6. Hanımları

Kaynaklarımızda Mus'ab b. Zübeyr'in hanımı olarak Âişe bint Talha, Sükeyne bint Hüseyin ve Fatıma bint Abdullah'ın isimleri geçmektedir. Bunlardan Fatıma'nın ilk hanımı olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Mus'ab'ın en büyük oğlu olan İsa'nın annesi Fatıma'dır.[255] Mus'ab, Âişe ve Sükeyne ile

[253] Zübeyr b. Bekkâr, *Cemheratu Nesebi Kureyş*, I, 220; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 214.

[254] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, IX, 435; Şakir, *İslam Tarihi,* IV, 139;
Zübeyr b. Avvâm'ın çocukları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş,* 236-250.

[255] Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 221.

evlenebilmek için Kabe'de dua etmiştir. Konuyla ilgili kaynaklarımızda şu hadise nakledilir: "Bir gün Zübeyr'in oğulları Abdullah, Urve ve Mus'ab ile Abdullah b. Ömer Kabe'nin bitişiğinde bulunan Hicr-i İsmail'de oturmuş sohbet ediyorlardı. İçlerinden biri; *"Kalkalım ve şurada dua edip Rabbimizden istekte bulunalım"* dedi. Bunun üzerine ilk önce Abdullah b. Zübeyr: *"Ben bu ümmete halife olmayı Rabbimden diliyorum."* dedi. İkinci olarak Urve b. Zübeyr: *"Ben alim olmayı ve benden ilim alınmasını Rabbimden istiyorum."* dedi. Üçüncü olarak Mus'ab b. Zübeyr: *"Ben Rabbimden Irak valisi olmayı, Âişe bt. Talha ve Sükeyne bt. Hüseyin'le evlenmeyi nasib etmesini istiyorum."* dedi. Son olarak Abdullah b. Ömer de: *"Ben de Rabbimden beni affetmesini niyaz ediyorum."* dedi. Hadiseyi aktaran Abdurrahman b. Zinad: *"Allah'a yemin olsun ki, ben Zübeyr'in oğullarının yaptığı duaların kabul olduğuna yaşayarak şahit oldum. Umuyorum ki Allah, Abdullah b. Ömer'in de duasını kabul edecek ve onu bağışlayacaktır. Zira yanında dua eden arkadaşlarının duaları kabul oldu."*[256] dedi. Tarihi süreç bize Abdullah ve Urve'nin dualarının kabul edildiğini ve isteklerine nail olduklarını göstermiştir. Abdullah b. Ömer'in ahiret ahvaliyle ilgili isteğine kavuşmasını niyaz ediyoruz. Bu duanın bir neticesi olarak Mus'ab da Basra valiliğine atanmasından çok kısa süre sonra bu iki soylu, eşsiz ve alime kadınla arzu ettiği evliliği gerçekleştirmiştir. Aşağıda Mus'ab'ın hanımlarıyla ilgili bilgi verilecektir.

Mus'ab'ın bu hanımlarından başka Muhtar es-Sekafî ile girdiği mücadeleden galip çıkmasının ardından öldürdüğü rakibinden intikam almak için hanımlarından biri olan Humeyde bint Numan b. Beşir'le nikahlandığı kaydedilmekteyse de[257] bu bilgi birçok çelişkiyi bünyesinde barındırmaktadır. Öncelikle bu bilgi ulaşabildiğimiz kaynakların hiçbirinde bulunmamaktadır. Makalede verilen kaynakta ise Numan b. Beşir'in edebi yönü ve şiirdeki şöhreti tanıtıldıktan sonra ailesinden edebiyat ve şiirle ilgilenenlerden bah-

---

[256] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 22; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 219; İbnü'l-Cevzî, el-*Muntazam,* VI, 134; Muhammed b. Şakir, *Fevâtu'l-Vefeyât,* IV, 143; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 320.

[257] Aksu, Ali, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu, CÜİFD*, 2001, c.V, sy.1, s.268.

sedilirken Humeyde isimli kızının şairliği ve kocalarını hicvetmesi anlatılmakta, Humeyde'nin ilk olarak Haris b. Halid el-Mahzumi ile, daha sonra Ravh b. Zinba' ve ardından alkol bağımlısı biri olan Feyz b. Ebu Ukayl ile nikahlandığı belirtilmektedir. [258] Görüldüğü gibi, Humeyde'nin evlendiği kişiler arasında Muhtar es-Sekafî bulunmamaktadır. İlerleyen bölümlerde zikredileceği üzere Muhtar öldürüldüğünde iki hanımından birisinin ismi Amrâ bint Numan b. Beşir'dir ve Mus'ab bu kadınla nikahlanmamış, bilakis Amrâ, kocası hakkında hüsnü şehadette bulunduğu için öldürülmüştür.[259] Dolayısıyla Mus'ab, ne iddia edildiği gibi Humeyde ile ne de Amrâ ile herhangi bir evlilik gerçekleştirmemiştir.

Diğer taraftan Mervan b. Muhammed'in, aslen cariye olan annesinin de Mus'ab'ın nikahında olduğu ve onun şehadetinin ardından Muhammed b. Mervan tarafından nikahlandığıyla ilgili bir haber bulunmakta ise de[260] kanaatimizce bu zayıf bir ihtimaldir. Zira Mervan b. Muhammed'in annesiyle öncelikle İbrahim b. Eşter'in nikahlı olduğu kaydedilmekte, zayıf bir rivayet olduğu ihsas ettirilerek Mus'ab ve Müslim b. Amr'ın da isimleri verilmektedir.

Mus'ab b. Zübeyr'in bu hanımlarının dışında yedi cariyesinden daha çocukları olmuş ve bu cariyeler ümmü veled[261] stasüsü kazanmıştır. Fakat bu cariyelerin isimlerine kaynaklarda yer verilmemektedir.

Mus'ab b. Zübeyr'in, kadınlara karşı aşırı düşkünlüğü, onlarak karşı büyük teslimiyet gösterdiği, hanımları uğrunda bütünüyle savurgan ve

---

[258] Isfehâni, *Eğânî,* XVI, 38.

[259] İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 155; Taberî, *Târih,* VI, 112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 70; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 289.

[260] İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 211; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 194; Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu,* 277.

[261] Ümmü Veled, efendisinden çocuk doğuran cariyeye denir. Cariye efendisinden çocuk doğurmakla hürriyeti garanti etmiş olur ve cariye olarak kaldığı sürece diğer kölelerden hukuken ve fiilen farklı bir statüde bulunur. Bu cariye artık satılamaz, hukukî işlemlere konu olamaz. Efendisinin ölümünden sonra da başka bir işleme gerek kalmaksızın hürriyetini kazanır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Aydın, Mehmet Akif- Hamidullah Muhammed, "*Köle*", DİA, İstanbul, 2002, XXVI, 241.

müsrif davrandığı ve hatta bu müsrifliği sebebiyle ağabeyi Abdullah tarafından Basra valiliğinden azledildiği iddia edilmekte, bu iddiayı ispat sadedinde, Sükeyne'den olan kızı Fatıma yeni doğduğunda üzerine inciler saçtığı, bunu kızının güzelliği karşısında incilerin sönük kaldığını göstermek için yaptığı, bir defasında Âişe uyurken üzerine inciler serptiği dile getirilmektedir.[262] Kanaatimizce bu iddiaların doğruluk payı yoktur. Zira ispat için dile getirilen hususlar, zengin bir insan için israf olarak nitelenebilecek türden büyük harcamalar değildir. Aşağıda açıklanacağı üzere hanımlarına yüksek miktarlarda mehir ödeyen birisinin inci sahibi olup bunları hanımı ve kızı için harcaması normal bir durum olmalıdır. Diğer taraftan incilerin miktarının belirtilmemesi de ayrıca düşündürücüdür. Bir sahil şehri olan Basra'nın inci gibi denizden çıkarılan değerli mücevherat açısından zengin bir yer olabileceği de nazar-ı dikkatten uzak tutulmamalıdır.

Mus'ab b. Zübeyr, asil bir sondan gelen, heybetli, değerli ve saygın bir kadının daha iyi ve daha üstün olduğunu söyler; kısır kadının ise en şerli insan olduğunu dile getirirdi.[263] Bu sözünden Mus'ab'ın niçin asil kadınlarla evlenmek istediğini ve neden bu gayeye ulaşmak için çaba sarfettiğini anlayabiliriz.

6.1. Âişe bint Talha b. Ubeydullah

Mus'ab b. Zübeyr'in evlenmek için Kabe'de dua ettiği hanımlarından biri Âişe bt. Talha'dır. Âişe, aşere-i mübeşşere'den Talha b. Ubeydullah ve Ümmü Gülsüm bt. Ebû Bekir'in kızıdır.[264]

Mus'ab'la 67/686 yılında Basra valiliğine atanmasının ardından 500 bin dirhem mehir karşılığında evlenmiş[265] ve bu evliliklerinden Muhammed ve

---

262 Refik, , *Büyük Tarih-i Umûmî,* 115.
263 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* IX, 447.
264 Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş,* 278-283; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 20; Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî,* 115.
265 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 19; Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu,* 269.

Abdullah isimli iki çocukları olmuştur.[266] Mus'ab daha vali olmazdan önce Âişe'ye güvendiği biriyle evlenme isteği göndermiş, fakat o kabul etmediği gibi; *"Eğer Mus'ab'la evlenecek olursam, o bana babamın sırtı gibi olsun"*[267] diyerek zıhar[268] sözleriyle yemin etmiş ve Mus'ab'la evlenmek istemediğini ifade etmişti. Mus'ab Basra valiliğine atandıktan sonra yine evlilik teklifi göndermiş, bu defa da; *"O bedeviyi benden uzak tutun!"*[269] diyerek Mus'ab'ı hakir görmüş ve teklifini ikinci defa geri çevirmişti. Aradan kısa bir müddet geçtikten sonra söylediklerine ve yaptıklarına pişman olmuş olmalı ki, söylediği sözlerin hükmünü Medine ulamasından bir çoklarına sormuştu. Âişe'ye yeminini bozarak bir köle azat etmesi ve Mus'ab'la da evlenmesi gerektiği söylendi. O da verilen hükmü yerine getirerek iki bin dirhem değerindeki bir köleyi azat etti ve Mus'ab'la evlendi.[270] Bu evlilikleri Mus'ab'ın şehadetine kadar devam etti ve çevrelerine her konuda örnek olan mutlu ve huzurlu bir aile yaşantısı ortaya koydular.[271]

Âişe bt. Talha, Mus'ab'la evli olduğu dönemde çoğu zaman yüzünü kimseye karşı örtmezdi. Bir defasında Mus'ab, bu durumundan dolayı Âişe'yi suçlayarak yüzünü kapatmasını istedi. Mus'ab'ın bu isteği dînî olmaktan ziyade kıskançlıkla ilgili olmalıdır. Çünkü Âişe, o dönemin en güzel kadınlarından biridir ve onunla evlenmek isteyen pek çok insan bulunmaktadır. Âişe, kocasının bu suçlamasına karşılık *"Allah Teâlâ beni güzel yaratmış.*

---

266 İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 155.

267 Abdurrezzak b. Hemmam es-San'ani (v.211/826-27), *el-Musannef,* Thk. Habiburrahman el-A'zami, 2. Baskı, Beyrut, 1403, VI, 444; Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed (v.385/915), *es-Sünen,* Thk. Şuayb Arnavut, 1. Baskı, Beyrut, 2004, IV, 495.

268 Zıhar; erkeğin eşine, onu kendisine haram kılmak maksadıyla "Sen bana anamın sırtı gibisin" demesidir. Zıhar, cahiliye döneminde erkeklerin hanımlarını boşamak için kullandıkları bir usuldü. Fakat İslam bu konuda yeni bir düzenleme getirmiş ve zıhar yapan kişinin kefaret ödemeden eşine dokunması, öpmesi veya eşiyle cinsel ilişkide bulunmasını yasaklamıştır. Zıharın kefareti imkan dahilinde köle azad edilmesi veya 60 gün oruç tutulması ya da 60 fakirin doyurulmasıdır. Mücadele Suresi, 58/3-4; *Dini Kavramlar Sözlüğü,* 715.

269 Abdurrezzak, *Musannef,* VI, 444.

270 Abdurrezzak, *Musannef,* VI, 444; Dârekutnî, *Sünen,* IV, 495.

271 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 22.

Ben de bu güzelliği insanların görmesini ve benim onlar üzerindeki üstünlüğümü tanımalarını istiyorum. Bu yüzden yüzümü kapatmadım. Allah'a yemin ederim ki, bende insanların zikredecekleri hiçbir kusurum yoktur" karşılığını verdi. Hanımını yüzünü kapatma konusunda ikna edemeyen Mus'ab, onunla bu konuda tartışmayı sürdürmesine rağmen herhangi bir sonuç elde edememiş ve nihayet; *"Siz Teym kabilesi kadınları, Allah'ın yarattığı insanlar arasında en mücadeleci ve kocaları nezdinde en itibar sahibi olanlarısınız"* diyerek mücadelesinden vazgeçti.[272]

Mus'ab'ın şehadetinden sonra Bişr b. Mervan'dan evlilik teklifi alan Âişe, bu teklif üstüne daha tercih edilebilir bir teklifte bulunan Ömer b. Ubeydullah'la yine 500 bin dirhem mehirle evlenmiştir. [273] Böyle evlilik teklifi üzerine başka bir teklifin gelmesi ise hiçbir zaman hoş karşılanmayan bir uygulama olmuştur. Ömer'in ölümünden sonra Âişe'ye Urve b. Zübeyr'den evlilik teklifi gelmiş fakat o bu teklifi kabul etmeyerek dul bir şekilde yaşamayı tercih etmiştir.[274]

Âişe bt. Talha, Ömer b. Ubeydullah'ı önceki kocası Mus'ab'la mukayese eder, onu hem kıskandırır hem de kızdırırdı. Bir defasında, Ömer sıcak ve tozlu bir havada eve gelmiş, Âişe'den yüzündeki teri ve toprağı temizlemesini istemişti. Âişe, mendille yüzünü sildi ve toprağı temizledi. Ardından Ömer'i kızdırmak için de *"Ben, yüzü toz toprak içinde olduğu halde Mus'ab'dan güzel görünen hiç kimseyi görmedim"* dedi. Ömer, bu söz karşısında kıskançlığından ve öfkesinden ölecek hale gelmişti.[275]

Âişe, metanet ve dirayet sahibi ve kendinden son derece emin bir kadındı. Asil bir soydan gelmesinin yanında Araplar tarafından kadındaki mevcudiyeti son derece takdir edilen nadir bir güzellik, vakar ve yüksek bir ruh yapısı şeklinde üç vasıfla mücehhez idi. Onun hiç bir rica ve arzusu ko-

---

[272] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 22-23; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 314; Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu*, 271.

[273] Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu*, 268.

[274] Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu*, 270-271.

[275] Isfehâni, *Eğânî*, XVI, 42; Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu*, 275.

lay kolay reddedilmezdi.[276] Teyzesi Hz. Âişe'den hadis rivayet etmiş, kendisinden de başta yeğenleri olmak üzere birçok kişi hadis nakletmiştir. Rical kaynaklarında sika ve güvenilir raviler arasında sayılmış, yaşadığı dönemde çok değerli, fazilet ve edep sahibi bir alim olarak çevresinde temayüz etmiştir. Âişe, 101/719 yılında vefat etmiştir.[277]

6.2. Sükeyne bint Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib

Mus'ab b. Zübeyr'in, evlenmek için dua ettiği diğer hanımı da Sükeyne bt. Hüseyin'dir. Sükeyne, Peygamberimizin torunu Hz. Hüseyin'in kızıdır. Annesi Rebab bint İmruu'l-Kays b. Adiy b. Evs'tir.[278] Sükeyne 47/667 yılında Medine'de doğdu. Çocukluğunu burada geçirdi ve ilk dini bilgilerini bu seçkin ortamda öğrendi. Hz. Hüseyin Kûfe'ye doğru yola çıktığında Sükeyne babasıyla beraber bulunuyordu. Babası Kerbelâ'da şehid edildikten sonra ailenin geri kalan fertleriyle birlikte esir alınarak önce Şam'a, sonra da Medine'ye gönderildi. Mus'ab'la 67/686 yılında Basra valisi olarak atanmasının ardından evlendi.[279] Mus'ab, bu evlilik için Sükeyne'ye o dönemin belki de en yüksek meblağı olan bir milyon dirhem mehir vermiştir. Bu yüksek miktardaki mehrin verilmesine ağabeyi Abdullah karşı çıksa da durum değişmemiştir.[280] Bu evliliğinden bir kızı dünyaya gelmiştir. Bu kızlarına, her ikisinin de annesinin ismi olan Rebab ismini verdiler. Sükeyne, Mus'ab'ın 72/691 yılında şehid edilmesinin ardından Medine'ye döndü. İlerleyen yıllarda başka evlilikler de yaptı. Mısır'da uzun bir dönem yaşadıysa da ömrünün sonrarına doğru Medine'ye döndü ve 117/735 yılında vefat etti.

---

[276] Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi,* II, 375; Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu,* 275.
[277] İbn Sa'd, *Tabakât,* VIII, 467; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 155; Kazancı, Ahmet Lütfi, "*Âişe bt. Talha b. Ubeydullah*", DİA, İstanbul, 1989, II, 206.
[278] Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş,* 59; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, II, 397; Abdülgani, *Büyûtu's-Sahâbe*, 130.
[279] Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş,* 59; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 18; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 155; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, II, 394.
[280] Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu,* 269.

Hz. Hüseyin, Sükeyne ile hanımı Rebab bt. İmruu'l-Kays'a olan sevgi ve muhabbetini bir şiirinde şöyle dile getirmiştir.

Ömrüme yemin olsun ki ben çok seviyorum evimi…

Sükeyne ve Rebab'ı misafir ettiği için.

Çok seviyorum Sükeyne ve Rebab'ı da...

Feda ediyorum bundan sonra onlar için bütün malımı.

Kınanacak bir tarafı yok bu yaptığım işin.

Kınarlarsa eğer onlara aldıracak da değilim,

Ömrüm boyunca ya da toprak olana değin…[281]

Yaşadıkları dönemin en güzel iki kadını olmalarının yanı sıra birbirlerinin kuması olan Sükeyne ile Âişe arasında bir defasında tartışma yaşanmış, her ikisi de kendisinin daha güzel olduğunu iddia etmişti. Aralarındaki rekabet sebebiyle iyice çıkmaza sürüklenen Sükeyne ve Âişe, dönemin meşhur şairi Ömer b. Ebî Rebîa'ya giderek aralarında hüküm vermesini istediler. Ömer de; *"Ey Sükeyne! sen ondan daha alımlı, hoş ve tatlısın. Ey Âişe, sen de ondan daha güzelsin"* diyerek aralarındaki rekabeti yatıştırdı. Sükeyne, Ömer'in verdiği bu hükme sevindi.[282]

Zamanının en dikkate değer şahsiyetlerinden biri olan Sükeyne, yaşadığı dönemde eşine az rastlanan zeki, asaletli, duygulu ve değerli bir kadındı.[283] Yaşadığı dönemde, kadınların efendisi olarak nitelenmiş, hem ahlak hem de güzellik bakımından çağdaşı kadınların en güzeli kabul edilmiş ve bu güzelliği dillere destan olmuştu.[284] Sükeyne, babasından hadis rivayetin-

---

281 Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 59.

282 Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu*, 275.

283 İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 155; Abdülgani, *Büyûtu's-Sahâbe*, 130; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, II, 374.

284 İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, II, 394; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, II, 375; Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu*, 274-275.

de bulunmuş, evini hadis öğrenimine tahsis etmiş, ilim ve şiirde otorite kabul edilmiş alim bir hanımdır.[285]

6.3. Fâtıma bint Abdullah b. Saib

Fâtıma bint Abdullah hakkında kaynaklarda, Esed b. Abdüluzza kabilesinden olduğu, Mus'ab b. Zübeyr'le evlendiği, bu evliliklerinden İsa, Ukkaşe,[286] Mus'ab ve Sükeyne isimli çocuklarının doğduğu bilgileri verilmektedir.[287] Fakat Mus'ab'ın ilk çocuğu olan İsa'nın annesi olması sebebiyle Fatıma'nın, Mus'ab'ın ilk hanımı olduğu kanaatindeyiz. Mus'ab'ın 67/686 yılında dönemin en meşhur iki kadınıyla evlenmesi sebebiyle Fatıma'yı bu tarihten önce veya sonra boşamış olması da ihtimal dahilindedir.

7. Çocukları

a. İsa b. Mus'ab: Annesi, Fatıma bint Abdullah b. Saib'dir. İsa, babasıyla beraber Meskin'de Deyrulcâselik savaşına katıldı. Kendisine yapılan eman tekliflerini reddederek babasını terketmedi ve bu savaşta babasıyla birlikte şehid oldu.[288] Genç yaşta vefat ettiği için çocuğu olmadı ve nesli devam etmedi.

b. Ukkaşe b. Mus'ab: Annesi, Fatıma bint Abdullah b. Saib'dir.[289] Ukkaşe uzun yıllar yaşamış ve Zübeyrî ailesinin ileri gelenlerinden hatırı sayılır bir kişi olmuştur.[290]

c. Abdullah b. Mus'ab: Annesi, Âişe bint Talha b. Ubeydullah'tır.

---

285 İbn Sa'd, *Tabakât,* VIII, 475; Görgün, Hilal, "*Sükeyne bt. Hüseyin*", DİA, İstanbul, 2010, XXXVIII, 45; Abdülgani, *Büyûtu's-Sahâbe*, 130.
286 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 105.
287 İbn Sa'd, *Tabakât,* V, 182.
288 Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 221, 249; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, IX, 447.
289 Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 248.
290 Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 221; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, IX, 447.

d. Muhammed b. Mus'ab: Annesi, Âişe bt. Talha b. Ubeydullah'tır.

e. Hamza b. Mus'ab: Annesi, ümmü veled bir cariyedir. Hamza ve oğlu Umare, Harûrâ savaşında şehid düşmüşlerdir.

f. Âsım b. Mus'ab: Annesi, ümmü veled bir cariyedir.

g. Ömer b. Mus'ab: Annesi, ümmü veled bir cariyedir. Basra'da doğmuştur.[291] Hamza, Âsım ve Ömer aynı annenin çocuklarıdır.

h. Hudayr b. Mus'ab (Mus'ab b. Mus'ab): Annesi, ümmü veled bir cariyedir. Hudayr, babasının vefatından sonra doğmuştur. Kendisinden sonra soyu devam etmiştir. Hudayr, Ehli Beyt'ten Muhammed b. Abdullah'ın isyanı sırasında onun en yakın adamlarından biri olmuş ve bu isyanın bastırılması sırasında öldürülmüştür.[292]

i. Sa'd b. Mus'ab: Annesi, ümmü veled bir cariyedir.

j. Münzir b. Mus'ab: Annesi, ümmü veled bir cariyedir.

k. Cafer b. Mus'ab: Annesi, ümmü veled bir cariyedir. Cafer, Hz. Ömer'i takib eder, her hareketinde onu örnek alırdı. Babası gibi Hz. Hüseyin'e damat olmuş ve kızı Müleyke ile evlenmiştir. Medine'ye yerleşmiş ve soyu uzun yıllar burada devam etmiştir. Kudeyd savaşında oğluyla beraber öldürülmüştür.[293]

l. Rebab bt. Mus'ab: Annesi, Sükeyne bint Hüseyin b. Ali'dir.[294]

m. Sükeyne bt. Mus'ab: Annesi, ümmü veled bir cariyedir.

n. Sükeyne bt. Mus'ab: Annesi, Fatıma bint Abdullah b. Saib'dir.[295]

---

291 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, IX, 447.
292 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, IX, 448.
293 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, IX, 448.
294 Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 59.
295 İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 182.

Görüldüğü gibi Mus'ab b. Zübeyr'in onbiri erkek, üçü de kız olmak üzere toplam ondört çocuğu olmuştur. Mus'ab b. Zübeyr'in Sa'd, Muhammed ve Mus'ab isimli oğullarından soyu devam etmiştir. Muhammed ve Mus'ab çok sayıda evlilik yapmışlar ve bu evliliklerinden birçok çocukları olmuştur.[296]

E. Yetişmesi ve Gençliği

Mus'ab b. Zübeyr'in 33/653 yılında doğduğunu ve babası Zübeyr b. Avvâm'ın da 36/656 yılında şehid edildiğini ifade etmiştik. Babası şehid olduğunda Mus'ab 3 yaşında yetim kalmış ve babasından sonra ailenin en büyüğü olan ağabeyi Abdullah, onun himaye ve bakımını üstlenmiştir. Zira Mus'ab'ın gençlik yıllarına dair kaynaklarda zikredilen rivayetlerin birçoğu aynı zamanda Abdullah'la ilgili bilgileri de içermektedir.

Mus'ab'ın annesi Rebab bt. Uneyf'in, kocası şehid edildikten sonraki hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulamadığımızdan bu konuda iki ihtimalden söz edebiliriz: İlki, Rebab bt. Uneyf'in bir başkasıyla evlenmiş olabileceğidir. Bu durumda Mus'ab'ın bütün bakımı, himayesi ve eğitimi ağabeyi Abdullah ve Esma bt. Ebî Bekir tarafından karşılanmıştır. Diğeri de Rebab'ın bir başkasıyla evlenmeyip Mus'ab'ın yetişmesiyle meşgul olmasıdır. Bu durumda ise, muhtemel ki, Mus'ab ve annesinin geçimini yine Abdullah temin etmiş, terbiyesi ve eğitimiyle de annesi Rebab ilgilenmiştir. Bu iki ihtimal arasında tercih yapmamızı sağlayacak herhangi bir karine bulunmadığı için bu konuda sağlıklı bir sonuca ulaşamıyoruz. Fakat bildiğimiz gerçek, Abdullah'ın annesi Esma'nın yeme, içme, giyinme ve barınma gibi en temel ihtiyaçlarını karşıladığı gibi Mus'ab'ın da bütün ihtiyaçlarını karşıladığı ve toplum içerisindeki mevkiine uygun bir hayat yaşamasını sağladı-

---

[296] Zübeyr b. Bekkâr, *Cemheratu Nesebi Kureyş*, I, 223.

ğıdır.[297] Bu sayede Mus'ab, ağabeyinin himaye ve gözetiminde büyümüştür. İlk eğitimini de bu mümtaz şahsiyetlerin oluşturduğu ortamda alan Mus'ab, içinde yetiştiği ailenin sunduğu mükemmel ilim ve terbiye fırsatını sonuna kadar değerlendirerek İslam terbiyesiyle bezenmiş güzel ahlaklı bir fert olarak büyümüştür.

Mus'ab b. Zübeyr, çocukluk ve gençlik yıllarında çevresindeki insanların, güzel ahlakını takdir ettiği ve fiziki güzelliğini beğendiği bir insan olmuştur. Mütebessim çehresi, yakışıklı oluşu ve yüz güzelliği sebebiyle yaşadığı dönemin en güzel insanı olarak nitelenmiş, cömertliğine ve cesaretine insanları hayran bırakmış;[298] fakat bu üstün meziyetlerinden dolayı insanlar tarafından devamlı hased edilmiştir.[299] Bir hac mevsiminde Arafat'ta vakfe yapan Müslümanların arasında Mus'ab'da vardır ve üzerindeki ihram elbisesi sebebiyle Mus'ab'ın güzelliğini gören Cemil isimli birisi şöyle demiştir: *"Burada öyle yakışıklı ve güzel bir delikanlı var ki, Besîne'nin onu görmesini istemem"*.[300] Bu sözüyle Cemil, Besîne'nin hasetçiliğini ifade etmiş, güzelliği sebebiyle Mus'ab'ı kıskanabileceğini ve belki de bir kötülük yapabileceğini ima etmiştir.

Mus'ab b. Zübeyr, Abdülmelik b. Mervan'la çocukken ve gençlik döneminde çok samimi arkadaş olmuştur.[301] Bu arkadaşlıkları uzun yıllar devam etmiş, iki dost ilerleyen yıllarda birbirlerine rakip olmuşlar ve özelde Irak toprakları üzerindeki rekabetleri, genelde de Abdülmelik'in hilafet üzerindeki hırsı ve iştiyakı onları karşı karşıya getirmiştir. Yaklaşık 5-6 yıl devam eden bu rekabet, iki candan dostu Deyrulcâselik savaşında karşı karşıya getirmiş ve Mus'ab'ın şehadetiyle neticelenmiştir. Bu dostluğun bir eseri olarak Mus'ab, Deyrulcâselik'te ihanete uğrayıp yalnız kaldığında Abdülmelik

---

[297] İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 227.
[298] Hatîb, *Târihu Bağdâd,* XIII, 105; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 317.
[299] Zehebî, *Siyer,* IV, 141.
[300] İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 216; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 317.
[301] Zehebî, *Siyer,* IV, 141.

O'na eman vermiş, fakat Mus'ab bu emanı kabul etmemiştir.[302]Abdülmelik, bu dostluklarını daha sonra devamlı hatırlamış ve her defasında; *"İnsanlar içinde en çok Mus'ab'ı severim. Onunla çok sıkı ve samimi bir dostluğum vardı. Fakat şu hükümdarlık ne kadar uğursuz ki aramıza girip bizi birbirimize düşman etti.*[303] diyerek siyasetin insanları hatta dostları dahi birbirine düşman ettiğini dile getiriyordu.

Mus'ab b. Zübeyr, geleceğe dönük önemli hedefler belirleyen, bu hedeflerine ulaşmak için gayretle çalışarak duayı da ihmal etmeyen ideal ve ufuk sahibi, ilmi şahsiyetleriyle tanınan kişilerle arkadaşlık yapmış, kendisi de geleceğe yönelik hedefler belirleyerek bu hedefler uğruna çalışıp gayret gösteren bir genç olarak yetişmiştir. Büyük alim Şa'bi'den gelen bir rivayette daha önce kaydettiğimiz rivayete benzer bir hadise nakledilir ki bu defa Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Mus'ab b. Zübeyr ve Abdülmelik b. Mervan'ın Kabe'nin avlusunda toplanıp sohbet ettikleri, ardından Rükn-ü Yemânî'ye giderek dua etikleri zikredilir. Burada da hicretten sonra ilk doğan Müslüman çocuğu olduğu için öncelikle Abdullah b. Zübeyr kalkar ilkine benzer bir duada bulunur. Ardından rükne giden Mus'ab, Allah'a hamd ve sena ettikten sonra Irak valiliğini ve Sükeyne ile evlenmeyi diler. Üçüncü olarak duaya kalkan Abdülmelik b. Mervan, Allah'a hamd ve sena ettikten sonra, şarktan garba bütün dünyaya hakim olmayı, hiç kimsenin kendisine karşı duramamasını ve rakiplerine karşı muzaffer olmayı dileyerek yerine oturur. Son olarak Abdullah b. Ömer önceki duasınını tekrarlar ve Allah'tan günahlarını affetmesini ister. Hadiseyi nakleden Şa'bi, tıpkı önceki ravi Abdurrahman gibi Allah'ın yukarıdaki dua sahiplerinin dileklerini gerçekleştirdiğini ve Abdullah'ın da inşallah affa mazhar olacağını belirtmiştir.[304]

Yukarıda aktardığımız birbirine benzer iki hadisenin tarihi bir vakıa olarak Muâviye'nin hilafeti döneminde gerçekleştiği kanaatindeyiz. Zira

[302] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 322.
[303] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 321.
[304] İbnü'l-Cevzî, el-*Muntazam,* VI, 134-135.

Muâviye'nin Yezîd'in veliahtlığı için bey'at almaya başlamasıyla Abdullah b. Zübeyr bir muhalif olarak öne çıkmaya, halife veya veliaht seçiminin nasıl olması ve halifede hangi özelliklerin bulunması gerektiği gibi konularda fikir beyan etmeye başlamıştır. Kanaatimizce bu hadiseler işte bu zamanlarda vukua gelmiş, Abdullah, kendisinin de halife olabileceğini düşünmeye başlamıştır.

Yezîd'in hilafeti günlerinde gerçekleşmediğini düşünmemizin sebebi ise şudur: Yezîd yönetime geçtiği andan itibaren herkesin kesinlikle kendisine bey'at etmesini istemiş, bey'attan çekinenlere hayat hakkı tanımamış, adeta kendi elleriyle düşmanlar ortaya çıkarmıştır. Bu durum da ümmet içindeki huzursuzlukların artmasına ve Abdullah ile Hüseyin'in açıktan muhalif tavır takınmalarına sebep olmuştur. Yezîd'in yönetimiyle birlikte Mekke'ye sığınan Abdullah, burada hilafete geçmek için müsait bir ortam varken halife olmak için sadece dua etmekle yetinmez, fiili olarak da bu emelini gerçekleştirmeye çalışırdı. Diğer taraftan Yezîd'in hilafet günlerinde Abdullah ve Mus'ab'ın, Abdülmelik'le bir arada ve arkadaş olmaları pek mümkün görünmemektedir.

Yukarıdaki söz konusu hadiselerde ilk olarak Mus'ab'ın Kabe'de Allah'tan Irak valiliğini ve Sükeyne ile evlenmeyi iki defa istemesi dikkat çekmektedir. Mus'ab'ın Sükeyne'yi güzelliği, iffeti ve ilmiyle meşhur olması sebebiyle istediğini düşünebiliriz. Fakat niçin Irak valiliğini istediği konusu izaha muhtaçtır. Birçok eyaleti bulunan İslam devletinin başka bir eyaleti değil de karışıklığın ve istikrarsızlığın hüküm sürdüğü adeta bir fitne kazanını andıran Irak eyaletini yönetmeye niçin talip olmuştur? Bu konuda net bir bilgi olmamakla birlikte bazı değerlendirmelerde bulunmamız mümkündür.

Şöyle ki; Mus'ab b. Zübeyr'in çocukluk dönemi Hz. Osman'ın şehadeti, asilerin Medine'de sebep oldukları huzursuzluklar, Cemel vakası, ardından babasının şehadeti, başkentin Kûfe'ye nakli, Sıffin ve ardından gelişen hadiseler, Hâricîlerle mücadeleler, Hz. Ali'nin şehadeti ve Hz. Hasan'ın hilafet-

ten çekilerek Muâviye'nin yönetime gelmesi gibi çok kısa zaman içinde gelişen ve herbiri ayrı bir travma yaratan olayların gölgesinde geçmiştir. Mus'ab, bu hadiselerin bir kısmını anlatanlardan dinlemiş, bir kısmını da bizzat yaşamıştır. Bu hadiselerden belki de en onulmazı Iraklıların fitne ve fesada kapı aralayan bitmek tükenmek bilmez faaliyetleridir. Hiçbir yönetici tarafından tam olarak itaat altına alınamayan Irak bölgesi, idari kabiliyeti ve şiddetli tutumu sayesinde Ziyad b. Ebîh tarafından tam bir itaate alınmıştır. Mus'ab da Ziyad'ın idaresini bizatihi görmüş, bu hususta anlatılanları dinlemiştir. Kendisi de cesaret ve kahramanlığıyla meşhur olduğundan Ziyad'ı örnek almış ve onları adil bir şekilde yöneteceğine kanaat etmiş olabilir.

Diğer taraftan Abdullah b. Zübeyr'in hilafete nail olmaya yönelik duasından haberdar olan Mus'ab'ın, ağabeyi halife olunca onun Irak valisi olmak istediğini de tahmin etmemiz mümkündür. Zira tarihi süreç bu yönde şekillenmiştir.

Son olarak Sükeyne ile Irak arasında bir bağlantı kurabiliriz. Zira Sükeyne'nin dedesi olan Hz. Ali başkenti Medine'den Kûfe'ye nakletmiş, 6 yıllık hilafetini burada geçirmiş ve Iraklılar tarafından şehid edilmiştir. Amcası Hz. Hasan, yine Kûfe'de halife olmuş, Iraklıların güvenilmez oluşları karşısında hilafetten çekilmiştir. Babası Hz. Hüseyin ise Iraklıların ısrarlı davetine icabet etmek üzere içinde Sükeyne'nin de bulunduğu bütün aile efradını toplayarak Irak yollarına düşmüş ve Kerbelâ'da onların ihanetiyle karşılaşarak, Iraklılarca şehid edilmiştir. Bu hadiselerin birçoğuna şahit olan Mus'ab, Sükeyne'ye bunca acıları yaşatanlardan hesap sormak istemiş olabilir. Veya Hz. Ali yârânı olarak bilinen Iraklılara yönetici olmanın Sükeyne nazarında tercih sebebi olacağını ve Sükeyne ile evlenmesini mümkün kılacağını düşünmüş olabilir.

Yukarıdaki rivayetlerle ilgili dikkatimizi çeken bir diğer husus ise, Abdülmelik b. Mervan'ın dile getirdiği taleple Abdullah b. Zübeyr ile kardeşi Mus'ab'ın dualarındaki isteklerinin birbiriyle zıt olmasına karşın yapılan duaları reddetmeyen Rabbimizin, bu üçünün Kabe'de yaptıkları duaları da

kabul etmesidir. Zira, yukarıda izah ettiğimiz gibi Abdullah 64/683 yılında halife olarak Mekke merkezli İslam devletini kurmuş ve böylece duası kabul olmuştur. Mus'ab b. Zübeyr, 67/686 yılında ağabeyi tarafından Basra valiliğine atanmış, ilerleyen yıllarda Kûfe valiliğinin de uhdesine verilmesiyle Irak valisi olmuş, Âişe bt. Talha ve Sükeyne bt. Hüseyin ile evlenmiş ve böylece duası kabul olmuştur. Abdülmelik b. Mervan 65/685 yılında babasının ölümü üzerine Suriye ve Mısır'ın yönetimini üstlenmiş, rakip haline geldikleri Mus'ab ve Abdullah'ı şehid ettirerek 72/693 yılında İslam dünyasının halifesi olarak şarktan garba büyük bir coğrafyanın idarecisi olmuştur. Tarihi bir vakıa olarak karşısına çıkan hiçbir rakibi Abdülmelik'e galip gelememiştir. Böylece Allah, Abdülmelik'in de duasını kabul buyurmuştur.

Yukarıda kaydettiğimiz iki rivayetin ihtiyatla karşılanması ve tahlile tabi tutulması gerektiği kanaatindeyiz. Her ne kadar bu rivayetler ana kaynaklarımızın ekserisinde bulunsa da tarafgirlik ve başka birçok sebeple uydurularak ana kaynaklarımıza dahil edilme ihtimali her zaman göz önünde bulundurulmalıdır.

Medine'nin gençlerinden olan Amr b. Saîd, Abdülmelik b. Mervan, Mus'ab b. Zübeyr ve Abdurrahman b. Ümmü Hakem, halifeliği dönemide Muâviye'yi ziyaret etmişti. Şam'da güzel bir şekilde karşılanan bu Kureyşli gençler, üst düzey bir ilgiyle misafir edildiler. Muâviye o sırada Şam dışında buluyordu. Onun en önemli yardımcısı konumundaki vali Ziyad b. Ebîh de o günlerde Şam'da bulunuyordu ve Medine'den gelen Kureyşli genç misafirleri yakından tanıma fırsatı buldu. Muâviye, Şam'a döndükten sonra Ziyad'a, kendisini ziyarete gelen gençleri yakından tanımasını, onlarla sohbet ederek sorular sormasını, bilgi ve birikimlerini tecrübe etmesini, daha sonra da onları isim vermeden kendisine tarif etmesini istedi. Ziyad, gençleri yakından tanıdı ve gelip Muâviye'ye onları tek tek tarif etti.

Ziyad, Amr b. Saîd'i basit ve anlaşılır bir dile, etkileyici ve mükemmel bir akla sahip, herhangi bir kibir ve gurur alameti olmayan ve verilen işi en güzel şekilde yapacak kapasitede biri olarak vasfetti. Abdülmelik'i Amr'dan

iki kat daha akıllı, güzel ve etkileyici konuşan, iffetli ve itibarlı, kendisine hedef koyan ve bu hedefine ulaşmak için çalışan biri olarak niteledi. Abdurrahman'ı da şairliğin galebe çaldığı biri olarak gödüğünü ifade etti. Mus'ab'ı ise, örtünüp gizlenen genç kızlardan daha iffetli ve haya sahibi biri olarak vasfetmiş ve onun kendisine daha sevimli geldiğini söyleyerek Mus'ab'a iyilik yapmasını tavsiye etmişti. Ziyad isim vermeden vasıflarıyla misafirlerini anlattıkça Muâviye her birini tanımış ve isimlerini söylemişti. Misafirleriyle ilgili doğru değerlendirmeleri sebebiyle Muâviye Ziyad'ı övmüştü.[305] Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere Mus'ab b. Zübeyr gençliğinde Medine'nin saygın insanlarından biridir. Arkadaşları arasında, Medine'nin ilim ve siyaset alanında önde gelen isimleri bulunmaktadır.

Mus'ab b. Zübeyr, ağabeyi Abdullah'ın 61/681 yılında Yezîd'e bey'at etmeden Mekke'ye gitmesinden kısa süre sonra Mekke'ye gitmiştir. Mekke kuşatmasında ağabeyi Abdullah'ın en önemli yardımcıları arasında bulunmuş ve emrine verilen Habeşli askerlerle kahramanca mücadele etmiştir. Yezîd'in ve oğlunun hilafeti boyunca Mekke'de bulunan Mus'ab, bu süreçte meydana gelen olaylarda ağabeyinin yanında yer almış, bütün sıkıntılı zamanlarda en önemli destekçisi olmuş ve vefatına kadar onun davasına sadakatle hizmet etmiştir.[306] Muâviye b. Yezîd'in vefatından sonra ve bir halifenin kalmadığı zamanda Abdullah'ın Mekke'de hilafetini ilan etmesinin ardından aktif olarak siyasi ve askeri faaliyetlerin içine girmiştir. Bu kapsamda Mus'ab'ın katıldığı askeri faaliyetlerin ikincisi Filistin muharebesidir. Bu muharebeyi daha iyi anlamak için Abdullah'ın hilafeti döneminde Mısır ve Suriye bölgesiyle ilgili gelişmelere kısaca göz atmamız gerekmektedir.

Abdullah b. Zübeyr'in hilafeti, Şam'da küçük bir grup hariç bütün Müslümanlar tarafından hüsn-ü teveccühle karşılanmış ve kendisine Emiru'l-Mü'minin olarak bey'at edilmiştir.[307] Ardından Abdullah, her eyalete kendi

---

[305] İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 211-212.
[306] Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil,* II, 53.
[307] Taberî, *Târih,* V, 610; İbnü'l-Cevzî, el-*Muntazam,* VI, 30.

valilerini tayin etmiş, bu arada Mısır'a Abdurrahman b. Cahdem'i[308] ve Medine'ye kardeşi Ubeyde b. Zübeyr'i atamıştır.[309]

Mervan b. Hakem ise, Şam'da önemli bir yönetim kriziyle karşı karşıya kalan Ümeyye ailesinin en yaşlı üyesi olarak 65/684 yılında Cabiye toplantıları sonunda Suriye'de dağılan Ümeyye ailesini toparlamak amacıyla ailenin riyasetine ve Ümeyye hanedanının başına yönetici seçilmişti.[310] Mervan yönetime gelince otoritesini yerleştirmek ve elden çıkan bölgeleri tekrar itaat altına almak amacıyla önce Mercirahıt'ta Dahhak b. Kays ve beraberindekileri bertaraf etmiş,[311] ardından Mısır üzerine yürümüştü. Mısır üzerin yürürken beraberinde oğlu Abdülaziz b. Mervan ve Amr b. Saîd el-Eşdak da bulunmaktaydı. Mısır'da karşılaşan iki ordu arasında büyük bir savaş meydana geldi. Sonunda iki taraf anlaşma yoluna gitti. Yapılan anlaşmaya göre, Mervan, Abdurrahman'ı valilikten azlederek oğlu Abdülaziz'i vali tayin etti.[312] Böylece Mısır Abdullah'ın idaresinden çıkan ilk bölge oldu.

Mervan'ın Mısır'a doğru yürüdüğü haberi ulaştığında Abdullah, kardeşi Mus'ab'ı bir askeri birliğin başında hem Mısır'a yardım etmek hem de Mervan'ın yönetiminde bulunan Şam bölgesini fethetmek üzere Suriye üzerine gönderdi. Mervan b. Hakem Mısır'ın yönetimini düzene koyarak 65/685 yılında Şam'a hareket etti. Yolda Mus'ab'ın Suriye üzerine yürüdüğünü haber alınca Amr b. Saîd'i, Mus'ab'ı karşılamak üzere gönderdi. İki ordu Filistin'de karşılaştı. Bu savaşta Mus'ab büyük kahramanlıklar göstermesine rağmen Amr b. Saîd karşısında yenildi ve Medine'ye geri döndü.[313] Bu savaşın kaybedilmesiyle birlikte Suriye ve Mısır toprakları kesin bir şekilde Ab-

---

[308] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 285.
[309] İbn Tağriberdi, *Nücûmu'z-Zâhira,* I, 215.
[310] Avcı, "Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler", 155.
[311] Zehebî, el-*İber,* I, 52; Refik, *Büyük Tarih-i Umûmi,* 113.
[312] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 286; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 37.
[313] Üçok, *İslam Tarihi,* 41; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu,* 87; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 40-41; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 41.
Filistin Seferi'nde Mus'ab'ın korkarak kaçtığı ve geri dönüp Medine'ye gittiği rivayetiyle ilgili Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 287.

dullah'ın idaresinden çıktı ve tüm çabasına rağmen buraları tekrar ele geçiremedi.[314]

64/683 yılında bütün Müslümanlarca hilafeti hüsnü teveccüh gören Abdullah, İslam devletinin başında bulunduğu bir ortamda Mervan b. Hakem'in Şam'da Emevî yönetimini tekrar canlandırmasının meşru olmadığı kanaatindeyiz. Zira Şam Emevî hilafeti II. Muâviye'nin yerine veliaht bırakmadan vefat etmesiyle fiilen son bulmuş, ortaya çıkan otorite boşluğunu da Abdullah b. Zübeyr hilafetini ilan ederek doldurmuştur. Abdullah'ın halife olmasından aylar sonra Mervan'ın hilafetini ilan etmesi, meşru halifeye bir baş kaldırı mesabesinde bulunmaktadır.

Mervan b. Hakem'in, meşruiyetini halkın bey'atinden almayan yönetimi on ay devam etmiştir. Mervan'ın ölümünün ardından yerine geçen oğlu Abdülmelik, Mus'ab'ı ve Abdullah'ı bertaraf ederek kurdukları devleti yıkmış ve kendi idaresini daha da güçlendirmiştir. İslam toplumunun başındaki meşru halifeye rağmen Şam'da yeni bir iktidar kurduğu için Mervan b. Hakem'in bütün idaresi boyunca; yerine geçen oğlu Abdülmelik'in de, Abdullah'ı şehid ettirip İslam devletine son verdiği tarihe kadar, meşru devlete ve meşru halifeye isyan eden iki asi durumunda olduklarını değerlendirmekteyiz.

Mus'ab'ın katıldığı üçüncü askeri faaliyet ise Medine yakınlarındaki Rebeze'de meydana gelen savaştır. Bu savaşla ilgili gelişmeler şu şekilde cereyan etmiştir: Mervan b. Hakem, 65/685 yılında vefatından kısa bir süre önce Ubeydullah b. Ziyad komutasında bir orduyu el-Cezîre bölgesindeki Züfer b. Haris üzerine göndermiş ve iki ordu Karkisiya'da karşılaşmıştı. Yine aynı yıl Hubeyş b. Dülce komutasındaki başka bir orduyu da Medine üzerine göndermiş, bu ordu Medine'ye yaklaştığı sırada Mervan vefat etmişti. Abdullah b. Zübeyr, Hubeyş üzerine Abbas b. Sehl komutasında bir askeri bir-

[314] İbnü'l-Cevzî, el-*Muntazam,* VI/37; Zehebî, *Târih,* V, 44; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 287; İbn Tağriberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhira,* I, 215.

lik gönderdi ve iki ordu Rebeze'de karşılaştı. Abdullah b. Zübeyr, Abbas'ın kuvvetlerine yardımcı olmak üzere Mus'ab'ı görevlendirmişti. Rebeze savaşında yardımcı kuvvetlerin başında bulunan Mus'ab'ın cesaret ve gayretiyle Abbas b. Sehl komutasındaki ordu galip gelmiş ve Medine'yi işgale gelen Hubeyş komutasındaki Emevî ordusunu bertaraf etmiştir.[315]

Rebeze savaşında Mus'ab'ın yerine getirdiği görevle ilgili farklı bir rivayette olay şu şekilde aktarılmaktadır: Hubeyş b. Dülce, ordusuyla yola çıktıktan sonra durumdan haberdar olan halife Abdullah, Kûfe ve Basra valilerinden asker yardımı ister. Bu iki vilayetten gönderilen askerler ile Şam ordusu arasında Medine yakınlarında şiddetli bir savaş yaşanır ve Irak ordusu hezimete uğrayarak geri çekilir. Ardından Şam ordusu Medine'ye girer ve şehre hakim olur.[316] Bu defa halife, Hantef b. es-Sicf komutasında bir birliği Medinelilerin yardımına gönderir. Gelen birliğin haberini alan Hubeyş, ordusunu Rebeze'ye konuşlandırır. Medineliler de halife tarafından gönderilen birliğe katılarak Rebeze'ye gelirler. Rebeze'de iki ordu arasında cereyan eden savaşta Şam ordusu yenilir ve komutanlarıyla birlikte önemli bir kısmı ölür.[317] Sekiz yüz civarında da esir alınır ve akıbetleri halifeye sorulur. Halife esirlerin öldürülmesi maksadıyla kardeşi Mus'ab'ı Medine'ye gönderir. Mus'ab öncelikle esirleri sorgulamış ve onlardan önemli bilgiler elde etmiştir. Ardından esirlerin, Harre savaşında Muslim b. Ukbe tarafından katledilen Medinelilerin infaz edildiği yere götürülmelerini ve burada öldürülmelerini emreder. Komutanlarını ise halka yaşattıklarına karşılık olarak kırbaçlanarak öldürülmeleri emrini verir.[318] Mus'ab'ın esir askerleri, Muslim b. Ukbe tarafından infaz edilen Medinelilerin öldürüldüğü yerde infaz ettirmesi, bir bakıma Harre savaşının intikamının alınması anlamına geliyor ve bu savaşta

---

315 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 13; Aycan, İrfan, *"Mus'ab b. Zübeyr"* DİA, XXXI, 227; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 54.

316 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 290.

317 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 292.

318 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 292-293; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 40; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 55.

maddi-manevi büyük bir yıkıma uğrayan şehir halkının intikam hislerinin soğumasına imkan sağlıyordu.

Rebeze savaşında Şam ordusu içinde Yusuf b. Hakem ve oğlu Haccac da bulunmaktaydı. Haccac ordunun bayraktarlığını yapıyordu. Hezimet emarelerini gördüğü anda babasıyla firar etmişlerdi. Mus'ab, ordu içinde önemli görevleri olan bu iki şahsı yakalayıp getiren için yüklü miktarda ödül vaad etmiş, fakat hiç kimse onları yakalamaya muvaffak olamamıştı.[319] Mus'ab esirleri infaz ettirip Medine'de bozulan devlet otoritesini yeniden sağladıktan sonra Mekke'ye geri döndü.[320]

Böylece Filistin seferinde Amr b. Saîd karşısında cesareti ve gayretine rağmen başarılı olamayan Mus'ab, Rebeze savaşındaki gayreti ve katkısıyla hem Abdullah b. Zübeyr'in büyük bir zafer kazanmasına yardımcı olmuş hem de daha önceki başarısızlığının verdiği moral bozukluğunu gidererek idarî, askerî ve siyasî kabiliyetini geliştirecek gerekli tecrübeyi kazanmıştır

---

319 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 293; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 55.

320 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 294.

— İKİNCİ BÖLÜM —

VALİLİĞİ DÖNEMİNDE MUS'AB B. ZÜBEYR

Bu bölümde Mus'ab b. Zübeyr'in, Medine valiliğinden başlayarak Basra ve Kûfe valiliklerini, Muhtar es-Sekafî ve Hâricîlere karşı yürüttüğü mücadeleleri Deyrulcâselik savaşını ve bu savaştaki şehadetini etraflı bir şekilde incelemeye gayret göstereceğiz.

A. Medine Valiliği

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Abdullah b. Zübeyr, 64/683 yılında hilafetini ilan ettikten hemen sonra Medine'ye kardeşi Ubeyde'yi vali tayin etmişti. Ubeyde iki yıla yakın bir zaman yürüttüğü valiliği sırasında bazen halkı incitecek ve şikayetlere sebep olacak derecede ağır ifadeler kullanırdı. Yine bir konuşmasında halkın tepkisini çekecek sözler kullanmış, valiye öfkelenen şehir halkı durumu halifeye intikal ettirmiştir. Durumu tedkik ettiren halife, gereksiz yere halkla polemiğe giren Ubeyde'yi 65/685 yılında valilik görevinden azletmiş ve yerine diğer kardeşi Mus'ab'ı atamıştır.[321] Mus'ab'ın Medine valiliğine atanmasında cesaret ve kahramanlığının, çocukluk ve gençlik yıllarını ağabeyinin gözetiminde geçirmesi sebebiyle iyi bir eğitim

---

[321] Taberî, *Târih,* V, 622; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 218; İbnü'l-Cevzî, el-*Muntazam,* VI, 41.
Mus'ab'ın Medine valiliğine atanma süreciyle ilgili farklı rivayetler için Bkz. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 342-343.

almasının yanında muhtemelen Kabe muhasarası, Filistin seferi ve Rebeze savaşında kazandığı idari ve askeri tecrübenin de etkisi olmuştur. Diğer yandan Abdullah'ın öteden beri tanıdığı, kabiliyetlerinin farkında olduğu ve sonuna kadar kendisine ve davasına sadakat gösterecek birisini seçtiğini söylemek mümkündür.

Mus'ab b. Zübeyr, Medine valiliğini 2 yıl kadar yürütmüştür. Mus'ab'ın 66/686 yılında Filistin üzerine bir sefer yaptığı zikredilmekle birlikte[322] bunun bir önceki yıl gerçekleştirilen ve Mus'ab'ın başarısız olduğu sefer olması vakıaya daha uygundur. Zira, Mervan b. Hakem'in 65/685 yılında vefatının ardından Emevî tahtına oğlu Abdülmelik geçmiştir. Filistin seferinin Mervan'ın Mısır üzerine yürümesi sebebiyle başlatıldığını hatırladığımızda, bu seferin 65/685 yılı içinde gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır.

Diğer taraftan öncelikli tehlike olan Hâricî faaliyetleri Abdülmelik ve Abdullah b. Zübeyr'in dikkatlerini Irak'a teksif etmelerine neden olmuştu. Çünkü Filistin yenilgisiyle Suriye ve Mısır topraklarının idaresini Emevîlere terk etmek zorunda kalan Abdullah, artık bu bölgelerin geri alınmasının mümkün olmadığını görmüş, bütün mesaisini idaresinde bulunan bölgelerin adaletli ve huzurlu bir şekilde yönetilmesine, halkın rahatının sağlanmasına ve vergilerin düzenli toplanarak yatırımların gereği gibi yapılmasına teksif etmiştir. Abdülmelik ise, en kuvvetli rakibi ve İslam topraklarının neredeyse tamamının idarecisi olan Abdullah'la mücadeleye girip elindeki askeri ve ekonomik imkanları tüketmek yerine, Şam'daki otoritesini sağlamlaştırmak, ekonomik imkanlarını artırmak ve gerekli güvenlik tedbirlerini alarak Irak'taki Hâricî isyanları başta olmak üzere bütün gelişmeleri uzaktan izlemeyi uygun bulmuştu.

67/686 yılına kadar Medine valiliği görevinde bulunan Mus'ab'ın bu görevdeki faaliyetleri hakkında kaynaklarımızda herhangi bir bilgi bulunma-

[322] Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb,* III, 105.

maktadır. Bu yılda Kûfe'de başgösteren Muhtar'ın isyanını bastırabilmek için Mus'ab, Medine valiliğinden alınarak Basra valiliğine atanmıştır.

B. Basra Valiliği

Mus'ab b. Zübeyr'in Basra valiliğine atanmasını zikretmeden önce bölgedeki mevcut durumu ana hatlarıyla hatırlamamız, onun Basra'ya atanmasının amacını anlamamız ve konu bütünlüğünü sağlayabilmemiz açısından yerinde olacaktır.

Abdullah b. Zübeyr'in 64/683 yılında Mekke'de halifeliğini ilan etmesiyle Emevîlere muhalif olan unsurlardan Hâricîler ve Muhtar es-Sekafî, Abdullah'ın etrafında toplanmış, ve Mekke kuşatmasında onunla birlikte mücadele etmişlerdi.[323] Hâricîler, 65/685 yılına kadar Mısırlıları Abdullah b. Zübeyr'e bey'ata davet etmişlerdi.[324] Fakat bu tarihlerde Abdullah'ın kendileri gibi düşünmediğini anladılar ve etrafından dağılarak bir kısmı Necid ve Bahreyn taraflarına, diğer kısmı da Irak ve Fars bölgesine yerleştiler. Irak taraflarına çekilen Hâricîler Abdullah'la mücadeleye başladılar.[325] Yıkıcı faaliyetleri ve sebep oldukları anarşiyle halkı ve idareyi tehdit etmeye başlayan Hâricîlerle Mühelleb b. Ebî Sufra Horasan ve çevresinde çetin ve etkili mücadeleler yürütse de Hâricî anarşi ve tehlikesi Kûfe ve Basra'yı tehdit etmeye başlamıştı.[326]

Diğer taraftan Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafî'de, Abdullah'tan yüz bulamamış ve 65/685 yılı Ramazan ayında, Abdullah tarafından Kûfe'ye vergi memuru olarak tayin edilen Talha b. Ubeydullah'ın torunu İbrahim b. Muhammed'le birlikte Mekke'den Kûfe'ye gelmişti.[327] Bu sırada Hz. Hüseyin'in

---

[323] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 379; Zehebî, *Târih,* V, 37; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri,* 122; Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri", 162.

[324] Zehebî, *Târih,* V, 39.

[325] Üçok, *İslam Tarihi,* 41.

[326] Zehebî, *Târih,* V, 44.

[327] Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri,* 123.

şehadetinde kendi ihmalleri olduğunu düşünenler, pişmanlıklarını izhar ederek Süleyman b. Surad liderliğinde Tevvâbûn[328] hareketini başlatmışlar ve Hz. Hüseyin'in intikamını almak için bir araya gelmişlerdi. Muhtar, bu harekete katılmadığı ve destek vermediği gibi, Kûfelileri kendi safında Hz. Hüseyin'in katillerine karşı mücadele etmeye çağırdı. Süleyman b. Surad ve taraftarlarının harekete geçerek Aynu'l-Verde'ye gelmeleri karşısında dahi bu harekete destek vermeyen Muhtar, Tevvâbûn mensuplarının Ubeydullah b. Ziyad karşısında yenilip şehid olmaları[329] neticesinde daha rahat hareket etmeye başladı.[330] Hz. Hüseyin'in intikamını almak ve katillerini cezalandırmak gayesiyle ortaya çıkanların Aynu'l-Verde'de bertaraf edilmesiyle ortada bu davayı sürdüren sadece Muhtar kalmıştı. O, kendisinin Mehdî olarak vasfettiği Muhammed b. Hanefiyye tarafından görevlendirildiğini iddia ederek yanına çok sayıda taraftar topladı.[331] İlerleyen süreçte Abdullah'la cılız bir şekilde devam eden ilişkilerini kopararak Kûfe'de kendi başına buyruk bir mütegallibe gibi hareket etmeye başlaması[332] ve isyankar faaliyetlerinden dolayı vali tarafından tutuklandı. Fakat eniştesi Abdullah b. Ömer'in araya girmesi ve isyankar davranışlarda bulunmayacağına dair söz vermesi neticesinde hapisten kurtuldu.[333]

Muhtar, Muhammed b. Hanefiyye tarafından gönderilmiş süsü verdiği bir mektupla İbrahim b. Eşter'i kendi yanında Ehli Beyt adına mücadele yürütmeye davet etti.[334] Zira İbrahim'in babası Eşter en-Nehaî, Hz. Ali ve Ehl-i beyt taraftarı olarak tanınıyordu. İbrahim'in saflarına katılmasıyla daha da

---

328 Tevvabun hareketiyle ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,*43-51.

329 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 370, 379-381; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi,* İstanbul, 1975, 190; Üçok, *İslam Tarihi,* 41; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 44.

330 Zehebî, *Târih,* V, 46-47.

331 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 384; Üçok, *İslam Tarihi,* 42.

332 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 26.

333 Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri,* 124; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 108.

334 Taberî, *Târih,* VI, 16-17; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri,* 126; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 109.

güçlenen Muhtar, 13 Rebiüevvel 66/685'te Hz. Hüseyin'in intikamını almak maksadıyla Abdullah'a isyan etti ve kısa sürede Kûfe'yi ele geçirdi.[335] Kûfe'ye tamamen hakim olan Muhtar, İbrahim b. Eşter'i, Hz. Hüseyin'in katillerinin en önde geleni olarak nitelediği Ubeydullah b. Ziyad üzerine gönderdi. Fakat bu sırada şehirde Mevâlînin kendileriyle eşit tutulmasına tepki gösteren Arap eşrafı ayaklandı. Durumdan haberdar olan İbrahim'in aniden şehre geri dönmesiyle ayaklanma bastırıldı. Zilhicce 66/686'da Kerbelâ faciasına karışarak Ehl-i beyt'e zarar veren Kûfelilerin tamamı Muhtar tarafından öldürüldü ve evleri yaktırıldı.[336]

Abdullah b. Zübeyr, 66/686 yılı Zilhicce ayında Mekke'ye hacca gelen Muhammed b. Hanefiyye'yi kendisine beyat etmeye davet etmiş, Muhammed'in kabul etmemesi üzerine onu Ebu Talib mahallesinde bir eve hapsetmişti.[337] Muhammed'in durumu bir mektupla Muhtar'a haber vermesi üzerine Muhtar, Abdullah el-Cüdeli komutasındayüz elli kişilik bir süvari birliğini Mekke'ye gönderdi. Abdullah, halifeyi İbn Hanefiyye'yi serbest bırakması konusunda ikna etmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Bunun üzerine, süvariler, bir gece baskınıyla Muhammed b. Hanefiyye ve beraberindekileri kaçırdı.[338] Muhammed b. Hanefiyye, Muhtar öldürülene kadar sekiz ay Kufe'de kalmış, bu süre boyunca kendisini kurtaran askerler hizmetinde bulunmuş, Muhtar'ın öldürülmesinden sonra ise Şam'a Abdülmelik b. Mervan'ın yanına gitmiştir.[339] 09-10 Zilhice 67/686'da İbrahim b. Eşter komuta-

---

[335] Halîfe, *Târih,* 202; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 393-394; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri,* 127; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 110.

[336] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 401, 454; Taberî, *Târih,* VI, 38; İbnü'l-Cevzî, el-*Muntazam,* VI, 53-55; Zehebî, *Târih,* V, 52; Yiğit, İsmail, *"Muhtar es-Sekafî"*, DİA, İstanbul, 2006, XXXI, 54; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri,* 136-137; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 115-116.

[337] Müsteşrik müelliflerden bir çoğu Abdullah'ın İbnu'l-Hanefiyyeyi belirlediği süre sonunda bey'at etmezse öldüreceğini iddia etmektedirler. Fakat ana kaynakların verdiği tercihe şayan rivayetlerde öldüreceğine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

[338] Taberî, *Târih,* VI, 76; İbnü'l-Cevzî, el-*Muntazam,* VI, 60.

[339] Taberî, *Târih,* VI, 77; Zehebî, *Târih,* V, 57.

sındaki Muhtar'ın ordusu Musul yakınlarındaki Hazir suyu mevkiinde,[340] Emevî ordusunu büyük bir bozguna uğrattı ve komutan İbn Ziyad ile Husayn b. Numeyr başta olmak üzere Hz. Hüseyin'in katili olan birçok askeri öldürdüler.[341] Böylece Muhtar, Hz. Hüseyin'in katillerini cezalandırma gayesinin en önemli iki ayağını gerçekleştirmiş oluyordu.

Muhammed b. Hanefiyye'yi hapisten kurtarması, Hz. Hüseyin'in bütün katillerini öldürmesi ve bütün bunları yaparken bir takım olağanüstü güçlerinin olduğunu iddia etmesi gibi sebeplerle[342] Kûfe'de şöhreti iyice artan Muhtar, artık bölgesel bir sorun ve büyük bir tehlike haline gelmişti.[343]

Muhtar es-Sekafî'nin bu tehlikeli yükselişi ve Mekke'den Muhammed b. Hanefiyye'yi kaçırması karşısında Muhtar'a iyice öfkelenen ve tedbir almaya mecbur kalan Abdullah b. Zübeyr, hızlı davranarak 67/686 yılında Basra valisi Haris b. Abdullah el-Mahzûmî'yi[344] görevinden azlederek, yerine Medine'de vali olan kardeşi Mus'ab'ı atamıştır.[345] Mus'ab'ın valiliğinden en önemli beklenti Muhtar'ı bertaraf ederek mevcut isyanı bastırması ve halka verdiği zararların karşılanması olmalıdır. Abdullah b. Zübeyr, Basra'ya Muhtar'la başa çıkabilecek bir vali atamak istemiş, bunun için de cesaret ve tecrübesine güvendiği kardeşi Mus'ab'ı bu göreve uygun görmüştür. Böyle-

---

340 Hazir suyu, Musul yakınlarında, Cilipta dağı ile Ümaniye arasından doğar. Erbil ile Mevsıl arasından akıp, Büyük Zap suyu ile Musul arasından yoluna devam ederek, Şuş hisarına bağlı olan Merc bölgesinde Dicle ile birleşir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Yâkut el-Hâmevi, *Mu'cemu'l-Büldân,* II, 386.

341 Belâzurî, Ensâbu'l-Eşrâf, VI, 427; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 152; Zehebî, *Târih,* V, 55; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi,* 194;

342 Muhtar'ın iddia ettiği olağanüstülükler için Bkz. İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 153-154; Taberî, *Târih,* VI, 82-84; Zehebî, *Târih,* V, 51-53; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi,* 195.

343 Yiğit, "*Muhtar es-Sekafî*", DİA, XXXI, 55; Avcı, "Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler", 156.

344 Haris b. Abdullah el-Mahzûmî, Kubba' lakabıyla meşhur olmuştur. Taberî, *Târih,* VI, 93; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 63; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 292.

345 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 429; Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri", 163.

ce Muhtar'ın karşısına, ona denk ve emsal olan bir vali ve komutan çıkarmıştır.[346]

Mus'ab b. Zübeyr, valilik görevini devralmak için Basra'ya geldiğinde, şehre girerken yüzünü bir peçeyle örtmüş ve onu hiç kimse tanıyamamıştı. Şehre gelir gelmez, namaz vaktinde doğruca mescide gitmiş ve namazın sonunda minbere çıkmıştı. Mus'ab minbere çıkınca yeni valinin geleceğinden haberdar olanlar "*vali! vali!*" diyerek hayret ve merakla konuşmasını beklediler. Eski vali Haris de minberin yanına geldi. Mus'ab yüzündeki peçeyi açınca onu tanıdılar. Mus'ab, Haris'i minbere yanına çağırdı ve kendisinden bir basamak aşağıya oturtu. Mus'ab ayağa kalktı ve Allah'a hamdu sena ettikten sonra Firavun'un Mısır'da Müslümanlara karşı zalimce davranışlarından, kibirlendiğinden ve halkını gruplara ayırarak bir kısmına zulmettiğinden ve bozguncu kimselerden olduğunu haber veren ayetleri[347] okudu. "*Bozguncular*" kısmını teleffuz ederken eliyle Şam tarafını işaret etti.[348] Allah'ın mazlumları lütuf ve ikramıyla önderler kıldığını ve onlara varisler vereceğini belirttiği ayeti[349] okurken de eliyle Hicaz tarafını işaret etti. Allah'ın verdiği kuvvetle yeryüzünde kudretli hale gelenlerin Firavun ve Hâmân'a musallat edilerek onların bertaraf edileceğini haber veren ayetin[350] akabinde de; *"Ey Basralılar! Ben sizlerin başınızdaki emir ve yöneticilere lakaplar taktığınızı haber aldım. Bilmiş olun ki, ben kendime "Cezzâr" lakabını takıyorum."*[351] diyerek konuşmasını tamamladı ve minberden indi.

---

346 Hatîb, *Târihu Bağdâd,* XIII, 105; Zehebî, *Târih,* V, 57; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 292; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi,* 195; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 45.

347 Kasas Suresi, 28/1-4.

348 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 15.

349 Kasas Suresi, 28/5.

350 Kasas Suresi, 28/6.

351 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 18, IX, 447; Taberî, *Târih,* VI, 93; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 152; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VI, 63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 63; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 293.

Ayet mealleri için Bkz.; Altuntaş, Halil- Şahin, Muzaffer, *Kur'an-ı Kerim Meali*, Ankara, 2009, Kasas, 28/1-6, 385.

Mus'ab'ın şehir halkına yaptığı bu ilk konuşmasından valiliği boyunca uygulayacağı siyasetinin ana başlıklarını rahatlıkla tespit edebiliriz.

Öncelikle Mus'ab, Şam yönetimini bir bozguncu ve isyancı olarak görmekte ve onlarla mücadele edileceğini ihsas ettirmektedir. Yezîd idaresindeki Şam yönetiminin Firavun yönetimiyle kıyaslanabilecek kadar zalimce davranışlar sergilediğini, Allah'ın onları bertaraf ederek mazlum durumundaki Hicaz ehline hilafeti ve hükümranlığı bahşettiğini, onların da zalim ve bozgunculara karşı Allah yolunda mücadele edeceğini deklare etmektedir. Fakat burada öncelikli tehlikenin Muhtar olduğu, daha sonra da Abdülmelik yönetimiyle mücadele edileceği belirtilmektedir. Mus'ab'ın deve kasabı manasına gelen "*Cezzar*" lakabını kullanacağını ilan etmesi davasındaki kararlılığını, cesaretini ve düşmanına karşı acımasız olacağını akla getirmektedir.

Diğer taraftan Mus'ab'ın göreviyle ilgili hedeflerini Kur'an ayetlerini adeta konuşturarak ifade etmesi ve ayetleri güncel karşılıklarıyla, muhtemelen bağlamından koparak dilediği gibi müşahhaslaştırması dinin siyasete ne kadar alet edildiğinin ibretlik bir göstergesidir. Bu hitabe o dönemde din ile siyasetin ne kadar iç içe girdiğinin de tipik bir göstergesidir.

C. Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafî ile Mücadelesi

Mus'ab b. Zübeyr, Basra'ya yukarıda değindiğimiz şekilde gelerek valilik görevini Haris b. Abdullah'tan devraldıktan sonra ilk iş olarak Muhtar'ı bertaraf etmek için hazırlıklara başladı. Hatırlanacağı üzere Muhtar, Kerbelâ faciasına karışan Kûfelilerin tamamını öldürtmüş ve evlerini yaktırmış, muhaliflerine karşı da sert tedbirler almıştı. 13 Rebiülevvel 66/685'teki isyanının başarıya ulaşmasında önemli katkıları olan mevaliye büyük yakınlık gösteren Muhtar, onları Arap asıllı Müslümanlarla eşit tutmuş ve askerlerinin çoğunu mevalîden seçmişti.[352] Bu yüzden, Kûfe'nin Arap asıllı sakinle-

[352] Üçok, *İslam Tarihi*, 43.

rinden büyük bir topluluk, Muhtar'ın, Allah'ın kendilerine ganimet olarak verdiği insanları ganimetlerine ortak ettiğini söyleyerek Basra'ya gitti. Bu iki olay Sebi' vakası[353] olarak anılır ki, Muhtar'ın icraatlarından şikayetçi olarak Basra'ya gelen Kûfeliler, Mus'ab'ı Muhtar'ın üzerine yürümeye teşvik etmişlerdi.

Konuyla ilgili rivayetleri birleştirdiğimizde olayların akışı şöyle özetlenebilir: Sebi' vakası sebebiyle Şebes b. Rib'i başkanlığındaki kalabalık bir grup Kûfe'den kaçarak Basra'ya sığınmıştı. Şebes, kendine acındırmak için kuyruğunu kesip kulağını yardığı bir katırın üzerinde ve cübbesi parçalanmış bir halde şehre girdi. Onu perişan haliyle görenler etrafına toplanıp halini anlamaya çalışırken Şebes; *"Ah şu savaşta başımıza gelenler"* diye feryat ederek etrafındakilerden yardım istedi. Toplanan gruptan bazıları, Şebes'in durumunu Mus'ab'a iletince vali onu huzuruna çağırdı. Şebes, Mus'ab'ın huzuruna çıkınca, Kûfe eşrafı da huzura girip validen kendilerine yardım etmesini ve Muhtar'ın üzerine yürümesini istediler. Böylece hem Muhtar bertaraf edilmiş olacak hem de Kûfelilerin intikamı alınmış olacaktı. Mus'ab'ı savaşa teşvik eden bu Kûfelilerin dışında Muhammed b. Eş'as da,[354] Muhtar'a yakalanmaktan Basra'ya kaçarak kurtulabilmiş ve o da aynı şekilde Mus'ab'ı Muhtar'ın üzerine yürümeye teşvik etmişti. Mus'ab, Mu-

---

[353] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 405-406; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 152; Zehebî, *Târih,* V, 52; Yiğit, İsmail, *"Muhtar es-Sekafî"*, DİA, , XXXI, 55; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 116.

[354]Muhammed b. Eş'as, Kinde krallarının soyundan olup Hz. Peygamber'e (s.a.s) gelerek Müslüman olan Eş'as b. Kays'ın oğludur. Yezid b. Muâviye'nin ölümünün ardından Kûfe halkı ile beraber Abdullah b. Zübeyr'e bey'at etmiş, Abdullah tarafından 64/684 yılında Musul valiliğine atanmıştır. Muhtar es-Sekafî'nin Kufe'yi ele geçirip Musul'a kendi valisini atamasının ardından Musul'dan ayrılıp Tikrit'e gitmiş, buradan Kufe'ye geçerek Muhtar'a bey'at etmiştir. Muhtar'ın Hz. Hüseyin'in katillerini ortadan kaldırmaya başlamasıyla Basra'ya Mus'ab'ın yanına kaçtı. Çünkü Hz. Hüseyin'in katilleri arasında sayılıyordu. Muhammed, Mezar savaşında Mus'ab'ın saflarında savaştı ve savaşın sonunda öldürüldü. Sarıçam, İbrahim, *"Muhammed b. Eş'as"*, DİA, İstanbul, 2005, XXX, 528.

hammed'i çevresinde tutmuş ve maiyetine alarak ona ikramda bulunmuştu.[355]

Mus'ab, bütün bu teşviklere rağmen yine de ihtiyatlı davranarak ordusunu olabildiğince kuvvetlendirmek istemiş, diğer vilayetlerden asker isteyerek bütün ordusunun toparlanmasını beklemiştir. Kûfelilere de ordu toparlanıp hazırlıklar tamamlanmadan sefere çıkmayacağını kesin bir dille haber vermiştir.[356]

Mus'ab ilk olarak Fars valisi Mühelleb b. Ebî Sufra'ya bütün birlikleriyle gelerek ordusuna katılması için bir mektup gönderdi. Fakat Mühelleb, böyle bir savaşın içine girmek istemediği için hazırlıklarını biraz ağırdan aldı. Mühelleb'in gelmesi gecikince Mus'ab, Mühelleb'e yazdığı ikinci bir mektubu Muhammed b. Eş'as'la gönderdi. Muhammed'i hakaretvari bir şekilde karşılayan Mühelleb, kendisine gönderilen bu son mektubu okurken Muhammed de Kûfe'deki mevcut mevali isyanını ve zulümlerini açıkladı. Ardından Mühelleb, kalabalık bir ordu, bol miktarda silah ve mühimmatla birlikte Basra'ya gelerek Mus'ab'ın emrine girdi.[357]

Mühelleb b. Ebî Sufra'nın katılımıyla daha da güçlenen Mus'ab, Kûfe'de Muhtar'a karşı bir cephe oluşturabilmek amacıyla daha önce kendisine sığınmış olan Abdurrahman b. Mihnef'i, gizlice Kûfe'ye gönderdi. Eşraftan olan Abdurrahman, Kûfe'de olabildiğince fazla miktarda asker toplayacak ve bunları gizlice Basra'ya ulaştıracaktı. Ayrıca Kûfelileri Muhtar'dan uzaklaştırmak amacıyla propaganda yapacak ve Abdullah b. Zübeyr adına gizlice bey'at alacaktı.[358] Abdurrahman'ın Kûfe'deki gayretleri netice vermiş ve birçok kişi Mus'ab'ın saflarına katılmıştır. Daha önce Muhtar'dan kaçarak

---

[355] Taberî, *Târih,* VI, 38,94; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VI, 64; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 64; Zehebî, *Târih,* V, 52.

[356] Taberî, *Târih,* VI, 94; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 64; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 64.

[357] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 428; Taberî, *Târih,* VI, 95; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 65; Zehebî, *Târih,* 58; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 287; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 125.

[358] Taberî, *Târih,* VI, 95; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 65.

Basra'ya gelenlerle birlikte on bin civarında Kûfeli Muhtar'a karşı savaşmıştır.[359]

Mus'ab b. Zübeyr, sefer için son hazırlıklarını tamamlayarak Rebiülahir veya Cemaziyelevvel 67/686'da ordusunun başında Basra'dan Kûfe'ye doğru hareket etti.

1. Mezâr Savaşı

Mus'ab b. Zübeyr, bütün hazırlıklarını tamamlayarak ordusunun başında Basra'dan Kûfe'ye doğru karadan ve nehirden ilerlemeye başladı.[360] Mus'ab'ın Kûfe'ye doğru yaklaştığını haber alan Muhtar, yakın arkadaşlarına ve komutanlarına durumu bildirerek ne yapacakları konusunu istişare etti. Neticede Ahmer b. Şumayt komutasında bir orduyu Mus'ab üzerine göndermeye karar verdi. Ahmer, askerlerini alarak Hammam A'yun denilen mevkide karargah kurdu ve kendisine katılacak birlikleri beklemeye başladı. Muhtar, İbrahim b. Eşter'in de içinde bulunduğu küçük birlik komutanlarını Ahmer'in emrine verdi. Ahmer, birliklerine gerekli tayinleri yaptı ve ordusunun başında Mezâr mevkiine[361] gelerek karargah kurdu. Ahmer'in Mezâr'da karargah kurmasını ve Mus'ab'la burada savaşmasını Muhtar emretmişti. Çünkü Muhtar, daha önce Sakifli birisinin Mezâr'da çok büyük bir zafer kazanacağını haber almış, kendisi de Sakifli olduğu ve daha önce de büyük zaferler kazandığı için bu kişinin kendisi olduğuna kanaat getirmişti. Fakat burada ordusu ağır bir yenilgi alacak ve büyük çoğunluğu bertaraf edilecekti. Muhtar'ın Mezâr'daki zaferle ilgili aldığını iddia ettiği gayb haberi başka bir Sakifli olan Haccac tarafından, Muhammed b. Eş'as'ın oğlu Ab-

---

[359] Yiğit, "*Muhtar es-Sekafî*", XXXI/54.
[360] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 288.
[361] Mezâr; Vasıt ile Basra şehirleri arasında bir beldenin adıdır. Mezar'la Basra arası, yaklaşık dört günlük mesafedir. Halîfe, *Târih,* 203.

durrahman'a karşı kazanılacak ve Abdurrahman bu çetin savaşta öldürülecekti.[362]

Mus'ab b. Zübeyr de, Mezâr'a yakın bir mevkiye gelerek karargah kurdu. Abbad b. Hüseyin et-Temimî'yi öncü birliklere, Ömer b. Ubeydullah b. Mamer'i sağ kanada, Mühelleb b. Ebî Sufra'yı sol kanada komutan tayin etti. Ardından her kabileye de birer komutan tayin ederek muharebe düzenine geçti. Ahmer b. Şumayt'te askerlerini harp düzenine geçirdi. İbn Kamil eş-Şâkir'i sağ kanada, Abdullah b. Vüheyb el-Cuşemî'yi sol kanada ve Ebu Amrâ'yı da mevaliye komutan tayin etti.[363]

İki ordu bu düzenle savaşmaya hazırdılar. Savaş başlamadan az önce, Ahmer'in sol kanat komutanı olan Abdullah, süvarilerin bir ihanet içinde olabileceğinden şüphelenmiş ve onların atlarından inerek piyade olarak savaşmalarını Ahmer'e teklif etmiş ve bu teklifi kabul görmüştü. Fakat bu yaptıkları değişiklik, daha sonra Ahmer'in ordusunun savaşı kaybetmesinde etkisi olan bir hata idi.

Mus'ab'ın öncü birlikleri, Ahmer'in ordusuna yaklaşınca o, Abbad b. Hüseyin'e barış teklifinde bulunarak şöyle seslendi: *"Bizler sizleri Allah'ın Kitabı'na, Rasulü'nün sünnetine, Muhtar'a bey'at etmeye ve yönetim işini Rasulüllah'ın (s.a.s) soyundan gelenler arasında oluşturulacak bir şuraya devretmeye çağırıyoruz."*[364] Abbad, bu teklifi kendi başına kabul edemeyeceğini söyleyerek Mus'ab'ın huzuruna geldi ve Ahmer'in teklifini iletti. Mus'ab ise, hemen geriye dönüp Ahmer'e karşı hamle yapmasını emretti. Abbad geri geldi ve askerleriyle birlikte Ahmer'in üzerine hücuma geçtiler. Mühelleb birliğiyle İbn Kamil üzerine, Ömer b. Ubeydullah'ta Abdullah b. Enes üzerine saldırıya geçti. Mus'ab savaşın ilerleyen saatlerinde Muhammed b. Eş'as'ı Kûfeli süvarilerin başında, bozulup kaçışan askerlerin üzerine gönderdi ve onlara

---

362 Taberî, *Târih,* VI, 115; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 71.

363 Taberî, *Târih,* VI, 95-96; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 65.

364 Barış teklifinin ilk önce Abbad b. Husayn tarafından geldiği ile ilgili rivayet için Bkz. Taberî, *Târih,* VI, 96.

şunları söyledi: *"İşte almak istediğiniz intikamınız önünüzde! Bugün aldığınız bütün esirleri öldürün."* Bu emri alan Kûfeli askerler, Muhtar'ın askerlerinden yakaladıklarını öldürdüler. Hatta Muhtar'ın askerlerine olan kinleri sebebiyle Basralı askerlerden daha şiddetli davrandılar.

Bu şekilde cereyan eden savaş akşama doğru bitti. Savaşın sonunda Mus'ab b. Zübeyr ve ordusu büyük bir zafer kazanmıştı. Mus'ab'ın yukarıdaki emrini sonuna kadar uygulayan askerleri, Muhtar'ın ordusundan yakaladıkları bütün askerleri öldürdüler. Kaçabilen bir grup hariç hiç kimseyi sağ bırakmadılar. Savaşta ölenlerin başında, Ahmer b. Şumayt bulunuyordu.[365]

Mezâr zaferi, Mus'ab'ın Basra valiliğinde elde ettiği ilk ciddi başarısıdır. Mus'ab, bu savaşla birlikte Muhtar'a karşı hem maddi hem de psikolojik üstünlüğü ele geçirmiştir. Kûfe'de Muhtar'ın prestiji sarsılmış, kurmaya çalıştığı otoritesi önemli bir darbe almış ve Abdullah b. Zübeyr'in Irak topraklarındaki hakimiyeti biraz daha sağlamlaşmıştır.

2. Harûrâ Savaşı

Mus'ab b. Zübeyr, Mezâr savaşı neticelendikten sonra o günlerde henüz inşa edilmemiş olan Vâsıt tarafından Kûfe'ye doğru ilerlemeye devam etti. Piyade askerlerini ve ordusunun bütün mühimmatını gemilere yükletti. Gemileri, Fırat nehri yoluyla Kûfe'ye gönderdi. Kendisi de ordusuyla birlikte Fırat'ı aşarak Kûfe'ye iyice yaklaştı.

Muhtar es-Sekafî ise, Ahmer b. Şumeyt komutasında gönderdiği ordunun Mezâr'da yok edildiğini haber alınca yanında bulunan askerlerini teskin etmek ve onları mücadeleye teşvik etmek için ölümün kaçınılmaz olduğunu ve kendisinin de savaş meydanında bütün gücüyle mücadele ederken ölmek

---

[365] Halîfe, *Târih,* 203; ; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 430-431; Taberî, *Târih,* VI, 97İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 66; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 288; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi,* 195.

istediğini söyledi. Muhtar'ın yanındakiler bu konuşmasından onun sonuna kadar mücadele edeceğini ve eğer kazanamazsa bu uğurda ölene kadar savaşacağını anladılar. Bu onların moralini yükseltti ve mücadele azimlerini kamçıladı.

Muhtar, Mus'ab'ın karadan ve nehirden Kûfe'ye doğru ilerlediğini haber alınca, onu durdurabilmek için Selhin, Kadîsiye ve Yusuf kanallarının birleştiği yere geldi. Burada Fırat nehrinin suyunu bu kanallara çevirip dağıtarak nehrin geri kalan kısmında su seviyesinin azalmasını sağladılar. Böylece Mus'ab'ın askerlerini taşıyan gemiler çamura saplandı. Mus'ab'ın gemilerdeki askerleri suyun çevrildiği yere çok yaklaşmışlardı. Kanalların birleştiği yere gelerek nehrin suyunu eski haline getirdiler.[366]

Mus'ab, ordusunun büyük kısmını söz konusu mevkide toplamıştı. Geri kalan birliklerin de orduya katılmasının ardından Kûfe'ye doğru ilerlemeye başladılar. Nihayet Kûfe yakınlarındaki Harûrâ'ya[367] ulaşan Mus'ab, burada karargah kurmaya karar verdi. Mus'ab'ın ordusuyla Harûrâ'ya ulaştığını ve karargah kurduğunu haber alan Muhtar, Kûfe'de Abdullah b. Şeddad'ı yerine vekil bırakarak emrine şehri koruyacak ve savunacak miktarda asker vermişti.[368] Geri kalan ordusunu toplayıp, Harûrâ'nın Kûfe tarafına karargah kurdu.

Mus'ab b. Zübeyr, ordusunun sağ kanadına Mühelleb b. Ebî Sufra'yı, sol kanadına Ömer b. Ubeydullah'ı ve süvarilerin başına Abbad b. Hüseyin'i komutan tayin etti. Muhtar es-Sekafî ise sağ kanada Süleym b. Yezîd'i, sol kanada Saîd b. Munkiz'i komutan tayin etti. Muhammed b. Eş'as'ta, Kûfe'den kaçarak Basra'ya sığınanların başında Harûrâ'ya gelerek iki ordu arasında yerini aldı. Bu şeklide iki ordu da son hazırlıklarını tamamlayarak

---

366 Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 126.

367 Harûrâ, Kûfe'ye iki mil mesafede bulunan bir köyün adıdır. Hz. Ali'ye muhalefet ederek ondan ayrılan Hâricîler, bu köyde toplanmışlardı. Bu sebeple onlara Harûrî denilmiştir. Yâkut , *Mu'cem,* II, 283.

368 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 288.

harp nizamına geçti. Muhtar, Muhammed'in Kûfelilerle birlikte gelip Mus'ab'ın ordusuna katıldığını görünce, onun her birliğine karşı kendi ordusundan bir birliğin saldırması emrini verdi. Muhtar'ın hücumuyla başlayan savaşın ilerleyen saatlerinde iki ordu arasında şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Mus'ab, Mühelleb'e saldırı emri gönderdi fakat Mühelleb temkinli davrandı ve: *"Ben başarı sağlayacağım fırsatı elime geçirinceye kadar askerlerimi Kûfeliler'e boğazlatmam."* diyerek uygun zamanı kolladı. Aradan fazla zaman geçmeden Mühelleb'in beklediği fırsat eline geçmiş, askerleriyle Muhtar'ın üzerine hücum etmiş ve onları darmadağın ederek geri püskürtmüştü. Bir ara Mus'ab'ın askerleri bozulma emaresi göstermişler, Muhtar'ın askerleri onun yanına kadar sokulabilmişlerdi. Fakat Mus'ab'ın yerinde müdahelesiyle askerleri toparlandı ve saldırıya geçerek taarruzu geri püskürttü.[369]

Muhtar'ın ordusu akşama doğru ateşe verilmiş bir orman gibi kırılmış ve dağılmaya yüz tutmuştu. Muhtar'ın süvari birliklerinin komutanı ve Sıffin savaşına da katılmış tecrübeli bir asker olan Amr b. Abdullah, savaşırken şöyle dua ediyordu: *"Allah'ım! Bana Sıffin'de bulunduğum hali nasib et."* Savaşın şiddetinden kaçanları gördüğünde ise; *"Allah'ım! Ben bu askerlerin düştüğü durumdan uzağım."*, Mus'ab ve ordusunu kastederek; *"Allah'ım! Ben onların nefislerinden uzağım."* diyordu. Amr, bu hali üzere bir süre daha savaştı ve en sonunda öldürüldü.[370]

Muhtar'ın piyadelere komutan tayin ettiği Malik b. Amr, emrindeki az sayıda askerle, Muhammed b. Eş'as'ın birliğine şiddetli bir saldırı gerçekleştirdi. Bu saldırının ardından Muhammed ve bütün askerleri öldürüldü.[371]

---

369 Taberî, *Târih,* VI, 99; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 65; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 67; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 288.

370 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 438.

371 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 438; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri,* 140.

Muhtar'ın yanında cesaretli ve maharetli askerler bulunuyordu ve bunlarla gece boyu savaşmaya devam etti. Fakat, Muhtar'ın ordusundan sadece Hemdanlı askerler kalmış ve onunla beraber şiddetli bir şekilde savaşmışlardı. Muhtar'ın diğer askerleri ise etrafından dağılıp kaçtılar. Yanında kalan askerlerden biri: *"Ey Muhtar! Sen bize burada zafer kazanacağımızı vaat etmemiş miydin? Bak dağıldık, herkes canının derdine düşmüş kaçışıyor. Bu halimiz nedir?"* dediğinde, Muhtar: *"Sen Yüce Allah'ın Kitabı'nda "Allah dilediğini silip yok eder, dilediğini de sabit bırakır. Ümmü'l Kitap O'nun yanındadır."*[372] *buyurduğunu duymadın mı?"* diyerek cevap vermiştir.[373]

Sabah olduğunda artık savaş sona ermiş, Mus'ab, Muhtar es-Sekafî karşısında kesin ve büyük bir zafer elde etmişti. Muhtar, savaştan arta kalan bir grup askeriyle birlikte Kûfe'ye doğru zorlukla çekilmeyi başardı.[374] Harûrâ'ya hareket etmeden önce Kûfe'nin güvenliğini sağlaması için bıraktığı askerleriyle birlikte valilik konağında bir savunma hattı oluşturmaya çalıştı. Muhtar'ı artık çetin ve meşekkatli bir savunma bekliyordu. Mus'ab ise, ortalığın ağarmasıyla birlikte Muhtar'ı ve beraberindekileri yakalayıp imha etmek için arkalarından takibe koyulmuş vr Kûfe'ye kadar peşlerini bırakmamıştı.[375]

Harûrâ savaşı, Irak'ta dengelerin tamamen değişmesine neden olmuştur. Mus'ab, Muhtar karşısında askerî, siyasî ve ekonomik her türlü üstünlüğü ele geçirmiş, Basra ve Kûfe yönetimini birleştirmiştir. Mus'ab, Kûfe'ye girerek halkın bey'atını almış, böylece halkın çoğunluğunun desteğini temin etmiştir. Diğer yandan Muhtar, elinde kalan bir avuç askerle çekildiği konakta ümitsiz bir şekilde savunmaya geçmiş, ardındaki halk desteğini önemli oranda kaybetmiştir.

---

[372] Ra'd Suresi, 13/39.

[373] Taberî, *Târih,* VI, 100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 67; Zehebî, *Târih,* V, 57; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 288.

[374] Üçok, *İslam Tarihi,* 43; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 46.

[375] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 67; Zehebî, *Târih,* V, 58.

Harûrâ savaşının bir diğer önemli neticesi ise Muhtar'ın bir yalancı olduğunun kesin bir şekilde ortaya çıkmış olmasıdır. Zira Kûfe'de Hz. Hüseyin'in intikamını almak gayesiyle ortaya çıktığı gün kendisinin, Mehdî olarak nitelediği Muhammed b. Hanefiyye tarafından görevlendirildiği yalanını söylemesi ile başlayan yalancılığı, bu savaşa kadar devam etmiştir. Hâzir savaşında ordusunu Ubeydullah b. Ziyad üzerine gönderirken askerlerini ve taraftarlarını zaferle müjdelemiş, bu adeti Harûrâ savaşına kadar devam ettirmiştir. Bu arada kendisine Cebrail'in vahiy getirdiğini iddia ederek peygamberlik davası gütmeye dahi başlamıştır.[376]

Son olarak Harûrâ'ya gelirken ordusuna zafer müjdesi vermesine rağmen ağır bir yenilgi alması ve ordusunun neredeyse tamamının dağılması üzerine geri kalan askerlerinin, zafer müjdesini hatırlatması üzerine *"Allah dilediğini silip yok eder, dilediğini de sabit kılıp bırakır."*[377] ayetini delil getirerek, aslında Allah'ın kendisine zaferi vaat ettiğini, fakat daha sonra bu değişik neticenin zahir olduğunu iddia etmiş ve Beda[378] fikrini ilk defa ortaya atmıştır.[379] İşte Harûrâ savaşının Muhtar açısından en olumsuz neticesi yalancılığının ortaya çıkması ve bunu gören insanların etrafından dağılarak onu yardımsız bırakmasıdır. Mus'ab'ın kuşattığı Muhtar'ın halk desteğinden mahrum kalması, kuşatmayı yararak kurtulmasının önündeki en büyük engeli oluşturmuştur.

Harûrâ savaşında, her iki tarafın kayıpları ağır olmuştur. Muhtar nerdeyse ordusunun tamamını kaybetmiş, kalanlarıyla da Kûfe'de savunma hattı oluşturmuştur. Mus'ab ise Muhammed b. Eş'as ve Hz. Ali'nin oğlu Ömer[380] başta olmak üzere bir çok askerini kaybetmiştir. Bu kayıplarına

---

[376] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 454.

[377] Ra'd Suresi, 13/39.

[378] Beda, Şia fırkalarına göre Allah'ın ilim, irade ve tekvin sıfatlarında değişmeler meydana gelebileceğini ifade eden kelam terimidir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İlhan, Avni, "*Bedâ*", DİA, İstanbul, 1992, V, 290-291.

[379] Taberî, *Târih,* VI, 104.

[380] Taberî, *Târih,* VI, 101.

rağmen Muhtar'ın ardına düşüp onu Kûfe'ye kadar takip etmiş ve sığındığı valilik konağında kuşatmıştır.[381]

Harûrâ savaşının tarihi konusunda sarih bir rivayet bulunmadığı için, gününü kesin olarak tayin edemiyoruz. Fakat Muhtar'ın, Kûfe'de dört ay savunma yaparak direndiği ve Ramazan ayında öldürüldüğünü[382] kaydeden rivayetleri esas aldığımızda bu kanlı savaşın 67/687 yılı, Cemaziyelevvel ayının ilk on günü içinde meydana geldiğini söyleyebiliriz.

3. Muhtar es-Sekafî'nin Öldürülmesi

Harûrâ savaşında kesin ve büyük bir yenilgi alan Muhtar, elinde kalan askerleriyle birlikte Kûfe'de valilik konağına sığınmış ve bir savunma hattı oluşturmuştu. Muhtar'ın savunma yapan askerlerinin sayısı ile ilgili birbirinden farklı rivayetler bulunmaktadır. Askerlerin sayısını yirmi bin olarak veren rivayetlerin yanında,[383] daha makul sayılar da zikredilmektedir.[384] Muhtar'ın ölümünden sonra teslim olan askerlerinin sayısını esas alırsak,[385] askerlerin 7-8 bin civarında olduğunu söyleyebiliriz. Mus'ab b. Zübeyr'in ise, Muhtar'la kıyaslanamayacak kadar çok askeri olduğunu tahmin ediyoruz, fakat asker sayısını tam olarak bilemiyoruz.

Mus'ab'ın, ordusuyla birlikte Kûfe'ye girmesi, Muhtar için sonun başlangıcı anlamına geliyordu. Mus'ab, kuşatma için gerekli tertibi almış, askerlerini kritik mevkilere yerleştirerek şehirde düzen ve asayişi sağlamıştı. Halkın Muhtar'a yiyecek ve içecek temini gibi lojistik desteğini yasaklayarak onu teslim olmaya zorladı. Bu emir doğrultusunda, Muhtar ve askerleri gıda temini için konaktan çıktıklarında, halk evlerinin çatılarından ve yüksek

---

Belâzurî Hz. Ali'nin oğlunun ismini Ubeydullah olarak vermektedir. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 452.

Halîfe, Ömer'in Mezar savaşında öldüğünü belirtmektedir. Halîfe, *Târih,* 203.

[381] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 67; Zehebî, *Târih,* V, 60; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 288.

[382] Zehebî, *Târih,* V, 59.

[383] Zehebî, *Târih,* V, 61.

[384] Zehebî, *Târih,* V, 61; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 288.

[385] Zehebî, *Târih,* V, 58; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 318.

yerlerden onların üzerlerine taşlar atıyor ve pis sular döküyorlardı. Yer yer de sıcak çatışmaya girerek Muhtar'a ve askerlerine kayıplar verdiriyorlardı.[386]

Diğer taraftan Muhtar ve askerlerinin moralleri giderek bozuluyor ve düştükleri bu sıkıntılı durumdan bir çıkış yolu bulmaya çalışıyorlardı. Yiyecek ve içecek temini için konaktan her çıktıklarında saldırıya uğruyor, kayıplar veriyorlardı. Özellikle su temininde çok zorlanıyorlardı. Bütün bu olumsuzluklara bir de kuşatmanın şiddeti eklenince moraller daha çok bozuluyor, ümitler tükeniyordu.

Muhtar'ın sığındığı konak, dönemin şehir yapısına uygun olarak savunma amaçlı yapılmış, çevresi surlarla çevrili, içinde şehir halkından bir kısmının yaşadığı, mescidi, çarşısı ve evleri bulunan suriçi mevkii olmalıdır. Zira Mus'ab b. Zübeyr, ordusuyla gelerek bu surların çevrelediği yapıyı kuşatmış, burada yaşayanların çıkarak ailelerine yiyecek ve içecek temin etmelerine izin vermiştir.

Mus'ab'ın bütün engellemelerine rağmen şehir halkından Muhtar'a yardım edenler de vardı. Özellikle kadınlar Muhtar'ın askerlerine su ve yiyecek taşımaya gayret ediyorlardı. Kadınlar, suriçinden dışarı çıkar, ailelerine ve çocuklarına götürmek üzere bir miktar yiyecek ve su alırlar, içeri girdikten sonra da bu yiyecek ve suyun bir bölümünü savunma yapan askerlere verirlerdi. Fakat kadınların bu şekilde askerlere erzak taşıdığını fark eden Mus'ab, kadınları bundan men etmiştir. Bu yasağın ardından askerler arasındaki erzak ve su kıtlığı daha da arttı. Suriçinde bulunan kuyulardan çıkardıkları suya bal karıştırarak hararetlerini gidermeye çalışan askerler bu şekilde de susuzluklarını gideremeyince ciddi bir susuzluk tehlikesiyle kar-

---

[386] Taberî, *Târih,* VI, 105; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 65; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 67-68; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 288-289; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 128.

şılaştılar. Mus'ab b. Zübeyr, askerlerine konağa daha fazla yaklaşmalarını emretti ve böylece muhasara bir kat daha arttı.[387]

Muhtar ve askerleri açlık, susuzluk, şiddetli kuşatma ve yiyecek temin edememe gibi sıkıntı ve zorluklara yaklaşık dört ay kararlılıkla dayandılar. Fakat Ramazan ayının girmesiyle zorluklara tahammül etmek çok zorlaşmıştı. Ramazanın ortalarına doğru Muhtar, askerlerini bir huruç hareketiyle kuşatmadan kurtulmaya veya bu yolda şerefle ölmeye teşvik amacıyla konuşmalar yaptıysa da askerler kendilerinde huruç için güç bulamadıklarından onun sözleri tesirsiz kaldı. Askerlerinin bitkin ve ümitsiz halini gören Muhtar, yanındakilere nihai olarak şöyle hitab etti: *"Askerlerim! Allah'a yemin olsun ki, ben kesinlikle teslim olmayacağım. Sizi de benim hakkımda hüküm vermek zorunda bırakmayacağım. Eğer ben çıkıp öldürülecek olursam, bu sizin zayıflık ve zilletinizin artmasından başka bir işe yaramayacak. Diğer taraftan, düşmanınızın sizin hakkınızda vereceği hükmü kabul ederek teslim olur ve düşmanınıza böyle bir imkan verirseniz, onlar muhakkak sizi birbirinizin gözü önünde öldüreceklerdir. İşte o zaman; 'Keşke Muhtar'a itaat etseydik!' diyeceksiniz. Benimle çıkıp çarpışacak olursanız, zafer elde edemeseniz bile şerefinizle ölürsünüz."*[388] Muhtar'ın, ölümünden sonra olacaklarla ilgili tahmini gayet isabetlidir. Zira teslim olan bütün askerler öldürülecek ve içlerinden pişmanlık izhar edenler çıkacaktır. Ayrıca Muhtar'ın böyle bir tahminde bulunmasının bir sebebi de, Kûfe yönetimini ele geçirdiğinde insaflı davranmadığı kişilerce kendisinden intikam alınacağını bilmesi olmalıdır.

Muhtar'ın bu sözlerine, içlerinde Saib b. Malik el-Eş'arî'nin[389] de bulunduğu sadece 19 asker itibar etti. Diğer askerlerin kayıtsız ve ümitsizliğinin farkında olan Muhtar, güzel kokular süründü ve beraberindeki 19 kişiyle

---

[387] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 440; Taberî, *Târih,* VI, 105.

[388] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 440; Taberî, *Târih,* VI, 106-107.

[389] Saib b. Malik el-Eş'arî, Ebû Musa el-Eş'arî'nin kızı Amrâ ile evliydi. Bu hamından Muhammed isimli bir çocuğu olmuştu. Muhtar öldürülüp valilik konağı ele geçirilince, henüz küçük bir çocuk olduğu için Muhammed'e dokunulmadı. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 68.

birlikte konaktan dışarı çıkıp çarpışmaya başladı. Muhtar, son hazırlıklarını yaparken Saib b. Malik'le aralarında geçen konuşmada kendisinin Arapların eşrafından olduğunu, Abdullah'ın Mekke'de, İbn Necde'nin Yemâme'de ve Mervan'ın Şam'da hilafetlerini ilan ettikleri gibi, kendisinin de herkesin unuttuğu bir zamanda Ehl-i beyt'in intikamını almak amacıyla Kûfe'de bu işe giriştiğini ve diğerleri kadar haklı olduğunu iddia etmiştir. Bu haklılığına dayanarak kendi adına savaşmasını istemiş, şayet bunun için savaşmayacaksa kendi soyu ve şerefi için savaşmasını söyleyerek yoluna devam etmiş, Saib ise, hangi niyetle savaşırsa savaşsın, sonucun değişmeyeceğini ifade etmiştir.[390] Bu son sözlerinden Muhtar'ın son anına kadar haklı bir dava üzere olduğuna inandığı ve yaptıklarından dolayı hiçbir pişmanlık duymadığı anlaşılmaktadır.

Muhtar, bu minval üzere 14 Ramazan 67/687 günü, deniz gibi ordunun içine yanındaki 19 askeriyle beraber umutsuzca, adeta acı akıbetini bilerek dalmıştır. Beni Hanîfe'den Abdullah b. Decace'nin Tarîf ve Tarrâf isimli[391] iki oğlu Muhtar'ı tanımışlar ve onu öldürmek için üzerine hamle yapmışlardı. İki kardeşin hamleleriyle iyice yorulan Muhtar güçsüz kalmış ve nihayet iki kardeşin kılıç darbeleriyle ölmüştü.[392] Tarîf ve Tarrâf Muhtar'ın başını gövdesinden ayırdılar ve Mus'ab'a getirdiler.[393] Bu büyük ve mühim hizmetlerinden dolayı Mus'ab, Tarîf ve Tarrâf'a 30 bin dirhem mükafat verilmesini emretti.[394] Muhtar'ın kesik başını da Kûfe'de halka teşhir ettikten sonra, ileri

---

390 Taberî, *Târih,* VI, 107; İbnü'l-Cevzî, e*l-Muntazam,* VI, 65; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 68; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 289.

391 Bu iki kardeşin isimleri bazı kaynaklarda Tarrâf ve Tarrâfe olarak geçmektedir. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 441; Taberî, *Târih,* VI, 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 68; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 288; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 46.

392 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 433, 441; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi,* 195.

393 İbn Sa'd, *Tabakât,* V, 183; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 154; Taberî, *Târih,* VI, 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 68; Zehebî, *Târih,* V, 58-524; Zehebî, *Siyer,* IV, 141; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,*VIII, 288; Üçok, *İslam Tarihi,* 43.

394 Halîfe, *Târih,* 203; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 238; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 68; Zehebî, *Târih,* V, 58; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 288; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 129.

gelen komutanlarının kesik başlarıyla birlikte Mekke'ye Abdullah b. Zübeyr'e gönderdi.[395]

Mus'ab b. Zübeyr, halifeye isyan etmeme hususunda ibret olması ve insanların emre itaatsizlikten kaçınmaları amacıyla Muhtar'ın bir elinin Kûfe mescidinin duvarına asılmasını emretti. Muhtar'ın eli bu duvarda Haccac'ın valiliğine kadar asılı kaldı. Haccac, Kûfe'ye gelince elin bulunduğu yerden indirilerek gömülmesini emretti.[396] Mus'ab'ın, öldürdüğü rakibinin naşından bir parçayı bu şekilde uzun süre sergileyerek halka gözdağı vermesi kısa vadede belli faydalar sağlasa da ilerleyen zaman içerisinde eski hatıraların zihinlerde canlı tutulması ve halka karşı en ufak bir hoşnutsuzluğun bu hatıralar sebebiyle kırgınlığa, daha sonra da ihanete dönüşmesini hiçbir zaman engelleyememiştir. Ayrıca camiye ibadet etmek ve ilim öğrenmek maksadıyla gelen halka, böyle acı hadiseleri hatırlatmak ve temiz duygularını bulandırmak da camilerin dini yaşantıdaki yeriyle bağdaşmamıştır. Mus'ab'ın bu uygulamasında da yine din ile siyaset kurumunun ne kadar iç içe bir hale getirildiğini görmek mümkündür.

Muhtar'ın öldürülmesinden sonra askerleri hâlâ kuşatma altında bulunuyordu. 15 Ramazan günü Muhtar'ın komutanlarından Bahîr b. Abdullah kuşatma altındaki askerleri benzer şekilde kuşatmayı yarmaya çağırdı fakat ona da itibar eden olmadı.[397]

Muhasara altında komutansız ve çaresiz kalan askerler, Mus'ab b. Zübeyr'e elçi gönderip eman istediler, fakat bu istekleri kabul edilmedi. Bunun üzerine Mus'ab b. Zübeyr'in kendileri hakkında vereceği hükme boyun eğeceklerini bildirerek teslim oldular. Askerler onları elleri ve kolları bağlı ola-

---

[395] İbn Sa'd, *Tabakât,* V, 183; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 444; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 154.

[396] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 444; Taberî, *Târih,* VI, 110; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 65 .

[397] Taberî, *Târih,* VI, 108.

rak konaktan dışarı çıkardılar. Böylece kuşatma sona erdi. Bu kuşatmada her iki taraftan 700 kişi öldü.[398]

Mus'ab b. Zübeyr'in, eman vermediği bu askerler huzura getirildiler. Askerlerin önde gelenlerinden Bahîr b. Abdullah, Mus'ab'la karşı karşıya gelince şöyle yalvardı: *"Bizleri esirlikle, seni de bizleri affedip affetmemekle imtihan eden Allah'a hamdolsun. Affetmek ve affetmemek iki ayrı yoldur. Birisinde Allah'ın rızası, diğerinde ise Allah'ın gazabı vardır. Affedeni Allah da affeder ve değerine değer, izzetine izzet katar. Fakat cezalandıran kişi de aynı şekilde kısas edilip cezalandırılmaktan emin olamaz. Ey Mus'ab! Sizinle aynı kıbleye yöneliyor ve sizinle aynı inanç yolunda yürüyoruz. Müslüman olmayan Türklerden veya Deylemlilerden değiliz. Her ne kadar kendi şehrimizin halkından olan kardeşlerimize karşı muhalefet etsek de bizim yanılmamız veya onların yanılmaları mümkündür. Bu bakımdan biz kendi aramızda çarpıştık. Şimdi sizlere mülk ve saltanat verilmiştir. Artık bizleri affedin."* Bahir sözlerine biraz daha devam etti ve onu dinleyenlerin kalpleri yumuşadı. Mus'ab da onları öldürmekten vazgeçmişti ki, Harûrâ'da babası öldürülen Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as ayağa kalkarak; *"Bunları serbest bırakmayı mı düşünüyorsun? Ya bizleri seç, ya da onları."* diyerek Mus'ab'ı her biri onulmaz riskler barındıran iki seçenekten birini tercih etmeye zorladı. Ardından şehrin ileri gelenleri de aynı sözleri tekrar ettiler. Esirleri serbest bırakmakla Kûfe ve Basralıların desteği arasında tercihte bulunmak zorunda kalan Mus'ab, esirlerin öldürülmelerine karar verdi. Mus'ab'ın bu emrini duyan esirlerden bazıları ona, öldürülmemelerini ve Abdülmelik'e karşı girişeceği savaşta öncü birlik olarak orduya alınmalarını, böylece asker ihtiyacını da belli seviyeye kadar karşılamış olacaklarını, savaş esnasında öldürülseler bile Şam ordusunu zayıflatmış ve işe yaramış bir şekilde öleceklerini, zafer kazanması durumunda da hayatlarıyla ilgili kararın yine kendisinde olduğunu söylediler.[399] Fakat bu teklifi de haklı olarak

---

[398] Taberî, *Târih,* VI, 108-109; Zehebî, *Târih,* V, 58.
[399] Belâzurî, Ensâbu'l-Eşrâf, VI, 441-442; Taberî, *Târih,* VI, 116.

Mus'ab kabul etmedi. Zira onların düşmanlıklarından ve ihanetlerinden emin olamazdı.

Mus'ab'ın kendileri hakkındaki ölüm emrini duyan Misafir b. Saîd; "*Ey İbn Zübeyr! Kendileri hakkında seni hakem kabul eden ve vereceğin karara boyun eğen çaresiz bir Müslüman topluluğu öldürdüğün için Rabbine ne cevap vereceksin? Siz bizden, bizim sizden öldürdüğümüz asker kadar esir öldürün. Fazlasını bağışlayın. Ayrıca, şu anda aramızda bir gün bile sizinle savaşmamış askerler vardır. Onlar burada tarlalarında çalışıyorlar, haraç topluyorlar ve yolları koruyorlardı.*"[400] dedi ama onu da dinleyen olmadı.

Mus'ab b. Zübeyr, esirlerin ne yapılmasıyla ilgili Ahnef b. Kays'a[401] fikrini sormuş, Ahnef de; *Ey Emir! Ben, esirleri affetmen gerektiği kanaatindeyim. Çünkü affetmek takvaya en yakın olandır.*" demiştir.[402] Fakat bu konuşmayı duyan Kûfeliler, esirlerin öldürülmelerini şiddetle taleb etmeye devam ettiler. Meselenin bu şekilde çıkmaza girmesi üzerine Mus'ab b. Zübeyr esirlerin öldürülmelerini emretti ve sayıları 5-7 bin civarında olan esirlerin hepsi öldürüldü.[403]

Esirler öldürüldükten sonra Ahnef b. Kays, Kûfelilere: " *Bu esirleri öldürmekle siz onlardan intikam almış olmuyorsunuz. İnşallah bu öldürme kıyamet gününde sizin boynunuza bir vebal olarak yüklenmez!*" diyerek serzenişte bulundu. Âişe bt. Talha da esirlerin öldürülmemeleri için kocası Mus'ab'a ha-

---

400 Belâzurî, Ensâbu'l-Eşrâf, VI, 442; Taberî, *Târih,* VI, 109.

401 Ahnef b. Kays, Tabiindendir. Peygamberimiz (s.a.s) hayattayken Müslüman olmuş, fakat O'nunla görüşememişti. Mus'ab b. Zübeyr'le aralarında samimi bir dostluk vardı. Ahnef, 67/687 yılında Kufe'de Mus'ab'ın yanında iken vefat etti. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 69; Önkal, Ahmet, "*Ahnef b. Kays*", DİA, İstanbul, 1989, II, 174 .

402 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 19.

403 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 433, 442; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 69; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 288.

Zehebî, Mus'ab'ın esirlere eman verdiğini fakat bu emanına rağmen daha sonra hepsini öldürdüğünü zikretmektedir. Zehebî, *Târih,* V, 58.

Öldürülen askerlerin sayısını İbn Abdirabbih 3 bin olarak vermektedir. İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 154.

ber göndermiş fakat elçi Mus'ab'ın yanına geldiğinde esirler infaz edilmeye başlanmıştı.[404]

Esirlerin öldürülmesinin üzerinden çok zaman geçmeden Mus'ab, bir vesileyle Mekke'ye gitmiş ve burada yaşayan Abdullah b. Ömer'le karşılaşmıştı. Eski dostluk ve muhabbetlerinden dolayı Mus'ab, Abdullah'ın yanına uğramış, gözleri görmediği için kim olduğunu sorduğunda; *"Kardeşinin oğlu Mus'ab'ım"* diyerek kendisini tanıtmıştı. Ardından; *"Ey Amca! İtaatten çıkan ve mağlup olup kaleye sığınıncaya kadar savaşan, sonra eman isteyen, kendilerine eman verildikten sonra tekrar savaşan bir kavmin durumunu sana soruyorum. Bunlara ne yapılması gerekir?"* diye teslim olan askerlere yaptığı muamele ile ilgili fikrini sormuştu. Abdullah onların kaç kişi olduğunu sormuş, Mus'ab 5 bin kişi olduklarını söyleyince Abdullah b. Ömer'in dilinden istirca[405] dökülüvermiş ve ardından şu benzetmeyle fikrini beyan etmişti: *"Bir adam baban Zübeyr'in davar sürüsüne dalsa ve bir sabahta bu davarlardan beş bin tanesini boğazlasa, sen o adamı müsrif ve aşırı giden birisi saymaz mısın?"*. *"Evet"* cevabını alınca şu karşılığı vermişti: *"Sen bunu davarlar hakkında aşırı gitmek ve israf kabul ediyorsun da tevbe etmelerini ümid ettiğin insanlar hakkında aşırı gitmek ve israf olarak kabul etmiyor musun? Ey kardeşimin oğlu! Elinden geldiği kadar dünyadayken bu günahından dolayı müstehak olacağın ateşini söndürmek için üzerine soğuk su dök!"*[406] diyerek, Mus'ab'ın esirleri öldürmesinin yanlış olduğunu ifade etmişti.

Mus'ab'ın esir aldığı askerleri öldürtmesiyle ilgili yukarıdan beri zikrettiğimiz Ahnef b. Kays'ın, hanımı Âişe'nin ve Abdullah b. Ömer'in düşüncelerinin daha isabetli olduğu kanaatindeyiz. Zira esirlerin de belirttiği gibi

---

[404] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 442; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 69.

[405] İstirca; bir musibete uğrayan, bir ölüm haberini duyan kimsenin, "İnna lillah ve innâ ileyhi râciûn" (Biz Allah'ın kuluyuz. O bizi varetti ve biz tekrar O'na döneceğiz.) cümlesini söylemesine denir. *Dini Kavramlar Sözlüğü,* 338.

[406] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 452; Taberî, *Târih,* VI, 113; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil,* II, 52; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 229; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 72; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 289,318; Yüksel, "Emeviler Döneminde Abdullah b. Ömer", 34.

cezalandıran kişi aynı şekilde cezalandırılmaktan emin olamaz. Abdullah'ın belirttiği gibi kıble ehli birer Müslüman olan bunca insanın, tevbe etme ihtimali bulunmasına rağmen öldürülmesi, insaf ve vicdanları kanatacak büyük bir israftır. Hiç silah kullanmamış askerlerin de öldürülmesi adalet anlayışına sığmadığı gibi, akrabaları ve kabileleri nezdinde yönetime karşı bir düşmanlığı beraberinde getirmiştir. Bu düşmanlık diğer askerlerin akraba ve kabileleri tarafından beslenen kin ve düşmanlıkla birleşince kısa bir zaman sonra Mus'ab'a ihanet olarak ortaya çıkmıştır. İleride bahsedileceği üzere Mus'ab'ı Deyrulcâselik savaşında öldüren katil; *"Ya lesarati'l-Muhtar"* yani *"Yaşasın Muhtar'ın intikamı"* derken aynı zamanda burada öldürülen esir askerlerin de intikamını aldığını ima ediyordu. Eğer Mus'ab esirlerin arasında silah kullanmayanları bir tahkikat neticesinde belirleseydi, bu esirleri daha hafif cezalar vererek serbest bıraksaydı ve silah kullananları cezalandırsaydı daha adil hareket etmiş olurdu. Onun böyle bir tahkikat yaptırması çok yerinde olacak, insanlardaki adalet duygusu zedelenmeyecekti. Fakat Mus'ab acele davrandığı için böyle bir tahkikat yaptırmamış ve insanların iç dünyasında kırgınlık ve kızgınlıklara sebep olmuştur.

Diğer taraftan Mus'ab'ın Iraklıların desteği ile esirlerin öldürülmesi arasında bir tercihte bulunmak zorunda kaldığını ifade etmiştik. Bu tercihte bulunurken Mus'ab'ın çok zorlandığı yukarıdaki rivayetlerden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Hatta Mus'ab'ın, esirleri istemeye istemeye öldürttüğü dahi söylenebilir. Fakat burada altı çizilmesi gereken asıl noktanın Mus'ab'ın iyi bir siyaset izleyemediği ve kısa vadede karlı çıkacağı Iraklıların desteğini seçtiğidir. Şayet Mus'ab sabırla hareket etse ve Kufelileri teskin edecek tedbirler alabilseydi muhtemelen her iki tarafı da üzmeyecek bir tercihte bulunabilirdi. Böylece bütün taraflar kazanır, hiç kimse zarar görmezdi. Ancak Muhtar'ın isyanı neticesinde zarar görenlerin aceleye getirerek esirleri öldürme taleplerine Mus'ab çok fazla dayanamamış ve bu meşum hadise meydana gelmişti. Özetle Mus'ab'ın iki taraftan birini tercih etmek zorunda bırakılması kanaatimizce Mus'ab'ın Irak'taki yönetimi için kötü bir başlangıç olmuş, daha yönetimi devralır almaz birçok düşman edinmiştir.

Bu hadise, bize Mus'ab'ın başarılı, cesur ve kahraman biri olmasına rağmen aynı başarıyı siyasette her zaman gösteremediğini ve bazı uygulamalarında isabetli davranamadığını gösteren bir ibret vesikasıdır. Kendisinden eman isteyenleri affetmesi onu bütün halkın gözünde yüceltebilecekken, o bu fırsatı değerlendirememiş, Kûfelilerin acele ettirmeleri neticesinde iki dünyada da hesabı çok ağır bir vebalin altına girmiştir.

Muhtar es-Sekafî isyanının yaklaşık bir yıl içinde ve iki büyük savaşla dört aylık bir kuşatmanın neticesinde bastırılabilmesi Abdullah ve Mus'ab adına bir başarı ve kazanç olmuştur. Bu başarıyla Irak-Hicaz siyasi bütünlüğü sağlanmış, bölgeyi tehdit eden diğer unsurlarla mücadele etme imkanı doğmuştur. Fakat Muhtar taraftarlarından teslim olan binlerce askerin merhamet edilmeden öldürülmesi Irak'ta yönetim aleyhine yürütülecek faaliyetlerin de fitilini ateşlemiştir. Ayrıca birbiriyle anlaşma ve birlikte hareket etme imkanına sahip olan Abdullah ve Muhtar'ın birbirleriyle mücadele etmeleri en çok Abdülmelik b. Mervan'ın işine yaramış, yönetimi için büyük tehlike olan bu iki düşmanı karşısında o, bekle-gör taktiğiyle hiçbir zahmete katlanmadan ve herhangi bir güç harcamadan Muhtar'dan kurtulmuştur. Muhtar'ı bertaraf edebilmek için önemli ölçüde güç sarfeden Abdullah b. Zübeyr, maddi ve manevi olarak büyük ölçüde yıpranmıştır.

Mus'ab b. Zübeyr, vali konağına gelip yerleştikten ve şehirde asayişi tam olarak sağladıktan sonra, Muhtar'ın hanımları Ümmü Sabit bt. Semüre b. Cündüb ile Amrâ bt. Numan b. Beşir'i huzuruna çağırttı. Bu hanımlar huzuruna geldiklerinde onlara Muhtar hakkındaki düşüncelerini sordu. Ümmü Sabit, Muhtar'a rahmet dileyerek iyi bir insan olduğunu ve hak bir dava üzere bulunduğunu ifade edince hapsedildi. Amrâ bu şehadetiyle, Muhtar'ın yaptığı bütün işleri kabul ettiğini ve taraftarlarından biri olduğunu ikrar etmiş oluyordu. Mus'ab, Amrâ'nın Muhtar'ın peygamber olduğuna inandığını ve onun hakkındaki kararını sorunca halife Abdullah, onun öldürülmesini emretti. Bu emir üzerine Amrâ bir gece şehir dışında bir yerde

pişmanlık iniltileriyle işkence edilerek öldürüldü.[407] Amrâ'nın işkence görürken birçok sözle pişmanlığını dile getirmesi de öldürülmekten kurtulmasına yetmedi.

Mus'ab . Zübeyr, Muhtar isyanını ve esirleri bu şekilde bertaraf ettikten sonra, Kûfe'nin çevre yerleşim yerlerine ve diğer bölgelere zekat ve vergi toplama memurları ile yöneticiler göndererek buraları da itaat altına aldı. Daha sonra Muhtar'ın Musul valisi olan İbrahim b. Eşter en-Nehaî'ye mektup göndererek, onu kendisine itaat etmeye davet etti. Mus'ab mektubunda şunları söylüyordu: *"Eğer bana itaat edersen, Şam toprakları, süvarilerin komutası ve batı tarafından elde edeceğin topraklar, Zübeyr soyundan gelenlerin hakimiyeti devam ettikçe senindir."* Mus'ab, bu konuda ayrıca İbrahim'e Allah adına ahid ve teminat vermişti. Abdülmelik b. Mervan da, İbrahim'e Irak topraklarının idaresini vermek vaadiyle, kendisine itaat edip saflarına katılması için mektup göndermişti. İbrahim yakın arkadaşlarıyla durumu değerlendirmiş, fakat herkesten farklı bir fikir çıkmıştı. Nihayet İbrahim, Ubeydullah b. Ziyad ve askerleri ile bazı Şam ileri gelenlerini öldürmüş olması sebebiyle hayatı konusunda Emevî yönetimine güvenemediğinden Mus'ab'ın itaatine girmiş ve Abdullah'a bey'at etmiştir.[408] Bunun üzerine Mus'ab, İbrahim'in yanına gelmesini emretmiş, İbrahim'den boşalan Musul, el-Cezire, Ermeniye ve Azerbaycan valiliklerine de Mühelleb b. Ebî Sufra'yı tayin etmiştir.[409]

Mus'ab b. Zübeyr, Muhtar es-Sekafî ile mücadele etmek için Basra'dan ayrılırken yerine Ubeydullah b. Abdullah b. Mamer'i vekil bırakmıştı. Muhtar'ı bertaraf edip Kûfe'yi ele geçirince her iki eyaleti buradan yönetmeye başladı. Fakat 67/687 yılı sona ermeden halife Abdullah, Mus'ab'ı valilikten

---

[407] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 443; Taberî, *Târih,* VI, 112; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 155; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil,* II, 52; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 70; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 289; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 130.

[408] Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi,* 196; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 131.

[409] Taberî, *Târih,* VI, 111; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 69-70; Zehebî, *Târih,* V, 63; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 292;.

azlederek Mekke'ye yanına gelmesini emretti.[410] Mus'ab'ın yerine Basra'ya oğlu Hamza'yı tayin etti.[411]

Mus'ab b. Zübeyr, Mekke'ye şehrin ileri gelenlerinden bir grupla beraber gelmişti.[412] Mekke'de halifenin huzuruna vardıklarında Mus'ab, Basra ve Kûfe'deki icraatlarını anlatmış, atadığı valiler ve diğer görevlilerle ilgili ağabeyi Abdullah'a bilgi vermişti. Abdullah, İbrahim b. Eşter'in vali olarak atanmasını asla kabul etmeyeceğini söylemiş, vücudundaki yaralara babası Eşter'in sebep olduğunu hatırlatmıştı.[413] Basralılara hitaben de; *"Allah'a yemin ederim ki, sizden iki kişinin yerine Şam ahalisinden bir kişinin bana bey'at etmesini daha çok isterdim."* demişti. Abdullah'ın bu sözüne heyette bulunan Ebu Hazir el-Esedî şöyle bir teşbihle cevap verdi: *"Ey Müminlerin Emiri! Bizimle sizin durumunuz A'şâ'nın şu beytinde anlattığı durum gibidir: "Ben ona enlemesine takıldım. O da benden başka bir erkeğin ayağına takıldı. Başka bir erkek de ayağını ona taktı."*

Bende diyorum ki: "Biz Leyla ile kendimizden geçtik; Leyla ise başkalarıyla kendinden geçti. Başkası ise –kendisini istemediğimiz halde- bizimle kendinden geçti."

---

410 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 433.

Ahmet Refik, Mus'ab'ın aşırı derecede müsrif olması sebebiyle azledildiğini iddia etmektedir. Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, 116.

411 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 434; Taberî, *Târih,* VI, 116-117; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 72; Zehebî, *el-İber,* I, 55; Zehebî, *Târih,* V, 63; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 292; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi,* 196.

Mus'ab b. Zübeyr'in Basra valiliğinden azledildiği fakat Kûfe valiliğinin bu yılda Mus'ab'ın uhdesinde olduğu, Mus'ab'ın Kûfe'den bir heyetle Abdullah'ı ziyarete gittiği ve bu günlerde Hamza'nın azledilerek Basra valiliğinin tekrar Mus'ab'ın uhdesine verildiği rivayetleri için Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 73; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 293.

412 Mus'ab'ın Irak valiliği süresince üç defa Mekke'yi ziyaret ettiği, ilkinin Muhtar'ın öldürülmesinin hemen ardından İbrahim b. Eşter'le birlikte, ikincisinin valilikten azledilmesinin ardından Irak vergileriyle birlikte Basra'dan gerçekleştirdiği haber verilmektedir. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 444.

413 Şakir, Mahmut, *İslam Tarihi,* III, 391; Aycan, "*Abdullah b. Zübeyr*", 104.

Ey Müminlerin Emiri! Biz sana gönül bağladık; sen ise Şamlılar'a gönül bağladın. Şamlılar da gönüllerini Mervan'a ve soyuna bağladılar. Şimdi biz ne yapacağız."[414]

Abdullah b. Zübeyr, yukarıdaki sözüyle menfaatlerine göre hareket eden, duruma göre vaziyet alan, çıkar ve menfaatten başka davaları olmayan Basralıların ne kadar kaypak insanlar olduklarını, Şamlıların ise istikrarlı ve birlik içinde mücadele yürüttüklerini anlatmak istemişti. Abdullah'ın bu sözlerinin anlamını, Mus'ab'ın şehid edildiği haberi Mekke'ye ulaştığı zaman yaptığı konuşmasında daha iyi anlıyoruz.[415]

Diğer taraftan Abdullah'ın özelde Basra halkına, genelde de Iraklılara pek güvenemediğini, Şamlıları beğendiğini ve tebası olmasını istediğini, Basra halkının kerhen Abdullah'a bey'at ettiğini en ufak olumsuz bir durumda ihanet edebileceklerini yukarıdaki karşılıklı konuşmadan çıkarabiliyoruz.

Hamza b. Abdullah, cesur, şecaatli, cömert ve halkın arasına karışan bir kimse idi. Bazen insanlara o kadar ikramlarda bulunurdu ki, adeta yanında hiçbir şey bırakmazdı. Bazen de hiçbir şey vermez, görülmemiş bir cimrilik yapardı. Şehir halkı çoğu zaman hafifliğine, aceleciliğine ve uçarılığına şahit olurlardı.

Ahnef b. Kays, hacca gittiğinde Hamza'nın durumunu babası Abdullah'a haber vermiş ve Abdullah da oğlunu Ramazan ayında valilikten azlederek, yerine tekrar Mus'ab'ı tayin etmiştir.[416] Fakat Mus'ab'ın bu ikinci vali-

---

[414] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 319.

[415] İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 155; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 246-247; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 322-323.

[416] Taberî, *Târih,* VI, 117; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 211-219; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 67; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 73; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 292-293; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi,* 196; Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî,* 116.

liği sadece Basra ve Kûfe ile sınırlı kalmamış, Irak genel valiliği de uhdesine verilmiştir.[417]

Valilikten azledildiğini duyan Hamza, beytülmâlden yüklü miktarda mal ve parayı yanına alarak Hicaz'a doğru hareket etmişti. Durumu öğrenen Malik b. Misma' yolunu kesti ve ödedikleri vergilerini yanına alıp götürmesine müsaade etmeyeceğini söyledi. Hamza'ya kardeşi Ubeydullah kefil oldu ve Hamza yanındaki mallarla birlikte Medine'ye ulaştı. Hamza yanında getirdiği malları bazı kimselere emanet olarak bıraktıysa da ehli kitaptan olan bir kişi dışında hiç kimseden emanetlerini geri alamadı. Abdullah b. Zübeyr, olanları haber alınca; *"Allah Hamza'yı kahretsin! Ben onun cesareti ve cömertliğiyle övünmek ve iftihar etmek istedim fakat o, buna imkan vermedi ve bu fırsatı tepti."* dedi.[418] Hamza b. Abdullah'ın Basra valiliği tam bir yıl sürmüştür.

D. Haricîlerle Mücadelesi

Hamza'nın, babası Abdullah tarafından Basra valiliğinden azledilip, yerine Mus'ab'ın tekrar atanması ve Irak genel valiliğinin Mus'ab'ın uhdesine verilmesi ile birlikte, sıra bölgede anarşi ve terör faaliyetleri yürüten Hâricîlerle mücadele etmeye gelmişti. Basra, Kûfe ve Şam arasındaki istikrarsızlık ve sürüp giden mücadeleden dolayı Hâricîler, özellikle Fars eyaletinde iyice güçlenmişler ve bölge halkına zarar vermeye başlamışlardı.

---

[417] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 86; Taberî, *Târih,* VI, 117; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 211-214; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 73; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 292; Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî,* 116.

İbn Kuteybe, Irak'ta Kufe ve Basra şehirlerine aynı anda vali olarak atanan kişileri şöyle sıralamaktadır: 1. Ziyad b. Ebîh, 2. Ubeydullah b. Ziyad, 3. Mus'ab b. Zübeyr, 4. Bişr b. Mervan, 5. Haccac b. Yusuf, 6. Yezid b. Mühelleb… Bu valiler, Irak topraklarının doğusunda kalan bütün eyalet valilerinin bağlı bulunduğu genel vali konumundadır. İbn Kuteybe *el-Meârif,* 248-249.

[418] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 435; Taberî, *Târih,* VI, 118; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 67; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 293.

Mus'ab'ın Muhtar'la daha kuvvetli bir mücadele yürütmek için yardımına çağırdığı Fars valisi Mühelleb b. Ebî Sufra, 14 Ramazan 67/687'de Muhtar es-Sekafî'nin öldürülmesi ve ardından askerlerinin bertaraf edilmesinden sonra Mus'ab tarafından Musul, el-Cezire, Ermeniye ve Azerbaycan valiliklerine tayin edilmiş,[419] fakat kısa süre sonra tekrar Fars valiliğine atamıştı.[420] Mühelleb, yaklaşık iki yıl Fars valisi olarak Hâricîlerle mücadeleye devam etmişti.

Mus'ab b. Zübeyr, 68/687 yılında Irak genel valiliğine atanmasıyla birlikte kendisiyle Abdülmelik arasında güçlü bir set oluşturmak ve Hâricîlerle mücadeleye ağırlık vermek maksadıyla Mühelleb'i tekrar Musul, el-Cezire, Ermeniye ve Azerbaycan valiliğine atadı. Mühelleb'in yerine de Ömer b. Ubeydullah'ı atadı ve onu Hâricîlerle mücadele etmekle görevlendirdi.[421]

Ömer b. Ubeydullah, Fars'a ulaşıp valilik görevini devraldıktan sonra Hâricîlerle mücadele için hızlıca hazırlık yapmaya başladı. Bu arada Hâricîler, 65/685 yılında Ubeydullah b. Mâhuz'un öldürülmesinden sonra kardeşi Zübeyr'e bey'at etmişler ve onun liderliğinde mücadelelerini sürdürmüşlerdi. Ömer'in vali olarak atanmasından pek hoşlanmayan Hâricîler, İstahr bölgesine çekilmişler, burada kuvvet toplayarak yeni vali ile mücadeleye girişmişlerdi.

Ömer b. Ubeydullah, ilk olarak Hâricîlerin üzerine oğlu Ubeydullah'ı göndermiş, fakat Ubeydullah yenilmiş ve öldürülmüştü. Bunun üzerine Zübeyr b. Mâhuz, ileri harekatını sürdürerek Ömer b. Ubeydullah'la karşılaşmak istiyordu. Fakat Ömer'in kahramanlık ve cesareti, savaşlardaki atılganlığı dillerde dolaştığı için Hâricîler, onunla karşılaşmaktan çekindiler. İbn Mahuz, askerlerinin hiçbir uyarısını dikkate almayarak Ömer b. Ubeydullah'la savaşa girişti. Bozguna uğrayan Hâricîler, Sabur tarafına kaçtılar. Hâricîleri takip eden Ömer Sabur'da onlarla tekrar savaşa tutuştu ve onlara

---

419 Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri,* 54.
420 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 74.
421 Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 135.

büyük kayıplar verdirdi. [422] Böylece hem oğlunun intikamını aldı hem de Hâricîlere büyük bir darbe vurmuş oldu.

Bu savaştan sonra Hâricîler, İsfahan'a çekildiler. Burada kısa sürede toparlandılar ve savaş için hazırlık yaptılar. Bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra Fars'a doğru harekete geçtiler. Ömer'e yakalanmadan Fars'tan geçip Sabur üzerinden Ahvaz'a ulaştılar.

Hâricîlerin Fars'ı aşarak Irak topraklarına yaklaşmaları üzerine Mus'ab b. Zübeyr, Ömer'i gafletinden dolayı azarladı ve Hâricîlerin Irak'a girmeden durdurulması emrini verdi. Ömer b. Ubeydullah aldığı emir üzere Hâricîleri Irak'a girmeden durdurmak, mümkünse yok etmek gayesiyle hızlıca Fars'tan çıkarak Hâricîler üzerine yürüdü. Mus'ab da Hâricîlerin Kûfe ve Basra şehirlerine saldırıp halka zarar vermesinden endişe ederek, ordusunun başında Basra'dan çıkmış ve Cisr el-Kebir denilen mevkide karargah kurmuştu.

Ehvaz'da bulunan Hâricîler, bir taraftan Ömer'in, diğer taraftan Mus'ab'ın üzerlerine geldiğini öğrendiklerinde, bir durum değerlendirmesi yaptılar. Hâricîlerin komutanı Zübeyr askerlerine, üzerlerine gelen iki orduyla savaşmanın doğru olmayacağını ve telafisi mümkün olmayacak kayıplar vereceklerini hatırlatarak Medain bölgesine çekilip tek cepheden mücadele etmeyi teklif etti. Bunun üzerine Hâricîler, Basra üzerine yürümekten vazgeçtiler ve Nehrevan'ı geçerek Medain'e ulaştılar. Böylece Mus'ab'la savaşmayan Hâricîler, Fars bölgesinde terör estirmeye, her tarafta fitneler çıkarıp insanlara zarar vermeye devam ettiler.[423]

Hâricî tehlikesini savaşsız bir şekilde kısa süreliğine halleden Mus'ab b. Zübeyr, Hâricîlerle bundan sonra valileri vasıtasıyla mücadele etmiştir.[424] İlk olarak Kûfe valisi Haris b. Ebî Rebîa'yı bu mücadelede görevlendirmiş, em-

---

422 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 74-75; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 313; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri,* 56.

423 Taberî, *Târih,* VI, 119; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi,* 196.

424 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 293.

rine de İbrahim b. Eşter ve Şebes b. Rib'i gibi komutanları vermiştir. Haris, Hâricîlerle mücadele yürütürken Mus'ab'a yazdığı bir mektupta Hâricîlerle en iyi mücadele edebilecek kişinin Mühelleb olduğunu dile getirmişti. Çünkü Mühelleb, daha önce de Fars'ta valilik yapmış, bu görevi sırasında Hâricîlerle devamlı ve etkili mücadele yürütmüştü. Mektubu okuyan Mus'ab, Mühelleb'i son defa Fars valiliğine atamış ve onu Hâricîlerle mücadele etmekle görevlendirmiştir. Mus'ab'ın emrini alan Mühelleb, Basra'ya gelerek kendisiyle birlikte mücadele edecek askerlerini seçmiş ve Sûlaf mevkiinde Hâricîlerle karşılaşıncaya kadar yoluna devam etmiştir. Mühelleb, Sûlaf'ta Hâricîlerle 8 ay kadar savaşmıştır.[425] Bu mücadele devam ederken Deyrulcâselik savaşı gerçekleşmiş, neticesinde Mus'ab öldürülmüştür. Bu haber Mühelleb'e ulaştığında o askerleriyle birlikte Abdülmelik'e bey'at etmiştir.[426]

E. Ubeydullah b. Hürr'ün Öldürülmesi

Mus'ab b. Zübeyr'in 68/687 yılında Irak genel valiliğine atanmasının ardından en büyük mücadelesi Hâricîlerle olmuş, bu sorunu belli bir merhaleye kadar hallettikten sonra başka problemlerle de uğraşmak zorunda kalmıştır. Söz konusu problemlerin en önemlilerinden birisi Ubeydullah b. Hürr'ün Irak ve Fars topraklarında ortaya koyduğu terör faaliyetleridir.

Ubeydullah b. Hürr, Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra Muâviye b. Ebî Süfyan'ın yanına gitmiş ve onun saflarında Sıffin savaşına katılmıştı.[427] Hz. Ali şehid edilene kadar Şam'da kalmış, daha sonra Kûfe'ye gelerek buraya yerleşmişti. Hz. Hüseyin'in şehid edildiği Kerbelâ'da bulunmamıştı. 64/684 yılından itibaren Şam, Irak ve Fars topraklarında karışıklıklar çıkınca

---

[425] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 78; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 294.

[426] Kurt, Hasan, "Süfyani Emeviler Sonrasında Horasan ve Maveraünnehr'de İç Mücadeleler (64-85/683-704)", *AÜİFD*, 2001, c.XLII, 286.

[427] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 30.

Ubeydullah, daha önce yaptığı bey'atını açıktan açığa bozmuş ve bey'atını bozan herkes onun etrafında toplanmaya başlamıştı. Ubeydullah, beraberindekilerle Medain'e gitmiş, burada her önüne gelenden haraç toplamış ve karşılığında da kendi adına düzenlenmiş bir belge vermişti. Ubeydullah, gün geçtikçe gücünü arttırmıştı. Muhtar es-Sekafî'nin 66/685 yılında Kûfe'yi ele geçirip çevre şehirlere valiler ataması da Ubeydullah'ı durduramamış, bu valilerden yakalayabildiklerinden yine haraç toplamıştı.[428]

Ubeydullah, aralarındaki rekabetten dolayı, Mus'ab b. Zübeyr'in saflarında Muhtar'a karşı savaşmıştı.[429] 68/687 yılında Mus'ab'ın ikinci defa Basra valiliğine atanmasının ardından Kûfe ve Basra halkının, Ubeydullah'ın, ibn Ziyad ve Muhtar kadar tehlikeli olduğunu ve kendilerine zulmetmesinden korktuklarını iletmeleri üzerine Mus'ab, Ubeydullah'ı yakalatıp hapsetmiş fakat Mezhic ileri gelenlerinin araya girmesiyle serbest bırakmıştı. Ubeydullah serbest kaldıktan sonra ona da açıkça isyan etmiş, Kûfe dışına çıkarak askerlerle çarpışmalara girmişti. Mus'ab b. Zübeyr, Ubeydullah'a bir elçi göndererek itaat etmesi karşılığında bir çok vaatte bulunduysa da o, bu tekliflerin hiçbirini kabul etmedi.[430]

Ubeydullah sulhe yanaşmayınca Mus'ab, onun üzerine asker sevk etti fakat Ubeydullah, her defasında gelen askerleri bozguna uğrattı. Mus'ab, istediği şehre vali tayin etmek üzere kendisine eman verdiğini ve iyi mumelede bulunacağını bildirdiyse de yine kabul etmedi. Ubeydullah'ın Tikrit'i ele geçirmesi üzerine Mus'ab kalabalık bir orduyu üzerine göndermiş, fakat bu orduda yenilmekten kurtulamamıştı.[431]

Ubeydullah b. Hürr, Tikrit'ten Abdülmelik b. Mervan'ın yanına gitmek üzere yola çıkmış, yolunun üzerindeki şehirlerin beytülmâllerini tamamen

---

[428] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 80; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 294.

[429] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 35.

[430] Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi,* 197; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 136.

[431] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 82-83.

ele geçirerek ilerlemiş, Mus'ab'ın üzerine gönderdiği birlikleri yine bozguna uğratmıştı. Ubeydullah, yolunu değiştirerek Sevad topraklarına gelmiş, burada üzerine gönderilen bütün orduları yenmiş ve Sevad topraklarına yerleşerek bölgenin haracını toplamaya başlamıştı. Daha sonra Abdülmelik'in yanına giderek ona bey'at etmiş, Abdülmelik'ten Mus'ab b. Zübeyr'in üzerine yürümek için kendisine bir ordu vermesini istemişti. Abdülmelik, bu kadar başarılı olmasına rağmen onu hizmetine almamış, sadece bir takım hediyeler vererek gönlünü kazanmaya çalışmış, Sevad bölgesinde eşkıya faaliyetlerine devam etmesini istemiş ve kendisini askeri ve lojistik bakımdan destekleyeceğini vaat etmişti.[432] Ubeydullah'ın, kısa zamanda elde ettiği başarısına ve yenilmezliğine güvenerek Abdülmelik'ten ordu istemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Abdülmelik'in ise elindeki güç sebebiyle Ubeydullah'a güvenemediğini ve Irak bölgesinde terör faaliyetlerini devam ettirmesi noktasında onu teşvik ettiğini söyleyebiliriz.

Ubeydullah, Abdülmelik'ten aldığı destekle 68/688 yılında Kûfe üzerine yürümeye karar verdi ve Enbar yakınlarına gelerek bir kasabada konakladı. Yanındaki askerler Kûfe'ye gitmek için izin istemişler, Ubeydullah izin verince de gitmişlerdi.[433] Ubeydullah, izin verdiği askerlerine, kendisinin Enbar'da olduğunu söylemelerini ve Kûfe'den asker toplamalarını emretti. Fakat Ubeyydullah'ın az sayıdaki askerle Enbar'da bulunduğunu haber alan Kûfe valisi, Ubeydullah'ın üzerine kalabalık bir ordu gönderdi. Bu ordu, az sayıdaki askeriyle çarpışmaya girişen Ubeydullah'ı yakalayıp öldürdüler.[434] Böylece Mus'ab b. Zübeyr'in üzerine gönderdiği 11 askeri birliği her defasında yenilgiye uğratan ve Irak ile Fars bölgesinde büyük karışıklıklara sebep olan Ubeydullah b. Hürr ortadan kaldırılmış oldu. Ubeydullah 68/688 yılında öldürülmüştü.[435]

---

432 Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 138-139.
433 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 37.
434 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 39-40.
435 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 85.

Ubeydullah b. Hürr'ün, Kûfe ordusundan kaçmaya çalışırken Fırat nehrinde boğulduğu ve cesedinin bulunamadığı,[436] Mus'ab'ı ve Kays kabilesini aşırı derecede hicvetmesi üzerine bu kabilenin mensupları tarafından öldürüldüğü[437] veya Abdülmelik b. Mervan tarafından yardım vaadiyle Kûfe üzerine gönderildiği, sonra da Kûfe valisine haber verilerek öldürülmesinin sağlandığı ve başının önce Kûfe'ye daha sonra da Basra'ya gönderildiği[438] yönünde farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden herhangi birini tercih etmemizi sağlayacak bir karine de bulunmamaktadır. Sonuç olarak Ubeydullah bir vesileyle öldürülmüş, böylece insanlar onun canlarına ve mallarına verdiği zararlardan kurtulmuşlardır.

F. Mus'ab'ın Valiliğinde Meydana Gelen Diğer Olaylar

68/688 yılı Hac mevsiminde Arafat'ta hacılar dört ayrı sancak altında ibadetlerini yerine getirmişlerdi. Bu dört sancaktan ilki Muhammed b. Hanefiyye'ye, ikincisi Abdullah b. Zübeyr'e, üçüncüsü Abdülmelik b. Mervan'a ve dördüncüsü de Yemâme bölgesinde bağımsız bir şekilde hareket eden Necde el-Harûrî'ye aitti. İslam dünyasının parçalanmışlığını tüm açıklığıyla gösteren bu manzaraya rağmen bu dört zümrenin arasında herhangi bir çatışma meydana gelmemiştir.[439]

69/688-689 yılında Abdülmelik b. Mervan, Irak üzerine yürümeye karar vererek Şam'dan hareket etmiş, fakat Amr b. Saîd el-Eşdak'la aralarında çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle geri dönmek zorunda kalmış, aralarındaki anlaşmazlıkları çözemeyince Amr'ı öldürmüştür.[440]

---

[436] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 84; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi,* 197; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 139.

[437] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 85.

[438] Taberî, *Târih,* VI, 128-130; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 294.

[439] Taberî, *Târih,* VI,138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 85.

[440] Amr b. Saîd'in öldürülmesiyle ilgili diğer rivayetler için Bkz. Taberî, *Târih,* VI, 140; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 89-93; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 86-90; Üçok, *İslam Tarihi,* 43; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 145.

70/689-690 yılı hac mevsiminde Mus'ab b. Zübeyr, yanına bol miktarda mal ve binek hayvanı alarak Mekke'ye bir ziyaret gerçekleştirmiş, bu mal ve hayvanları Mekke halkına ve kabile reislerine dağıtmış, onlara bağışlarda bulunmuştur. Bu ziyareti esnasında hac farizasını da eda etmiştir.[441]

Aynı yıl içinde Bizans askerleri Şam üzerine harekete geçmiş ve yerli birçok unsurun da katılmasıyla önemli bir tehlike haline gelmişti. Bu unsurların en önemlilerinden biri ise Ceracime denilen bölge halkıdır. Abdülmelik, Ceracime halkı ile bir anlaşma imzalamış ve haftalık bin dinar ödemek şartıyla onların taarruzundan emin olmuş, ardından Mus'ab'la savaşmak üzere Irak üzerine harekete geçmiştir.[442] Fakat, Halid b. Abdullah Abdülmelik'ten bir miktar asker isteyerek Basra üzerine gidip burayı Abdülmelik adına zapdedebileceğini söyledi. Abdülmelik, Halid'e istediği kadar asker vererek onu Basra üzerine gönderdi. Kendisi de Şam'a geri döndü. Halid iki oğlu ve yakınlarıyla beraber gizlice Basra'ya girdi. Malik b. Misma', Halid'i himayesine aldı. Etrafına toplanan insanlarla daha da güçlenen Halid b. Abdullah, Mus'ab'ın ordusuyla savaşacak duruma geldi. Mus'ab b. Zübeyr'de, Halid üzerine İbn Ma'mer komutasında bir ordu gönderdi. İki taraf yirmi dört gün süreyle çarpıştılar fakat bir sonuç alamadılar. İki tarafta savaşmaktan usanınca karşılıklı elçilerin girişmileriyle, Halid b. Abdullah'ın Basra'dan kayıtsız şartsız çıkması şartıyla barış yapıldı. Savaşın devam ettiği günlerde Mus'ab savaş meydanına hareket etmişti. Fakat geldiğinde barış yapılmış, Halid b. Abdullah Basra'yı terk etmişti. Mus'ab Halid'in tarafında savaşan

---

441 Taberî, *Târih,* VI, 150; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 248; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 92; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 313.

İbn Abdirabbih, Mus'ab'ın yanındaki Irak ileri gelenleriyle beraber hacca geldiğini, Abdullah'ın ise Iraklı heyete kötü davranıp onları küstürdüğünü ve Iraklılar'ın bu tarihten itibaren Abdülmelik'le mektuplaşmaya başladıklarını kaydetmektedir. İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 155.

442 Belâzurî *Fütûhu'l-Büldân – Ülkelerin Fetihleri,* Ter. Prof. Dr. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013, 185-186.

Basralılara çok kızdı ve türlü hakaretler ederek her birine ağır cezalar verdi. Malik b. Misma' cezalandırılanların başında geliyordu.[443]

Yine aynı yıl içinde Kays ve Tağlib kabileleri arasında kanlı bir mücadele başladı. İki taraf defalarca karşı karşıya gelip çarpıştılar ve ağır kayıplar verdiler. Bu mücadeleden biri olan ilk Sersar çarpışmasında Ubeydullah b. Ziyad b. Zabyan'ın, Kays kabilesine yardımcı olmak için gelmesine Mus'ab çok kızmış, akabinde Ubeydullah'ın kardeşi Nabi b. Ziyadı ödürtmüştü.[444]

Nabi b. Ziyad'ın öldürülmesiyle ilgili farklı bir rivayet şu şekildedir: Nabi, beraberindeki birkaç kişiyle eşkiyalık yaparak yol kesmiş, nihayet yanında bulunan bir başka şahısla birlikte yakalanarak Mus'ab'ın şurta görevlisi olan Mutarrif b. Sîdan'a teslim edilmişti. Nabi, yapılan yargılama neticesinde öldürülmüş, diğer kişi ise sopa cezası tatbik edildikten sonra serbest bırakılmıştı. Bu olaydan sonra Mutarrif Ehvaz'a vali tayin edilmiş ve Ubeydullah b. Ziyad b. Zabyan bir ordu toplayarak Mutarrif üzerine harekete geçmişti. Neticede Mutarrif öldürüldü. Mus'ab, Ubeydullah üzerine Mutarrif'in oğlu Mükrem'i gönderdi fakat Ubeydullah uzun mücadelelerin sonunda gidip Abdülmelik'e sığınmıştı.[445] Daha sonra Abdülmelik'le birlikte Mus'ab'a karşı harekete geçmiş ve Deyrulcâselik'e kadar gelmiştir.

İbn Zabyan, kardeşi Nabi öldürülünce kardeşinin öldürülmesine karşılık Kureyş'ten 100 kişiyi öldürerek intikamını alacağına dair yemin etmişti. Bu yemini sebebiyle de Deyrulcâselik savaşında Mus'ab'ı şehid etmiştir. Mus'ab'ı öldürdüğü güne kadar da 80 kişinin kanına girmişti.[446]

---

[443] Taberî, *Târih,* VI, 155; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 110; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 92-93.

[444] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 95.

[445] Belâzurî *Fütûhu'l-Büldân,* Ter. Prof. Dr. Mustafa Fayda, 440; Taberî, *Târih,* VI, 160; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 108; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 316.

[446] Belâzurî *Fütûhu'l-Büldân,* Ter. Prof. Dr. Mustafa Fayda, 440; Yâkut, *Mu'cem,* V, 149-150.

G. Deyrulcâselik Savaşı

Abdülmelik b. Mervan, 69/688 yılında kendisine muhalefet eden Amr b. Saîd'i bertaraf ettikten sonra, Şam'da kendisine muhalif gördüğü diğer kişileri de ortadan kaldırmıştı. Bizans imparatoruyla da bir barış anlaşması imzalayan Abdülmelik, Şam'da otoritesini sorunsuz ve muhalefetsiz bir şekilde yerleştirmişti. 71/691 yılına geldiğinde, artık Irak üzerine yürüme ve burayı da idaresi altına alma zamanının geldiğine inanıyordu.[447] Daha önce iki defa Irak üzerine yürümüş, elverişsiz hava şartları sebebiyle hiçbir şey elde edemeden geri dönmek zorunda kalmıştı.[448] Mus'ab b. Zübeyr ise, Muhtar'ın Kûfe'de gerçekleştirdiği isyanı bastırmış, Hâricîlerin Kûfe ve Basra topraklarına yaptıkları saldırıları engellemiş ve onları Fars bölgesine kaçmak zorunda bırakmış, Irak ve Fars topraklarını birkaç sene boyunca kasıp kavuran Ubeydullah b. Hürr'ü etkisiz hale getirerek Irak bölgesindeki sorunları olabildiğince azaltmıştı. Irak üzerinde otoritesini iyice yerleştiren, ekonomik ve idari yapıyı güçlendiren Mus'ab da artık Şam üzerine yürüyerek Abdülmelik'in yönetimine son verme zamanının geldiğine inanıyordu.

Görüldüğü gibi iki komutan da birbirlerini hedef almışlardı. Zaten daha önceki senelerde de birbirlerinin üzerine yürümeye teşebbüs etmişler; Abdülmelik b. Mervan ordusuyla Butnan Habib'e,[449] Mus'ab b. Zübeyr'de Meskin[450] yakınlarındaki Bâcumeyra'ya[451] kadar gelmiş, burada her iki ordu birbirlerini görecek kadar birbirlerine yaklaşmış, fakat bastıran kış, soğuk,

[447] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 87.

[448] Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, 424.

[449] Butnan Habib; Kinnesrin'de Habib b. Mesleme'ye nisbetle bu isimle anılan bir mevkiin adıdır. Habib b. Mesleme, burada bulunan bir kaleyi, İyad b. Ğanem'in kendisini Ebû Ubeyde b. Cerrah'a yardımcı kuvvet olarak gönderdiği zaman fethetmişti. Yâkut, *Mu'cem,* I, 531.

[450] Meskin; Dicle nehri üzerinde Evana'ya yakın Deyrulcâselik'te bir yerin ismidir. Halîfe, *Târih,* 205; Yâkut, *Mu'cem,* V, 149; Zehebî, *Târih,* V, 302.

[451] Bâcumeyra; Tikrit ve Evana'ya yakın bir mevkiin adıdır ve Evana sınırları içindedir. Yâkut, *Mu'cem,* II, 373; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 69.

kar, çamur vb. elverişsiz hava koşulları sebebiyle birbirleriyle sıcak bir çatışmaya girmeden geri dönüp gitmişlerdi.[452]

71/691 yılının sonlarına doğru Abdülmelik b. Mervan, Irak üzerine yürümek, Mus'ab'ın yönetimine son vererek bu sorunu kökten çözmek istediğini çevresindeki devlet adamlarına açıkladı ve her birinin tek tek fikrini sordu. Amcası Yahya b. Hakem, Şam ve çevresinin yönetimiyle yetinmesini ve Irak yönetimini de Mus'ab b. Zübeyr'e bırakmasını tavsiye etti.[453] Fakat Abdülmelik; *"Bir işin doğrusunu bulmak isteyen Yahya'nın görüşünün aksini yapsın."*[454] diyerek bu fikri beğenmediğini ifade etti. Zira Yahya bir çok nedenden dolayı mevcut durumun korunmasını isteyen statükocu bir siyaset izlenmesi taraftarıydı. Abdülmelik ise, şartların değiştiğini, Irak topraklarında birlik ve huzuru sağlayan Mus'ab'ın Şam üzerine yürüyeceğini ve mevcut durumun değişeceğini görebiliyordu. Yeni bir düzenin kurulacağını bilen revizyonist bir düşünceyle kazançlı çıkacağı bir siyaset takip etme niyetindeydi.

Kardeşi Muhammed b. Mervan, doğru olanın hakkını talep etmek ve Irak üzerine yürümek olduğunu, zaferin bu defa müyesser olacağını ümid ettiğini söyledi. Bazıları, son iki senedir Irak üzerine yürüdüğü halde hiçbir sonuç elde edemediğini, bu yılın da kıtlık yıllarından biri olduğunu ifade ederek yerinden ayrılmamasını tavsiye ettiler. Abdülmelik ise; *"Şam, malı ve geliri az olan bir memlekettir. Bu mal ve gelirlerin bitmeyeceğinden emin olamam. Irak'ın ileri gelenlerinden pek çok kişi de bana mektuplar yazarak beni Irak üzerine yürümeye davet ediyor."* diyerek bu görüşü de beğenmedi.[455] Diğerleri ise, kendisinin bizzat sefere çıkmayıp akrabalarından birisinin komutasında or-

---

[452] Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât,* 425; Taberî, *Târih,* VI, 153; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 110; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 314; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu,* 89.

[453] Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 148.

[454] Zübeyr b. Bekkâr, Abdülmelik'in 72/691 yılında Şam'dan hareket ettiğini kaydetmektedir. Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Müvaffakiyyât,* 424.

[455] Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât,* 424; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 148.

dusunu göndermesini tavsiye ettiler. Bu görüşü de; *"Bu işi ancak aslen Kureyş'ten ve keskin görüş sahibi bir kimse yoluna koyabilir. Ben kahraman birisini bulup ordunun başında gönderebilirim, fakat onun isabetli bir görüşü olmayabilir. Gerçekten ben, savaşmayı iyi bilen ve gerek duyduğuuda kılıç kullanmaktan çekinmeyen bir kahramanım. Mus'ab da kahramandır ve kahraman bir aileye mensuptur, fakat savaşmayı pek bilmez ve yumuşak huyludur. Üstelik Mus'ab'ın yanında, ondan farklı düşünen adamları bulunuyor. Benim yanımda ise, bana doğru yolu gösterecek ve nasihat edecek bilgin kimseler bulunmaktadır."*[456] diyerek reddetti. Nihayet Abdülmelik, Mus'ab b. Zübeyr üzerine yürümeye kesin karar vererek savaş hazırlıklarına girişti.

Mus'ab b. Zübeyr, Abdülmelik'in savaş hazırlıkları yaptığını haber aldığında Basra'da bulunuyordu. Mus'ab, muhtemel savaş için alınması gereken tedbirler konusunda fikrini sorduğunda Mühelleb, Abdülmelik'in Irak ileri gelenleriyle karşılıklı mektuplaştığını, Irak ehlinin ihanet içinde olabileceğini ve kendisini yanından ayırmamasının çok isabetli olacağını söyledi.[457] Fakat Mus'ab; *"Basralılar seni Hâricîlerle mücadele etmek için göndermedikçe benimle savaşa çıkmaktan imtina ediyorlar. Zaten Hâricîlerde Ahvaz'a kadar ilerleyerek şehre zarar verdiler. Eğer Abdülmelik bizim üzerimize gelecek olursa, benim onun üzerine yürümekten başka yolum yoktur. Senin Hâricîleri bertaraf etmen benim için yeterlidir."*[458] diyerek Mühelleb'i Hâricîlerle mücadele etmekle görevlendirdi. Mühelleb de aldığı emir üzere faaliyetlerine devam etti. Basra halkının savaşmak için Mühelleb'in Hâricîler üzerine gönderilmesini şart koşmalarından, onların Abdülmelik'le mektuplaştıklarını ve ihanet içinde olduklarını

---

[456] Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbaru'l-Muvaffakiyyât*, 424; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 87-88; Taberî, *Târih,* VI, 156-157; İsfahânî, *el-Eğânî*, XIX, 129-130; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 111İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 104; ; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 148-149.

[457] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 85; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi,* 200.

[458] Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât,* 425; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 105.

Bu hadisenin, Mus'ab b. Zübeyr'in Muhtar'ı bertaraf ederek Kufe'ye hakim olması sonrasında veya ikinci defa Basra valiliğine atandığı 67/688 yılında gerçekleşmiş olması gerektiği kanaatindeyiz. Zira, Hâricîler bu yılda Ehvaz'a saldırmışlar, Mühelleb'de yine bu yılda Hâricîlerle mücadele etmekle görevlendirilmişti.

anlamamız mümkündür. Zira Mus'ab Mühelleb'in varlığıyla olabildiğince güçlü iken Şam ordusu karşısında başarılı olma ihtimali çok yüksektir. Diğer taraftan Abdülmelik'i Irak üzerine yürümeye teşvik edenler, Mus'ab'ı olası bir savaş öncesinde mümkün olduğunca zayıflatma karşılığında Abdülmelik'ten makam mevki talebinde bulunmuş olmalıdır.

Abdullah'ın Horasan valisi Abdullah b. Hazim, Mus'ab'ın Abdülmelik'le savaşmak üzere yola çıktığını haber aldığında, Ömer b. Ubeydullah'ın, Mühelleb b. Ebî Sufra'nın ve Abbad b. Husayn'ın Mus'ab'ın yanında olup olmadığını sormuş; Ömer'in Fars'te, Mühelleb'in Hâricîlerle mücadelede görevlendirildiğini, Abbad'ın da Basra'da vekil bırakıldığını öğrenmişti. Kendisi de Horasan'da bulunduğu için *"Ey kaplan! Bugün yardımcıları olmayan adamın etlerini ye ve bu ziyafet sana müjde olsun."*[459] demiş ve Mus'ab'ın sadık komutanlarından mahrum olarak savaşa gittiğini ve sonucunun hezimet olacağını anlatmaya çalışmıştı.

Abdülmelik b. Mervan, öncü kuvvetlerinin başına kardeşi Muhammed'i ve Halid b. Abdullah'ı getirerek, Mus'ab'dan daha önce harekete geçti.[460] İlk önce Karkisiya'ya gelerek karargah kuran Abdülmelik, buranın yöneticisi bulunan ve Abdullah b. Zübeyr'e bey'at eden, insanları da ona bey'ata çağıran Züfer b. Haris'i muhasara altına aldı. Kuşatmanın uzamasıyla daha fazla dayanamayacağını anlayan Züfer, bu kuşatmadan kurtulmak için Abdülmelik'e bey'at ederek onunla barış yaptı.[461] Oğlu Huzeyl'i de Abdülmelik'in ordusuyla daha önce bağlı bulunduğu Mus'ab b. Zübeyr üzerine gönderdi. Fakat Huzeyl, savaş esnasında Mus'ab'ın ordusuna katılarak İbrahim'in öncü kuvvetleriyle birlikte mücadele etti.[462]

---

459 Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffkiyyât,* 440; Taberî, *Târih,* VI, 158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 109; Zehebî, *Siyer,* IV, 145.

460 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 88.

461 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 87; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi,* 200; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu,* 90; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 147.

462 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 106; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 155.

Abdülmelik'in Karkisiya seferi bazı kaynaklarda Mus'ab b. Zübeyr'le olan mücadelesinden bağımsız olarak 71/690-691 yılı olayları arasında zikredilmektedir. Fakat biz bu olayı konu bütünlüğünü sağlama açısından Deyrulcâselik savaşından hemen önce zikredilmesinin daha uygun olacağı düşüncesiyle burada ana hatlarıyla bu olayı zikrettik.

Züfer b. Haris, Ürdün ve Karkisiya gibi Şam'a yakın bir bölgede 65/685 yılından 72/691 yılına kadar, halife Abdullah'ın adeta bir uç beyi gibi yöneticilik yapmış, birçok askeri müdaheleye kararlılık ve metanetle dayanmış, fakat ne yazık ki bu savunmalarında halifeden gerekli askeri ve lojistik desteği alamamıştır. Diğer taraftan Züfer b. Haris el-Kilâbî'nin de Abdülmelik'e bey'at etmesiyle, Abdullah b. Zübeyr'in Ürdün bölgesindeki hakimiyeti son bulmuştur. Abdülmelik ise hakimiyet sahasını daha da genişletmenin yanında, hemen yanıbaşında bulunan bir tehditten kurtulmuş oluyor, Mus'ab'ın üzerine yürürken idare merkezi olan Şam'ı koruma altına alıyordu.

Abdülmelik b. Mervan ileri harekatına devamla Muhtar es-Sekafî'nin intikamını almak isteyen ve onun davasını sürdürmeye çalışanları da itaat altına aldı.[463] Yaklaşık iki bin süvariden oluşan bu grup "Düşmanımın düşmanı dostumdur." düşüncesiyle hareket ederek Abdülmelik'in ordusuna katılmış[464] ve Mus'ab'a karşı savaşarak Muhtar'ın intikamını almaya çalışmıştır.

Abdülmelik'in 71/691 yılı sonlarında çıktığı Karkisiya seferi yaklaşık altı ay sürmüş, Mus'ab ise bu zaman zarfında yaklaşan savaş için hazırlıklarını tamamlamış ve 72/691 yılı Rebîülâhir ayının sonu veya Cemaziyelevvel ayının başında, yanına tecrübeli bir komutan olan Ahnef b. Kays'ı alarak Basra'dan hareket etmişti. Mus'ab ve ordusu Kûfe'ye ulaştığında Ahnef b. Kays

---

463 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb,* III, 108-109; İsfahânî, *el-Eğânî,* XIX, 131; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 105; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu,* 91.

464 Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 147.

burada vefat etti.[465] Bunun üzerine Mus'ab b. Zübeyr, Musul ve el-Cezire valisi İbrahim'i yanına çağırdı. İbrahim'i öncü kuvvetlerin komutanlığına getirerek, ordusuna hareket emri verdi ve önceki senelerde yaptığı gibi Meskin'e[466] gelerek burada karargah kurdu.[467]

Mus'ab b. Zübeyr'in ordusuyla beraber Meskin'de karargah kurmasından kısa bir zaman sonra Abdülmelik de Meskin'e geldi ve karargahını kurdu. Abdülmelik, geride kendisini endişeye sevk edecek hiçbir sorun bırakmadan Meskin'e gelmişti. Burada da, daha önce Abdullah'a olan bey'atlarını bozarak itaatten çıkan ve kendisine itaat etmek üzere mektuplaşan Irak ileri gelenleriyle tekrar iletişim kurdu. Hatta daha önce iletişim kurmadığı bazı kimselere bir takım vaadlerde bulunarak diğerleri gibi onları da Mus'ab'a ihanet etmeye teşvik etti. Abdülmelik, her an ihanet etmeye hazır hale getirdiği Iraklılara, durumlarına ve mevkilerine göre Isfahan gelirlerinden vermeyi, Isfahan valiliğini veya Irak'ta bazı yerlerin yöneticiliğini vermeyi vaat etmişti.[468] Fakat Iraklıların çoğu Abdülmelik'ten Isfahan valiliğini talep edince o; *"Bu Isfahan dedikleri nasıl bir yer! Altını ve gümüşü mü var ki bana mektup yazan en az kırk kişi orayı istiyor?"*[469] diyerek hem şaşkınlığını hem de Iraklıların açgözlülüğünü ve tamahkarlığını dile getirmişti.

---

[465] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 84.

Ahnef b. Kays'ın daha önce vefat ettiği ile ilgili rivayetler için Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 69; Önkal, Ahmet, "*Ahnef b. Kays*", DİA II, 174.

[466] Mus'ab b. Zübeyr'in ordusuyla gelip karargah kurduğu yer, kaynakların çoğunda Meskin olarak zikredilmektedir. Fakat İbnü'l-Esîr gibi bazı tarihçiler buranın Bacumeyrâ olduğunu kaydetmektedirler. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb,* III, 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 105; Zehebî, *Târih,* V, 302; Zehebî, *Siyer,* IV, 143; Zehebî, *İber,* I, 59; Avcı, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler,* 157.

[467] Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Müvaffakiyyât,* 426; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 88; İbnü'l -Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 105.

[468] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 89; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 47.

[469] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 89; Taberî, *Târih,* VI, 157; İsfahânî, *el-Eğânî,* XIX, 131-132; ; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 241; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 105İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 314.

Zübeyr b. Bekkâr, İsfahan valiliğini talep edenlerin kırk kişi olduğunu zikreder. Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât,* 426.

Abdülmelik Meskin'de, Irak ileri gelenlerine ve Mus'ab b. Zübeyr'in bütün komutanlarına mektuplar yazmış, mektubu alanlar ise bu durumu herkesten gizlemişlerdi. Sadece İbrahim b. Eşter, kendisine gelen mektubu mührünü açmadan ve okumadan Mus'ab'a getirmişti.[470] Mus'ab mektubu açıp okuduğunda, Abdülmelik'in İbrahim'i kendisine itaat etmeye çağırdığını ve karşılığında Irak valiliğini vaad ettiğini gördü. Mus'ab İbrahim'e mektupta neler yazdığını bilip bilmediğini sormuş, bilmediği cevabını alınca biraz rahatlamıştı. Mus'ab, okuduğu mektubun içeriğini İbrahim'e şöyle haber vermişti: *"Seni kendisine itaat etmeye ve bunun karşılığında Irak valiliğini vermeye davet ediyor. Gerçekten bunlar, ele geçirilmesi çok arzu edilen büyük nimetlerdir."* Mektubun içeriğini Mus'ab'ın dilinden öğrenen İbrahim, daha önce verdiği sözü bozmayacağını ve ihanet etmeyeceğini, Abdülmelik'in sunacağı mal-mülk, şan-şöhret ve makamlarda asla gözü olmadığını, Abdülmelik'in Irak ordusundaki bütün komutanlara benzer vaadlerde bulunduğunu ve bu komutanların ihanetinden korktuğunu belirtti ve muhtemel bir ihanete karşı bir tedbir olarak bütün komutanların boynunu vurdurmasını tavsiye etti. Bu hayati uyarı karşısında Mus'ab; *"Eğer senin dediğini yaparsam, onların aşiretleri de bana karşı samimi davranmaz ve ihanetleri daha çabuk olur."* cevabını vererek onları idam edemeyeceğini belirtti. İbrahim ise başka bir tedbir olarak onları zincire vurarak Medain'deki Kisra'nın Beyaz sarayına hapsetmesini, eğer yenilecek olursa, onları idam edecek cellatlar görevlendirmesini, şayet zafer kazanırsa onları affederek serbest bırakmasını, böylece hem aşiretlerini sevindirmiş hem de ihanetten korunmuş olacağını söylemişti.[471] Mus'ab b. Zübeyr, İbrahim'in uyarılarını ve tedbir alma konusundaki hayati tavsiyelerini dinlememiş daha önemli işleri olduğunu söyleyerek hiçbir tedbir almamış ve komutanlarını cezalandırmamıştı. Ardından, daha yeni vefat etmiş olan yakın dostu Ahnef b. Kays'a rahmet dileyerek, onun

---

[470] Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi,* 200-201.

[471] Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât,* 426; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 89-90; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi,* 201; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 150-151.

kenisini Iraklıların ihanetine karşı uyanık olması konusunda devamlı uyardığını ve Iraklılar için *"Bunlar, sıkıldıklarında başka bir vali istemekle, her gün başka bir koca arzulayan fahişe kadınlara benzerler."*[472] diyerek ihanetlerinden korumaya çalıştığını söylemişti. Mus'ab b. Zübeyr'e ihanet eden komutanların önde gelenleri Attâb b. Verkâ, Ziyad b. Amr ve Malik b. Misma' gibi daha önce Mus'ab'la bazı sorunlar yaşayan kimselerdi.[473]

Mus'ab b. Zübeyr'in, komutanlarının ihanetine karşı kendisini uyaran ve tedbir alması gerektiğini söyleyen İbrahim b. Eşter'in sözünü dinlememesi, Mus'ab'ın tedbirsizlik yaptığı şeklinde yorumlanabilir. Fakat biraz düşünüldüğünde Mus'ab'ın yaptığının daha isabetli olduğu anlaşılır. Zira, uzun zamandır Abdülmelik'le mektuplaşan ve onu Irak üzerine yürümeye davet eden Irak ileri gelenlerinin, Mus'ab'ın ihanetlerini anlaması durumunda ne yapacaklarına dair de bir planları olmalıdır. Ya da Abdülmelik'in kendilerine vaad ettiği makam ve mevkiye güvenen liderler, emirleri altındaki askerlerine de birtakım vaadlerde bulunmuş olmalıdırlar. O günün toplum yapısı aşiret örgütlenmesi şeklinde olduğu için, liderleri tutuklanan ve belki de öldürülen aşiret mensupları savaş meydanında olduklarına bakmadan, bu yapılanlara karşı durur ve isyan edebilirlerdi. Böylelikle savaş başlamadan isyan sebebiyle bitmiş olur ve belki de İbrahim b. Eşter ile Mus'ab b. Zübeyr kendi askerleri tarafından öldürülürlerdi. Bu ihtimaller olmasa bile, savaş düzeni alındıktan sonra, bırakın komutanların değiştirilip tutuklanmasını veya öldürülmesini, daha küçük bir hoşnutsuzluk bile orduda kargaşanın yaşanmasına sebebiyet verecek ve anında bozgun meydana gelecekti ki bunun birçok örneği tarihte yaşanmıştır. Mus'ab b. Zübeyr, komutanlarının ihanet edeceklerini savaş meydanına çıkana kadar öğrenememişse, zaten iş işten geçmiştir. Savaşmak için meydana çıktıktan sonra, eğer İbrahim b. Eş-

---

472 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 91; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 109; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk*, XVI, 231; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 105; Zehebî, *Târih*, V, 303; Zehebî, *Siyer*, IV, 143; Zehebî, *İber*, I, 59.

473 İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 158; İsfahânî, *el-Eğânî*, XIX, 132; Zehebî, *Târih*, V, 303; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 315; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, 93.

ter'in teklif ettiği tedbirleri alsaydı, zaten mukadder olan yenilginin ve ardından gelen şehadetinin biraz öne alınmasından başka bir sonuç ortaya çıkmayacaktı. Diyebiliriz ki; İbrahim b. Eşter'in teklif ettiği tedbir olağanüstü şartlarda, Mus'ab b. Zübeyr'in tedbir almaması ise, alınan tedbirin fayda yerine zarar getireceği zamanlarda geçerlidir.

Abdülmelik b. Mervan'ın makam-mevki vaadlerine inanarak Mus'ab b. Zübeyr'e ihanet eden Iraklıların yanında, ihanet etmeyen kimseler de bulunuyordu. Kays b. Haysem, Mus'ab b. Zübeyr'e ihanet eden hemşehrilerini görünce; *"Yazıklar olsun size! Şamlıları topraklarınıza sokmayın. Allah'a yemin ederim ki, onlar sizin ürünlerinizden yiyecek olurlarsa sizi evlerinizde sıkıştırırlar. Yemin olsun ben, Şamlıların efendisinin halifenin kapısında bekleyip, kendisini bir işe göndermesiyle sevindiğini gördüm. Yaz mevsiminde çıktığımız seferlerde bizden birinin azığının birkaç hayvan yükünden oluştuğunu, buna rağmen Şamlılardan birinin ise tek atıyla sefere çıkıp azığını arkasına aldığına defalarca şahit oldum."*[474] diyerek valilerine ihanet etmekten vazgeçmeleri için çaba sarfetmişse de sözünü hiç kimseye dinletememişti.

İki ordu karşılıklı harp düzeni alıp birbirlerine yaklaşmaya başladıkları bir sırada Abdülmelik, Kelb kabilesinden birini barış teklif etmek ve savaşı engellemek üzere Mus'ab'a gönderdi. Abdülmelik barış yapmak için, Mus'ab'ın halkı ağabeyi Abdullah'a bey'ata davet etmekten vazgeçmesini, kendisinin de halifelik davasından vazgeçeceğini ve halife seçiminin şuraya bırakılmasını teklif etmişti.[475] Abdülmelik'in kabul edilmesi pek mümkün görünmeyen bu teklifini Mus'ab, aralarında kılıcın hüküm vereceğini söyleyerek reddetmiştir. Abdülmelik'in önce davranarak hasmına barış teklifi göndermesi, bir adeti yerine getirmenin ötesinde bir anlam taşımamaktadır. Zaten bu teklif Mus'ab'a da inandırıcı gelmemiş olmalı ki, hiç düşünmeden teklifi reddetmiştir. Diğer taraftan Abdülmelik de teklifinin kabul görmeye-

---

474 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 99; Taberî, *Târih,* VI, 157; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 105-106; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu,* 93.

475 Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât,* 426; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 91; İsfahânî, *el-Eğânî,* XIX, 132; İbnü'l-Cevzî, e*l-Muntazam,* VI, 111; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 106.

ceğini biliyor olmalı ki, kabul edilemeyecek derece ağır şartlar ileri sürmüştür. Abdülmelik adeta Mus'ab'dan Irak valiliğini bırakmasını ve kayıtsız şartsız muharebe meydanını terk etmesini istemiştir. Kendisinin hilafetten vazgeçmesi ve halife seçiminin şuraya bırakılması ise gerçekleşmesi imkan dahilinde olmayan bir sözdür.

İki tarafın da gerçekleşmesine ihtimal vermediği barış girişimi başarısız olunca Abdülmelik öncü kuvvetlerinin başına kardeşi Muhammed'i, Mus'ab b. Zübeyr de İbrahim b. Eşter'i atadı. Öncü birliklerin karşılıklı saldırılarıyla savaş fiilen başlamış oldu.[476] Saatler ilerledikçe aradaki çarpışmalar şiddetlenmeye başladı ve her iki tarafta öncü birliklerine asker takviyesinde bulundular. Mus'ab'ın İbrahim'in yardımına gönderdiği birliğin başında Attab b. Verkâ bulunuyordu. Attab daha önce Abdülmelik'le iletişim kuran ve ona bey'at ederek Mus'ab'a ihanet edenlerden birisiydi. İbrahim, Attab'ın ihanet içinde olduğunu bildiği için yardımına gelmesinden pek memnun olmadı. Zira kendisini en kritik zamanda yardımsız bırakmasından korkuyordu. Öncü birlikler karşılıklı olarak akşama kadar savaştı. Karanlık bastırınca İbrahim'in askerleri savaşa ara vermek istediyse de İbrahim bunu kabul etmedi. Karanlığın çökmesini fırsat bilen Attab, emrindeki askerlerle birlikte firar ederek İbrahim'i düşmanı karşısında yalnız bıraktı. Attab'ın birliğiyle firar etmesi, ihanetini fiili olarak ortaya çıkarmıştır ve İbrahim'in korkusunda ne kadar haklı olduğunu kanıtlamıştır. İbrahim, Muhammed'in şiddetli hücumlarına bir müddet daha dayanabildi. Fakat bir süre sonra askerleri bozguna uğradı ve kaçışmaya başladılar. İbrahim ise, etrafını saran askerlerin kılıç ve mızrak darbeleriyle iyice zayıflatıldıktan sonra Ubeyde b. Meysere isimli bir azatlı köle tarafından öldürüldü.[477] Başı gövdesinden ayrılarak

---

[476] Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, 427.
[477] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 91-92; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, 201.

Abdülmelik'e sunuldu. Cesedi de Husayn b. Numeyr'in kölesi tarafından, etrafına odun toplanarak yakıldı.[478]

İbrahim'in bütün askerleriyle birlikte yok edilmesi, Mus'ab için adeta sonun başlangıcı demekti. Mus'ab bir yandan İbrahim'in şehid edilmesine üzülürken diğer yandan da Attab'ın emrindeki askerlerle firar ederek ihanet etmesine öfkeleniyor, zamanında komutanlarının ihanetine karşı tedbir alamamanın acı sonuçlarıyla yüzleşiyordu.

Sabah olup ortalık aydınlandığında Abdülmelik, ordusuna hareket emri vererek Meskin'den Deyrulcâselik'e[479] getirdi ve burada karargah kurdu. Yolda REbîa kabilesinden bir grup Abdülmelik'in ordusuna katıldı. Bu askerlerin içinde Ubeydullah b. Ziyad b. Zabyan da bulunuyordu. Mus'ab da ordusunu Deyrulcâselik'e getirdi ve iki ordu karşılıklı harp nizamı alarak son hazırlıklarını tamamladılar. Ordusunu birlikler halinde konumlandıran Mus'ab, savaşın başlamasından hemen önce komutanlarına son taktiklerini verdi ve verdiği emirler doğrultusunda askerlerini ilerletmelerini emretti. Askerlerini cesaretlendirmek amacıyla en ön safta bulunan Mus'ab, savaşın fiilen başlamasıyla komutanlarına ilerlemelerini emretti. Fakat komutanlar, bir hiç uğruna kendilerini ve askerlerini tehlikeye atamayacaklarını söyleyerek bu emri dinlemediler.[480] Mus'ab'ın her türlü teklifine ve ısrarına red cevabı veren komutanlar daha önce Abdülmelik'le anlaştıkları gibi askerleriyle birlikte savaş alanını terk ettiler ve Mus'ab'ı düşmanı karşısında yalnız bıraktılar. Komutanlarının ve ordusunun alandan ayrılmasıyla Mus'ab'ın yanında 70 civarında askeri kalmıştı.[481] Mus'ab, bu can yakıcı manzara karşı-

---

[478] Taberî, *Târih,* VI, 158; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb,* III, 111; İsfahânî, *el-Eğânî,* XIX, 133; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 106; Zehebî, *Târih,* V, 303; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 315.

[479] Deyrulcâselik, binası oldukça eski, bahçesi geniş bir kilisenin ve bulunduğu yerin ismidir. Herba topraklarında, Bağdat'a yakın ve Düceyl nehrinin kenarındadır. Sevad ile Tikrit arasındaki sınırın başlangıcıdır. Halîfe, *Târih,* 205; Yâkut, *Mu'cem,* II, 571.

Deyrulcaselik'le ilgili daha geniş bilgi için Bkz. ed-Dûrî, Abdülaziz, "*Deyrulcâselik*", DİA, İstanbul, 1994, IX, 270.

[480] Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 152.

[481] Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât,* 428.

sında İbrahim'in bu komutanların ihanetlerine karşı kendisini uyardığını hatırladı ve; *"Ahh İbrahim ah! Fakat bugün benim İbrahim'im yok!"* diyerek uyarılarını dikkate almadığı için iç geçirdi. Yanında kalan askerlerden biri olan Muğire b. Şu'be'nin oğlu Urve'yi yanına çağırdı. Urve yanına gelince ondan Hz. Hüseyin'in, Ubeydullah'ın hükmünü kabul etmeyip savaşa karar vermesi olayını anlatmasını istedi. Urve hadiseyi anlatınca, hüzünlü ve iç yakıcı bir şiir söyledi. Urve, Mus'ab'ın söylediği bu şiirden ve o ana kadar gördüğü kararlılığından, onun öldürülene kadar savaşacağını ve teslim olmayacağını anlamıştı.[482]

İki taraf birbiriyle savaşmaya başlamış, fakat mücadele daha kızışmamıştı. Bu sırada Abdülmelik, kardeşi Muhammed'i eman verdiğini bildirmek üzere Mus'ab'a gönderdi. Muhammed, Mus'ab'a adamlarının ihanet ettiğini, müminlerin emiri olan Abdülmelik'in kendisine eman verdiğini ve savaşmadan sağ salim meydandan ayrılabileceğini söyledi. Mus'ab ise müminlerin emirinin halen Mekke'de olduğunu, kendisi gibi cesur ve kahraman kişilerin çıktıkları bu meydandan ya galip ve muzaffer olarak ya da mağlup ve öldürülmüş olarak ayrılabileceğini söyleyerek eman teklifini reddetti.[483]

Mus'ab'dan umduğunu bulamayan ve sözünü dinletemeyen Muhammed, bu defa oğlu İsa'ya seslenerek yanına yaklaşmasını istedi. Mus'ab oğluna görüşme izni verince Muhammed, İsa'ya babasıyla ikisinin iyiliğini istediğini, kurtulmaları için çabaladığını ve verilen emanı kabul edip sağ salim gitmelerini arzu ettiğini belirtti. İsa konuştuklarını haber verince Mus'ab oğluna; *"Oğulcuğum! Abdülmelik'in sana verdiği eman sözünde duracağını düşünüyorum. Arzu ediyorsan buradan ayrılıp gidebilir, kendini kurtarabilirsin."* dedi. Hiçbir şekilde emanı kabul etme niyetinde olmayan İsa; *"Kureyş kadınlarının seni düşmanın karşısında yalnız ve yardımsız bırakıp ölüme terk etti-*

---

482 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 99; Taberî, *Târih*, VI, 159; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 111; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, II, 52; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 106.

483 Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, 428 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 92; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, II, 52; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 152.

ğimi ve kendimi kurtardığımı dillerine dolayarak konuşmalarını istemem."[484] diyerek babasına sonuna kadar yanında kalarak mücadeleye devam edeceğini söyledi. Daha sonra Mus'ab oğlunu Mekke'ye amcası Abdullah'ın yanına göndermek istediyse de İsa yine aynı gerekçelerle gitmedi. Diğer taraftan İsa, babasına Basra'ya gitmesini, şehir halkının hala kendisine itaat ettiğini veya Mekke'ye gitmesini teklif etti, bu defa da Mus'ab kabul etmedi.[485] Baba-oğul öldürülünceye kadar mücadele etmeye karar verince Mus'ab oğlunu ileri geçirdi ve İsa emrindeki askerlerle birlikte öldürülünceye kadar savaştı. Hasımları karşısında iyice hırpalanan ve yorulan İsa, en sonunda öldürüldü. Başını kesmek için üzerine çullananlara Mus'ab hamleler yaparak engel oldu.[486]

Oğlunun gözlerinin önünde şehid edildiğini gören Mus'ab b. Zübeyr, çadırına giderek bedenini ve elbiselerini temizledi, abdest aldı, çadırından çıktı ve çadırını yıktı. Artık bütün gücü ve yanında kalan bir avuç askeriyle savaşmaya başladı. Karşısına Ubeydullah b. Ziyad b. Zabyan çıktı ve Mus'ab'ı mübarezeye[487] davet etti. Mus'ab, kendisine yapılan bu cüretkar teklifi kabul etti ve hasmının üzerine hamle yaparak onu yaraladı.[488] Bu sırada Mus'ab'ın yanında sadece 7 kişi kalmış, birçok yerlerinden de yaralanmışlardı. Mus'ab da yaralarının ağırlaşmasından ve kan kaybından halsiz düşmeye başladı. Bunu gören Ubeydullah, bir grup askerle Mus'ab'ın üzerine hücum etti. Mus'ab'ı iyice yorduktan sonra Ubeydullah son darbeyi indi-

---

484 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 92; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi,* 201-202.

485 Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 152-153.

486 Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât,* 428; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 93; Taberî, *Târih,* VI, 158-159; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb,* III, 112; İsfahânî, *el-Eğânî,* XIX, 133; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil,* II, 52; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 107; Zehebî, *Târih,* V, 304; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,*VIII, 315.

487 Mübareze teke tek çarpışma demektir. Bedir ve Uhut savaşları başta olmak üzere bir çok meydan savaşı iki taraftan çıkan cesur ve kahraman askerlerin karşılıklı teke tek vuruşmasıyla başlamıştır. Vuruşan askerlerden biri öldükten sonra iki ordu birbirine saldırır ve böylece savaş fiilen başlardı.

488 Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât,* 428.

rerek onu öldürdü.[489] İbn Zabyan, Mus'ab'ın başını gövdesinden ayırarak Abdülmelik'e getirdi ve Abdülmelik sevincinden Allah'a şükür secdesi yaptı.[490]

Daha sonraları bu hadiseyi hatırlayan Ubeydullah; *"O an Abdülmelik'i secde halinde öldürmek içimden geçti. Eğer o gün onu öldürseydim, aynı gün içinde Arapların iki hükümdarını öldürmüş ve insanları onların fenalıklarından kurtarmuş olurdum. Bunu yapmadığıma hala çok pişmanım."*[491] diyerek hayıflanır ve üzüntüsünü dile getirirdi. Abdülmelik de Mus'ab'ın kanlar içindeki kesik başını Ubeydullah'ın elinde gördüğü an, kadim dostu olan Mus'ab'ın ölümüne üzülmüştü. İbn Zabyan'a çok hiddetlenmiş ve insanların en hayırlısını öldürmesine karşılık, insanların en şerlisi olarak nitelediği bu katili öldürmeyi içinden geçirmişti.[492] Abdülmelik, Ubeydullah'a bin dinar hediye verilmesini emretmiş, fakat Ubeydullah; *"Ben Mus'ab'ı sana itaat ettiğim için değil, kardeşim Nabi'nin intikamını almak için öldürdüm."* diyerek bu hediyeyi kabul etmemiştir.[493]

Her ne kadar yukarıdaki rivayette Abdülmelik'in kadim dostu Mus'ab'ın ölümüne üzüldüğü ve onu öldüren katili öldürmeyi düşündüğü zikredilse de Mus'ab'ın katili olan İbn Zabyan'ı öldürmeyip bağışlaması ve bir miktar hediyeyle taltif ederek yaptığı iş sebebiyle onu ödüllendirmesi, üzüntüsünde ve düşüncesinde hiç de samimi olmadığını göstermektedir.

---

489 Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât,* 429; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 94; Taberî, *Târih,* VI, 160; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 158; İsfahânî, *el-Eğânî,* XIX, 133; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil,* II, 52; Hatîb, *Târihu Bağdâd,* XIII, 105; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 242; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 107.

Mus'ab b. Zübeyr'in, Zaide b. Kudame tarafından öldürüldüğü de zikredilmektedir. Bu rivayetlere göre Zaide Mus'ab'ı, "Ey Muhtar'ın intikamı" diyerek öldürmüş, Ubeydullah b. Ziyad'da başını gövdesinden ayırarak Abdülmelik'e götürmüştür. Zehebî, *Târih,* V, 304.

490 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 85.

491 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 94; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil,* II, 53.

492 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb,* III, 113; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 159; İsfahânî, *el-Eğânî,* XIX, 134; 305; Hatîb, *Târihu Bağdâd,* XIII, 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 107; Zehebî, *Târih,* V, İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 316.

493 Taberî, *Târih,* VI, 160; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 108; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 316.

Abdülmelik eğer gerçekten Mus'ab'ın ölümüne üzülseydi katilini hiç düşünmeden öldürerek yaptığı kötü işin cezasını gecikmeden verirdi.

Abdülmelik b. Mervan, savaş bittikten sonra savaş meydanına gelmiş, Mus'ab ile oğlunun cesetlerini buldurmuş ve gömülmelerini emretmişti.[494] Ardından Kûfe'ye gelerek halkın bey'atını kabul etmiş ve şehre vali tayin ederek Şam'a geri dönmüştür.[495]

Deyrulcâselik savaşının meydana geldiği tarihle ilgili farklı rivayetler mevcuttur. Fakat kaynakların çoğunun naklettiği ve tercihe şayan olanı 15 Cemaziyelevvel 72/691 Perşembe günüdür. [496] Savaşın kaç gün sürdüğü ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte, yukarıda aktardığımız olayların seyrinden 2 veya 3 gün devam ettiği anlaşılmaktadır.

Mus'ab b. Zübeyr, 67/686 yılında başladığı Basra valiliğini 1 yıl yürütmüştür. Bu süre içinde Muhtar es-Sekafî isyanını bastırarak onu bertaraf etmiştir. 68/687 yılından itibaren Kûfe ve Basra valilikleri birleştirilerek uhdesine verilmiş, bu görevi yürütürken Hâricîlerle ve Ubeydullah b. Hürr'ün terör ve fitne hareketiyle başarılı bir şekilde mücadele etmiştir. En önemli rakibi Abdülmelik'e karşı giriştiği savaşta askerlerinin ihanet etmesi sebebiyle başarı sağlayamamış ve 72/691 yılında hayatını kaybetmiştir. Böylece 5 yıldır yürüttüğü Irak valiliği de sona ermiştir.

Deyrulcâselik savaşında, Abdullah b. Zübeyr, Irak valisi olan kardeşi Mus'ab ile oğlu İsa ve önde gelen komutanlarından İbrahim b. Eşter'i kaybetmiş, Abdülmelik b. Mervan ise bu savaşın kazanan tarafı olmuştur. Savaşın sonucunda Irak ve doğusunda bulunan bütün topraklar Abdülmelik'in denetimine geçmiş, Abdullah'ın idaresinde ise sadece Mekke ve Medine'den

---

[494] Taberî, *Târih,* VI, 160; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb,* III, 114; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 107; Zehebî, *Târih,* V, 305.

[495] Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî,* 116; Üçok, *İslam Tarihi,* 44; Apak, "Emevilerin Irak Siyaseti", 113; Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri", 160;.

[496] İbn Sa'd, *Tabakât,* V, 183; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 249; Zehebî, *Târih,* V, 527; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 320.

oluşan Hicaz toprakları kalmıştır. Takip eden bir sene içinde bu topraklar da Abdullah'ın elinden çıkacak ve o, 73/692 yılında Mekke'de kuşatılacak ve nihayetinde şehid edilecektir. Böylece 64/683 yılından beri Suriye ve Mısır Hâricîndeki bütün İslam topraklarını idare eden Abdullah b. Zübeyr'in hilafeti sona erecek, Abdülmelik b. Mervan, siyasi birliği sağlayarak bütün İslam topraklarını yönetmeye başlayacaktır.

Mus'ab'ın Deyrulcâselik savaşını kaybetmesinin en önemli sebebi hiç şüphesiz Kûfe ileri gelenlerinin Abdülmelik'e bey'at ederek ihanet etmeleri ve onu savaş alanında yalnız başına bırakarak firar etmeleridir. Bunun yanında yaklaşık bir yıl boyunca Abdülmelik'le iletişim halinde olan Iraklıların tespit edilememesi de Mus'ab'ın istihbarat konusundaki bir zaafıdır. Şayet ihanet edenlerin durumu savaş meydanına gelmeden önce tespit edilmiş olsaydı savaşın sonucunun tam tersi istikamette olması kuvvetle muhtemeldi. Zira askeri ve lojistik bakımdan Şam ve Irak askerleri arasında ciddi bir fark olduğu anlaşılmaktadır.

Savaşın sonucuna etki eden bir diğer faktör Mus'ab'ın en iyi ve tecrübeli komutanlarından yoksun olarak savaşa girişmesidir. Mühelleb b. Ebî Sufra, Abdullah b. Hazim ve Ömer b. Ubeydullah gibi kendisine sadakat gösteren tecrübeli komutanları uyarıların aksine görevleri başında bırakmış ve onların tecrübelerinden mahrum kalarak yenilen taraf olmuştur. Böyle bir sonucun ortaya çıkmasında Mus'ab'ın daha önce yaşanmış tecrübelerden ders çıkar(a)mamasının da büyük etkisi olmuştur. Zira daha önce Muhtar'ın en önemli komutanlarından yoksun olarak girdiği Harûrâ savaşını kaybettiğini ve Kûfe'deki savunmasında yine komutanlarının istişaresinden ve askeri kuvvetinden mahrum kaldığı için hezimete uğrayarak öldürüldüğünü gördüğü halde Meskin'e doğru yola çıkmadan önce en önemli komutanlarını Hâricîler üzerine göndererek aynı hatayı tekrar etmiş ve hezimete uğramıştır.

Öte yandan Kûfelilerin menfaatlerine göre hareket etmeleri, Mus'ab'ın tamamen göz ardı ettiği bir durumdur. Hatırlayacak olursak Muhtar isyanı

patlak verdiğinde zarar gören Kûfe eşrafı Basra'ya Mus'ab'dan yardım talep etmeye gelmiş ve Muhtar'a saldırması için ellerinden gelen bütün gayreti göstermişlerdir. Muhtar bertaraf edilip şehir geri alındıktan sonra da Mus'ab'ı kendileriyle esir askerler arasında tercihe zorlayarak ona belki de valiliğinin en büyük hatasını işleterek teslim olan bütün esirleri öldürtmüşlerdir. Kendilerine ikramda bulunmayan ve hakaretvari bir muamele gördükleri halifeye ilk fırsatta ihanet etme yoluna gitmişler, Abdülmelik'i sevmemelerine rağmen onu Irak üzerine sefere çıkmaya teşvik etmişlerdir. Bu ihanetlerinden Kûfelilerin şartların ortaya çıkardığı zorunluluk sebebiyle Abdullah'a bey'at ettikleri, zorunluluğun ortadan kalkmasıyla bey'atlarını bozdukları anlaşılmaktadır. Ayrıca onların gönülleri sevdikleri insanlara bağlı olsa da kılıçları daima güçlüden yana olmuş ve hiçbir zaman sevgi ve muhabbetlerinin gereğini yaparak gönül verdikleri uğruna mücadeleye girişememişlerdir. Gönül verdikleri kimseler, onların ihmalleri sebebiyle katledilince de mağdur edebiyatı yaparak kendilerini aklamaya çalışmışlardır.

Deyrulcâselik savaşıyla ilgili bir diğer nokta ise, Mus'ab'ın Kûfelilerce maruz bırakıldığı ihanetin, Hz. Hüseyin'in yine Kûfelilerce maruz bırakıldığı ihanet ve vahşete oldukça benzemesidir. Zira her ikisini de önce destekleyen, fakat en çok ihtiyaç duyulan zamanda desteksiz bırakarak düşman karşısında yapayalnız terk eden Kûfe ahalisidir. Hz. Hüseyin'i, Ubeydullah b. Ziyad'ın zulmünden korktukları için terkeden Kûfeliler, Mus'ab'ı da Abdülmelik'ten elde etmeyi umdukları makam, mevki, mal ve para karşılığında düşmanına terketmişlerdi. Nasıl ki, Hz. Hüseyin'i yardımsız bırakmak Kûfelilere sancılı bir pişmanlıktan ve ahirette altından kalkılması ağır bir vebalden başka bir şey kazandırmadıysa, Mus'ab'a ihanet etmeleri karşılığında da umdukları hiçbir menfaate sahip olamamışlar, ihanetleri ve veballeri yanlarına kâr kalmıştır. Zira Abdülmelik Irak'ı yönetimine dahil ettikten sonra Kûfelilere yaptığı hiçbir vaadini yerine getirmemiştir. Öte yandan Mus'ab'ın da yanında Hz. Hüseyin'in yanındaki Ehl-i beyti kadar insan kalmış ve bu askerlerin hepsi tıpkı Kerbelâ'da olduğu gibi şehid olmuştur. Hz. Hüseyin'in savaştığı Kûfelilerden oluşan ordunun aksine Mus'ab'ın sa-

vaştığı ordu, Şam askerlerinden oluşmaktadır. Savaş demenin dahi zor olduğu bu güçler dengesi bulunmayan mücadelenin sonunda Şamlılar, tıpkı Hz. Hüseyin'in başını gövdesinden ayırarak teşhir etmek suretiyle reva gördükleri vahşi muameleyi Mus'ab'a da reva görmüşler ve başını bir çok mekanda dolaştırmışlardır.

H. Mus'ab b. Zübeyr'in Vefatı

Mus'ab b. Zübeyr'in vefat ettiği Deyrulcâselik savaşını yukarıda ayrıntılarıyla aktardığımız için, burada tekrar savaşın safahatına girmeyecek, sadece onun şehid edilirken başına gelenlere değinecek ve vefatıyla ilgili hadiseleri zikredeceğiz.

Hatırlanacağı üzere, 72/691 yılı Cemaziyelevvel ayında Mus'ab b. Zübeyr Irak'tan, Abdülmelik ise Şam'dan ordularıyla birlikte harekete geçerek önce Meskin'de, ardından Deyrulcâselik'te karşılaşmışlardı. Bu karşılaşmanın hemen öncesinde Abdülmelik, Iraklılardan Mus'ab üzerine sefere çıkmak için davet mektupları almış, kendisi de mevki, makam, para ve mal vaad ederek onları Mus'ab'a ihanet etmeye teşvik etmişti. Yaptıkları anlaşma gereği Kûfeli komutanların ve askerlerinin ihaneti neticesinde Mus'ab b. Zübeyr, savaş meydanında 70 kadar askeriyle yapayalnız kalmıştı. Mus'ab, İbrahim b. Eşter'in, Meskin'de komutanların ihanetini haber vermesine rağmen fiilen savaş ortamında olması sebebiyle gerekli tedbirleri almakta geç kalmış, neticede İbrahim b. Eşter ve oğlu İsa'nın şehadetleriyle daha da umutsuz bir duruma düşmüştü. Çok gayretli, cesurca ve kahramanca mücadele etmesine rağmen, düşmanlarının çok olması ve toplu bir şekilde üzerine hücum etmeleri neticesinde ağır yaralar almış ve Ubeydullah b. Ziyad b. Zabyan tarafından şehid edilmişti. Ubeydullah b. Ziyad, Mus'ab'ın başını gövdesinden ayırarak Abdülmelik'in huzuruna getirmiş, Abdülmelik, savaşın neticelenmesinden dolayı şükür secdesine kapanmış, beraber büyüdüğü, dünyada herkesten çok sevdiği dostunun, bu şekilde öldürülmesine üzülmüştü. *"Ey Mus'ab! Kureyş kadınları senin gibi bir kahramanı acaba bir daha ne*

zaman doğurur? Mus'ab, Kureyş gençlerinin seyyidi ve efendisiydi." diyerek üzüntüsünü dile getirmiş ve Mus'ab'la oğlunun naaşlarını buldurarak gömülmesini emretmiştir.[497] Mus'ab ve oğlunun kabirleri bölge halkı tarafından bilinmekte ve ziyaret edilmektedir.[498] Mus'ab'ın karargah olarak kullandığı mevki ve savaştığı mevziler ile şehid edildiği yer bilinmekte ve buralarda hiçbir bitkinin yetişmediğine inanılmaktadır.[499]

Abdülmelik, Mus'ab'ın kesik başını Kûfe'ye gelirken yanında getirmiş, ardından Mısır valisi bulunan kardeşi Abdülaziz b. Mervan'a göndermiş, Abdülaziz, onun kesik başını görünce; *"Allah sana merhamet buyursun! Vallahi, sen Iraklıların en ahlaklısı, en iyisi, en güçlüsü, en kudretlisi ve en cömertiydin."* diyerek ahlakî meziyetlerini saymıştı. Abdülaziz, Mus'ab'ın başını Şam'a göndermiş, burada Abdülmelik'in hanımı Atike, ona daha fazla işkence etmelerine razı olmadığından onun başını yıkamış, kefenlemiş ve defnetmiştir.[500] Konuyla ilgili farklı bir rivayette Abdülmelik'in, Horasan valisi Abdullah b. Hazim'i kendisine bey'at etmesi yönünde teşvik ettiği, talep ve vaatlerini içeren mektubuyla birlikte Mus'ab'ın kesilen başını Horasan'a gönderdiği, Abdullah'ın tehdit içeren bu harekete aldırış etmeyerek ona bey'at etmediği ve Mus'ab'ın başını temizleyip yıkayarak kefenlediği ve defnettiği[501] kaydedilmektedir.

Mus'ab Meskin'e doğru yola çıkmadan önce son defa evine gitmiş, üzerindeki elbiseleri değiştirip ince elbise giymiş, kemerini bağlamış ve kılıcını kuşanarak hazırlığını tamamlamıştı. Mus'ab'ın ince elbiseler giyinerek hazırlandığını gören Sükeyne, kocasının çıktığı seferden geri dönme niyetinde olmadığını anlamış ve çığlık atarak yüksek sesle ağlamaya başlamıştı. İşittiği çığlıkla irkilen Mus'ab, Sükeyne'nin niyetini anladığını fark etti. Sükeyne ve

---

497 Taberî, *Târih,* VI, 161; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 110.

498 Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 153.

499 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 106.

500 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 110; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 155.

501 Kurt, "Süfyani Emeviler Sonrasında Horasan ve Maveraünnehr'de İç Mücadeleler", 284.

Mus'ab'ın arasında karşılıklı niyet okumaların dışında herhangi bir konuşma geçmedi. Mus'ab bu minval üzere evinden çıkıp Meskin'e doğru yola koyuldu ve bir daha da geri dönmedi.[502] Mus'ab b. Zübeyr, Meskin'e hanımı Sükeyne bt. Hüseyin'i de getirmişti. Savaşın sonunda Mus'ab şehid olunca, Sükeyne cesetler arasında kocasını aradı. Nice zaman sonra kocasını vücudundaki bir izden tanıyabilen Sükeyne; *"Ey Mus'ab! Allah sana rahmet eylesin. Vallahi sen, Müslümanların dostuydun. Evet, benim kocam hâlâ ne kadar da güzeldir!"*[503] diyerek bir süre Mus'ab'ın cesedinin başında ağıt yaktı.

Sükeyne bt. Hüseyin, kocasını şehadetinden sonra da unutmadı. Mus'ab'a benzeyen birini gördüğünde hemen çevresindekilere onun cesaret ve cömertliğini anlatır ve ağlardı.[504] Mus'ab'ın vefatının ardından Kûfe'de yapayalnız kalan Sükeyne, Medine'ye gitmek üzere yola çıktığında etrafına şehir halkından bazıları toplanmış, sanki kocasına ihanet etmemişler gibi; *"Ey Rasulüllah'ın kızı! Allah senin dostun ve kocan olan Mus'ab'a rahmetiyle ve iyiliklerle muamele buyursun!"* diyerek taziyelerini sundular. Sükeyne ise; *"Allah sizden razı ve hoşnud olmasın ve bu beldenin insanları benden sonra hiçbir hayır görmesin. Siz benim babamı, dedemi, amcamı ve kocamı öldürdünüz. Beni küçükken yetim, büyükken de dul bıraktınız."*[505] diyerek Iraklıların Hz. Ali'nin halifeliğinden beri yaptıkları ihanetleri yüzlerine haykırmıştı.

Mus'ab b. Zübeyr ile Abdülmelik, gençlik yıllarında Medine'de Hubbâ isimli dostlarının yanına gidip sohbet eder, dertleşirlerdi. Hubbâ'ya Deyrulcâselik savaşı ve sonucunda Mus'ab'ın şehid olduğu haber verildiği zaman Hubbâ, Mus'ab'ı öldürene lanet okumuş ve beddua etmişti. Mus'ab'ı öldürenin Abdülmelik olduğunu duyunca ise Hubbâ buna inanamamış ve; *"Vay başıma gelen! Öldürülene de öldürene de babam feda olsun!"* demişti.[506]

---

502 İsfahânî, *el-Eğânî,* XIX, 136; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 114-115.

503 Hatîb, *Târihu Bağdâd,* XIII, 108; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 242; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 115; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 321.

504 İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 245.

505 İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 160.

506 Taberî, *Târih,* VI, 161; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 108.

Mus'ab'ın vefatından sonra Abdülmelik hacca gitmiş, dönüşte de Medine'ye uğramıştı. Eski dostu Hubbâ'yla görüşüp hasret gidermek istedi. Abdülmelik'in geldiğini gören Hubbâ; *"Sen gerçekten kardeşin Mus'ab'ı öldürdün mü?"* diye sormuş, Abdülmelik ise şiirler söyleyerek kendini savunmuştu.[507]

Mus'ab'ın en yakın dostlarından biri olan Abdullah b. Ebî Ferve, en değerli dostu Mus'ab öldürüldükten hemen sonra Mekke'ye gitmiş ve halife Abdullah b. Zübeyr'le görüşmüştü. Abdullah Irak ahvaliyle ilgili haber almak isteyince o, Mus'ab'la son konuşmalarını anlatmış ve uğradığı ihanet karşısında kaçıp kurtulmasını teklif ettiğini, fakat onun kabul etmeyerek tek başına sonuna kadar mücadele ederek öldürüldüğünü anlatmıştı. Hadiseyi dinleyen halife hem üzülmüş hem de kardeşinin son anlarında gösterdiği kahramanlığından dolayı sevinmiş ve gururlanmış, ardından kardeşine dua etmiştir.[508]

Abdullah b. Zübeyr, kardeşi Mus'ab'ın şehid edildiğini haber aldığında, bir müddet konuşamamış, yüzü renkten renge girmişti. Çevresindekiler, hiç alışık olmadıkları bu halini anlayamadılar. Nihayet üzüntüsü biraz hafifleyince kalkıp minbere çıktı ve insanlara şöyle bir konuşma yaptı: "*Yaratmak da, emretmek de yalnız kendisinin olan Allah'a hamd ederim. O, mülkü dilediğine verir ve dilediği kimseden de çekip alır. Dilediğini aziz kılar, dilediğini de zelil kılar. Haberiniz olsun ki Allah, haklı olan kimseyi tek başına bile olsa zelil etmez. Şeytanı dost edinen kimseyi ise -isterse bütün insanlar onunla birlikte olsunlar- aziz kılmaz. Biliniz ki, Irak'tan bizi hem üzen hem de sevindiren bir haber aldık. Kardeşim ve Irak valim Mus'ab öldürülmüş. Allah ona rahmet etsin, bizi sevindiren, onun bu ölümünün şehidlik olduğunu bilmemizdir. Bizi üzen şey ise, sevilen birisinden ayrılan kimsenin, bu ayrılık sırasında bu musibetle karşı karşıya kaldığı zamanda hissettikleridir. Sağlam görüş sahibi kimse, güzel sabır gösteren ve teselli olandır. Her ne kadar Mus'ab'ın öldürülmesi musibetine maruz kalsam da daha önce ben babam Zübeyr'in de öldürülmesi musibetine maruz kalmıştım. Halife Osman b. Affan,*

---

507 Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 155.

508 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 86.

nasıl musibetten kurtulamadıysa ben de kurtulamıyorum. Mus'ab da Allah'ın kullarından bir kuldu. Benim yardımcılarımdan biri idi.

Bilesiniz ki Iraklılar, hain ve münafık kimselerdir. Mus'ab'ı az bir paraya satıp düşmanına teslim ettiler. Mus'ab öldürüldü de ne oldu sanki? Allah'a yemin ederim ki, biz Ebu'l-As'ın oğulları gibi yataklarımızda ölmeyeceğiz. Andolsun, onlardan herhangi birisi, ne cahiliye savaşında ne de İslâm dönemindeki savaşlarda ölmüş değildir. Biz ancak yaralarıyla ve kılıçların gölgesi altında ölürüz. Bilesiniz ki dünya, hakimiyeti asla yok olmayan, mülkünün sonu asla gelmeyen, en büyük Melik'in verdiği bir emanettir. Düçar olduğum musibet sebebiyle söyleyeceklerim bunlardır. Kendim için de sizin için de Allah'tan mağfiret dilerim."[509]

Mus'ab b. Zübeyr'in vefat ettiği tarihle ve yaşıyla ilgili kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Deyrulcâselik savaşının 71/691 yılında meydana geldiğini haber veren rivayetlerin yanında[510] 72/691 yılında vuku bulduğunu haber veren rivayetler de[511] bulunmakta ve bu haberler çağdaş müelliflerce önceki rivayete göre daha çok kabul görmektedir. Deyrulcâselik savaşıyla ilgili ay ve gün ismi veren kaynaklar ittifakla 15 Cemaziyelevvel Perşembe gününü zikretmektedir.

Mus'ab b. Zübeyr'in şehid olduğunda 35,[512]36,[513] 39,[514] 40[515] veya 45[516] yaşında olduğu kaydedilmektedir. Kaynakların bir çoğu bu birbirinden fark-

---

[509] Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât,* 435-436; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 102-103.

[510] Halîfe, *Tabakât,* 241; Buhârî, *Târih,* VII, 350; Râzi, *Kitabu'l-Cerh,* VIII, 303; Taberî, *Târih,* VI, 161; İbn Hibban, *Takrîb,* 1160; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 215; Muhammed b. Şakir, *Fevâtu'l-Vefeyât,* IV, 143.

[511] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* V, 183; Halîfe, *Tabakât,* 241; Halîfe, *Târih,* 205; Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb, III, 109; İsfahânî, *el-Eğânî,* XIX, 129; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 214; Zehebî, *Târih,* V, 305,527; Zehebî, *Siyer,* IV, 143.

[512] Hatîb, *Târihu Bağdâd,* XIII, 108; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 250; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 116; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 321.

[513] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 110.

[514] İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 250.

[515] Halîfe, *Târih,* 206; Hatîb, *Târihu Bağdâd,* XIII, 108; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 234; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 321.

[516] Hatîb, *Târihu Bağdâd,* XIII, 108; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 250; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 116.

lı rivayetleri bir arada vermek suretiyle herhangi bir tercihte bulunmamaktadırlar.[517] Fakat biz Mus'ab'ın, 33/653 yılında doğduğunu nakleden rivayetten hareketle,[518] onun 72/691 yılında 39 yaşında vefat ettiği sonucuna ulaşıyoruz. Mus'ab ve oğlu İsa'nın kabirleri, daha sonra bir ziyaretgah haline getirilmiş ve üzerine bir türbe inşa edilmiştir. Bu türbe her dönemde halk tarafından bilinen ve çokça ziyaret edilen bir mekan olagelmiştir.[519]

Irak topraklarında yaklaşık 10 yıl içinde ne denli kanlı, korkunç ve dehşet verici mücadeleler yaşandığını gösteren bir anekdotla bu bölümü bitirmek istiyoruz. Abdulmelik b. Umeyr, Kûfe'de Hz. Hüseyin'in kesik başının bir kalkan içinde Ubeydullah b. Ziyad'ın önünde gördüğünü ve Ubeydullah'ın tahtında oturduğunu, daha sonra Ubeydullah'ın başının bir kalkan içinde Muhtar'ın önünde durduğunu, bir süre sonra Muhtar'ın başının bir kalkan içinde Mus'ab'ın önünde durduğunu, nihayet Mus'ab'ın başının bir kalkan içinde Abdülmelik'in önünde durduğunu gördüğünü anlatmaktadır.[520]

---

517 İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 211-225; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 320-322.

518 İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-Menfa'a,* II, 263.

519 Hatîb, *Târihu Bağdâd,* XIII, 107; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 216.

520 İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 244; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 116; Zehebî, *Siyer,* IV, 142; Zehebî, *Târih,* V, 527; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 322; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 156.

– ÜÇÜNCÜ BÖLÜM –

MUS'AB B. ZÜBEYR'İN FİZİKÎ, AHLÂKÎ VE İLMÎ ÖZELLİKLERİ

A. Fizikî Özellikleri

Yukarıda hayatını ve faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde aktarmaya gayret ettiğimiz Mus'ab b. Zübeyr'in fiziki özellikleri ile ilgili bilgi veren eserlerde onun, insanların en güzeli ve yakışıklısı olduğu,[521] iyilik yapmayı sevdiği, güzel yüzlü, selim tabiatlı, heybetli, yüz ve beden bakımından kamil yaratılışlı olduğu[522] zikredilmektedir. Bu meziyetlerinden ve güzelliğinden dolayı bazı insanlar tarafından kıskanılmıştır.[523]

Valiliği döneminde de Mus'ab güzelliği, yakışıklılığı ve güzel ahlakıyla dillere destan olmuş bir yöneticiydi. Mus'ab, halka hitap ettiği veya hutbe irad ettiği zamanlarda bir çokları onu hayran hayran dinler ve minberin üzerinde, onun kadar yakışıklı ve güzel bir insan görmediklerini dile getirirlerdi.[524] Yine valiliği döneminde Ebu Hilâl, Hasan el-Basrî'ye Basra'nın en güzel insanının kim olduğunu sormuş, Hasan ise hiç tereddüt etmeden;

---

521 Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil,* II, 52; Hatîb, *Târihu Bağdâd,* XIII, 105; Zehebî, *Târih,* V, 525; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 317; Aycan, "*Mus'ab b. Zübeyr*" DİA, XXXI, 227.

522 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb,* III, 113; İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-Menfa'a*, II, 264.

523 Zehebî, *Siyer,* IV, 141; Zehebî, *Târih,* V, 525.

524 İbn Sa'd, *Tabakât,* V, 183; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 15; İbn Asâkîr, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 216-217; Zehebî, *Siyer,* IV, 141; Muhammed b. Şakir, *Fevâtu'l-Vefeyât,* IV, 143; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 317.

"Mus'ab" cevabını vermişti.[525] Mus'ab, Irak'ta valilik yapanlar arasında şehir halkı tarafından en çok sevilen kişi olmuştur. O, sakin olması ve yumuşak konuşması gereken yerde suhuletle hareket etmiş, sert konuşması ve şiddete başvurması gereken zamanda ise sert olmuş ve şiddete başvurmaktan çekinmemiştir.[526]

B. Ahlâkî Özellikleri

Mus'ab b. Zübeyr, kaynaklarda zühd ve takva sahibi biri olarak zikredilmektedir.[527] Abdülmelik b. Mervan'a, çocukluk ve gençlik yıllarından dostu olduğu için çok iyi tanıdığı, fakat Irak üzerindeki rekabetleri sebebiyle en büyük rakibi haline gelen Mus'ab'ın nebiz[528] içtiği söylenmişti. Abdülmelik, fiili olarak savaştığı rakibi hakkındaki bu söze inanmamış ve; *"Mus'ab mı nebiz içiyormuş! Kesinlikle inanmam. Vallahi, eğer o, su içmeyi terk etmenin mürüvvet ve takva olduğunu bilse, muhakkak su içmeyi terk ederdi."*[529] diyerek Mus'ab'ın zahidane ve müttaki bir şekilde yaşadığına işaret etmişti.

Irak ahalisinden bir heyet Mekke'ye gitmiş ve halife Abdullah'la görüşmek istemişlerdi. Abdullah b. Zübeyr, Iraklıları bir Cuma günü huzuruna kabul etmiş ve onlara valileri olan kardeşi Mus'ab'ın idaresinden memnun

---

[525] İbn Asâkîr, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 217; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 318.

[526] Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil,* II, 52.

[527] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, IX, 447.

[528] Nebiz, hurmadan yapılan bir içecektir. İslam fıkhında nebizin Hicaz, Şam ve Irak bölgelerinde farklı değerlendirildiği bilinen bir gerçektir. Nebiz, Hicaz ve Şam bölgesinde sarhoş edici özellikte bir içki olarak kabul edilirken Irak bölgesinde içilmesi mubah olan bir içecek türü olarak kabul edilmiştir. Rivayette Abdülmelik'in nebizi sarhoş edici özelliğiyle düşündüğü ve dostu Mus'ab'ın zahidane yaşantısına yakıştıramadığı anlaşılmaktadır. Mus'ab yukarıda bahsedildiği şekilde gerçekten nebiz içmişse bunun Irak bölgesinde üretilen ve hurma suyunun sarhoş edici özelliğe dönüşmeden önceki hali olduğu kanaatindeyiz.

[529] Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât,* 449; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 16; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd,* V, 159.

Fatih Erkoçoğlu, Mus'ab'ın içtiği nebizi sarhoş eden bir içki olarak kabul etmekte ve Abdülmelik'in huzurunda Mus'ab'ın bu sebeple yerildiğini zikretmektedir. Fakat biz Mus'ab'ın içki içmediği kanaatindeyiz. Zira onun içki içtiğine dair hiçbir rivayet bulunmamaktadır. Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* 103.

olup olmadıklarını sormuştu. Heyette bulunanlar Mus'ab'ın, insanların en güzeli olduğunu, doğruluk ve adaletle hüküm verdiğini söylemişler ve idareden memnun olduklarına dair hüsn-ü şehadette bulunmuşlardı. Abdullah, Iraklılardan aldığı bu güzel karşılığın ardından hazır bulunan cemaate Cuma namazını kıldırmıştı. Namazın ardından minbere çıkmış ve cemaate; *"Ey insanlar! Irak'tan gelen bu heyete, valileri olan kardeşim Mus'ab'ın faaliyetlerini ve halkına karşı davranışlarını sordum. Hepsi de onun güzel işler yaptığını ve onu çok sevdiklerini, icraatlarını beğenip takdir ettiklerini söylediler. Muhakkak Mus'ab, insanların kalbini kazanmada dengi olmayan, çok sevilip hiç çekinilmeyen, dilini sadece iyilikleri zikretmek için kullanan, kalbi sağlam ve dosdoğru, gönlü muhabbetle dolu olan ve bu sıfatlarıyla insanlar tarafından çok sevilen güvenilir bir insandır."*[530] diyerek Mus'ab'ın güzel ahlakını anlatmış ve insanlar tarafından sevilip güvenilmesinin sebeplerini açıklamıştı. Mus'ab'ın sahip olduğu meziyetlerden bir kısmını Kasım b. Muhammed; *"Mus'ab, çok akıllı, cana yakın, tam bir lider ve harika yaratılışlı biridir."*[531] sözleriyle dile getirmişti.

Mus'ab b. Zübeyr'in kaynaklarda zikredilen bir diğer özelliği, mütevazı oluşudur. Basra valiliği sırasında, yanına kibirli ve hiç kimseyi beğenmeyen birisi gelmişti. Adamın tavır ve davranışlarının iticiliğinden hiç hoşlanmayan Mus'ab; *"Ademoğlunun büyüklük taslamasına hayret ediyorum. Oysa kendisi, iki kez idrar kanalından geçmiştir."*[532] diyerek insanın aciz yatalışına rağmen nasıl kibre kapılabildiğine, böbürlenerek insanları küçük gördüğüne hayret ettiğini beyan etmiş, kendisinin bulunduğu makama rağmen kibir ve böbürlenme içinde olmadığını ihsas ettirmiştir.

---

[530] İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 221.
[531] İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 223.
[532] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 320.

1. Cesaret ve Kahramanlığı

Mus'ab b. Zübeyr, gayet cesur ve kahramandı ve bu özellikleri övgüye layıktı.[533] Bir defasında Abdülmelik, meclisinde bulunanlara Arapların ve Rumların en cesurunun ve en yiğidinin kim olduğunu sormuş, yanındakiler ise Hâricîlerin cesur dâî ve savaşçılarından Şebîb, Katarî b. Fücâe gibi kimselerin cesaret ve kahramanlıklarından bahsetmişlerdi. Fakat Abdülmelik verilen cevapları beğenmemiş ve doğru olmadığını söylemişti. *"İnsanların en yiğit ve cesuru, Sükeyne bt. Hüseyin ve Âişe bt. Talha ile evlenen, Rebab bt. Uneyf el-Kelbiyye'nin oğludur. Badiyenin efendisi olarak 5 yıl Irak valiliği yapan, bu süre içinde milyonlarca dinara, sayılamayacak kadar mala ve binek hayvanına sahip olmasına rağmen zahidane bir hayat yaşayandır. Bütün bu servetinden ve zenginliğinden el çekerek kılıcıyla düşmanının üzerine yürüyen, hiçbir zaman geri dönüp mal-mülk sevdasına düşmeyendir. Kendisi insanlara eman ve güven verip canlarını ve mallarını bağışladığı halde, kendisi verilen emanı kabul etmeyerek hor, hakir ve alçaltılmış bir şekilde düşmanı tarafından öldürülmeyi tercih edendir. Savaş meydanında askerleri ihanet ederek kendisini terk edip düşmanı karşısında yalnız bıraktıklarında bir adım bile geri atmayan, verilen emanı kabul etmektense ölümü tercih edendir. Bütün bu özelliklere sahip olan Mus'ab b. Zübeyr'dir. Komutanları onu yardımsız bırakıp yalnız başına terk ettiklerinde o, tek başına savaşmış ve öldürülmüştür. Sözünü ettiğim bu yiğit ve kahraman, insanların malına ve canına kasteden Şebib ve Katari gibi eşkıyalarla nasıl bir tutulup kıyaslanabilir? Allah'ın rahmeti Mus'ab'ın üzerine olsun."*[534] diyerek, sorduğu soruyla Irak toprakları üzerindeki rekabetleri sebebiyle öldürdüğü kadim dostu Mus'ab'ı kastettiğini söylemiş ve uzun uzadıya onun özelliklerini, cesaret ve kahramanlığını anlatmıştı.

Abdullah b. Ömer'in oğlu Salim'e, Zübeyr b. Avvâm'ın oğulları Abdullah ve Mus'ab'dan hangisinin daha cesaretli ve kahraman olduğu sorulmuş, Salim ikisinin de cesur ve kahraman olduğunu, zira kendilerine ölüm gel-

---

[533] Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil,* II, 52; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 105.
[534] Hatîb, *Târihu Bağdâd,* XIII, 107; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 110; Zehebî, *Târih,* V, 527.

mesine rağmen onların hiçbir şekilde korkmadan ölümü beklediklerini ifade etmişti.[535]

Mus'ab b. Zübeyr, savaşa çıktığında her zaman ordunun en ön safında bulunur, savaşa başlarken de *"Askerlerim ileri! Artık komutanın emrine itaat yoktur."*[536] der, askerlerinde cesaretsizlik ve yılgınlık gördüğünde gereği gibi onları mücadeleye teşvik ederdi.

Mus'ab b. Zübeyr, cesaret ve kahramanlıktaki şöhretini vefat edene kadar korumuş,[537] ölümünün ardından düşmanlarının dahi cesareti ve kahramanlığıyla kendisini hatırlamasını sağlamıştır. Deyrulcâselik savaşında kendisini şehid eden Ubeydullah b. Ziyad b. Zabyan, kesik başını Abdülmelik'in huzuruna getirdiğinde, Mus'ab'ın son anlarında şahit olduğu manzarayı şöyle tasvir etmişti: *"Ey Müminlerin emîri! Allah'a yemin ederim ki Mus'ab'ı bir görmeliydin. Elinde bazen mızrak, bazen de kılıç görüyordum. Mızrağıyla hasımlarının vücutlarını delip yaralıyor, kılıcıyla da boyunlarını uçuruyordu. Gözü ve gönlü cesaretle dopdoluydu. Fakat askerleri ve komutanları ona ihanet edip yalnız bıraktıklarında üzerine hücum edenler de çoğaldı. Deniz gibi düşman karşısında yalnız başına kalmasına rağmen kendisini öven ve cesaretlendiren şiirler söyleyerek savaşmaya devam etti. Üzerine saldıranlara daha fazla dayanamayarak zayıf düştü ve öldürüldü."* Eski dostu Mus'ab'ın öldürülüşünü dinleyen Abdülmelik, Mus'ab'ın kesinlikle doğru söylediğini, onun aynen kendisini vasfettiği gibi cesur ve kahraman olduğunu, insanlar arasında en çok Mus'ab'ı sevdiğini ve çocukluk arkadaşı olduğunu, fakat hükümdarlığın uğursuz bir şekilde onları birbirlerinden ayırdığını ve hükümdarlık yüzünden iki düşman

---

[535] İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI,230; Zehebî, *Siyer,* IV, 142; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 320.

Zübeyr b. Bekkâr, bu kişinin Abdullah b. Ömer olduğunu zikreder. Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât,* 449.

[536] Zehebî, *Siyer,* IV, 144.

[537] Aycan, *"Mus'ab b. Zübeyr"* DİA, XXXI, 227.

haline geldiklerini[538] söyleyerek, hem Mus'ab'la eskiden beri olan dostluklarını hem de onun cesaret ve kahramanlığını hatırlatmıştı.

Mus'ab b. Zübeyr, cesareti, kahramanlığı ve cömertliğiyle meşhur olmuş şehid bir babanın oğlu olarak büyümüştür. Aynı zamanda ağabeyi Abdullah da cesaret ve kahramanlığıyla meşhur bir sahabîdir. Hal böyle olunca Mus'ab da çocukluğundan itibaren, başta babası Zübeyr b. Avvâm ve büyük dayısı[539] Hz. Hamza olmak üzere kahramanlığı dillere destan olmuş sahabenin menkîbelerini dinleyerek büyümüş olmalıdır. Zira yukarıda Deyrulcâselik savaşını zikrederken bahsettiğimiz üzere askerlerinin ihanet ederek kendisini yardımsız bırakıp terk ettikleri anda Muğîre b. Şu'be'nin oğlu Urve'den, Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edildiğinde nasıl cesaretle savaştığını anlatmasını istemiş, bu sayede en olumsuz şartlarda dahi mücadele azmini bileyerek savaşmaya devam etmiştir. Zaten büyük kahramanların cesaret ve kahramanlık hikayeleri öteden beri anlatılagelmiş, özellikle yeni yetişen nesillerin bu kahraman kişileri örnek almaları, onların güzel ahlaklarıyla ahlaklanmaları hedeflenmiştir. Mus'ab b. Zübeyr için de aynı eğitim metodunun uygulanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

2. Cömertliği

Mus'ab b. Zübeyr'in cömertliği ile ilgili kaynaklarda bir çok bilgi mevcuttur. Bu konuda öncelikle Mus'ab'ın babası Zübeyr b. Avvâm'ın da cömertliği ile meşhur olduğunu zikretmemiz gerekmektedir. Mus'ab b. Zübeyr'in cömertlik vasfına sahip oluşunu, babasının cömertliği ile ilgili dinlediği hatıraların geliştirmiş olması gözden uzak tutulmaması gereken önemli bir husustur.

---

538 Hatîb, *Târihu Bağdâd,* XIII, 107; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 234; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 321.

539 Hz. Hamza ile Mus'ab b. Zübeyr'in babannesi olan Safiyye bt. Abdülmuttalib, anne-baba bir kerdeştir. Uraler, "*Safiyye bint Abdülmuttalib*", DİA, XXXV, 474.

Mus'ab b. Zübeyr, gençliğinde ve valilik yıllarında insanların en cömerdi ve en çok bağışta bulunanı olarak tanınmıştı.[540] İnsanlara verdiğini çok görmez, verdiği şeylerin değeri çok olsa da bunu önemsemez, güçlü-zayıf ayırmadan herkese ihsanlarda bulunurdu. Çevresindekiler ona` cömertliğinden ve insanlar arasında ayrım gözetmeden bol bol vermesinden dolayı bal küpü manasına gelen *"Âniyetu'n-Nahl"* lakabını vermişti.[541]

Mus'ab b. Zübeyr, bir defasında bir adama işlediği bir suçtan dolayı öfkelenmiş ve öldürülmesini emretmişti. Adam da kalkıp; *"Ey vali, Allah senin şanını yüceltsin. Benim gibi bir adamın kıyamet gününde gelip senin şu güzel yakana yapışması ve şu aydınlık saçan yüzünü tırmalaması, sonra da "Ya Rab, Mus'ab'a beni niçin öldürdüğünü sor!" demesi ne kadar çirkin olur."* diyerek ve durumunu ajite ederek haksız yere öldürüleceğini ifade etmişti. Adamın bu sözleri üzerine Mus'ab, onu affetmişti. Affedilmesi karşısında sevinen adam, Mus'ab'a; *"Allah, valinin şanını yüceltsin."Ey Vali! Bana hayatımı bağışladığın gibi bu fakiri refaha kavuştur."* diyerek teşekkürünü ve ihtiyaç içinde olduğunu ifade edince Mus'ab, ona yüz bin dinar verilmesini emretti. Bu ihsan ve cömertlik karşısında daha çok sevinen adam; *"Ey vali! Şahid ol ki, bana vermiş olduğun bu paranın yarısını İbn Kays er-Rakiyyât'a vereceğim. Çünkü o, senin hakkında şöyle demiştir:*

"Mus'ab, Allah tarafından gönderilen bir ateş korudur.

Onun sayesinde karanlıklar aydınlığa kavuşur.

Onun valiliği rahmet ve merhamet yönetimidir. İnsanlara acır,

Onun hükümdarlığında zorbalık ve kibir yoktur. İşlerinde Allah'tan korkar.

---

540 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, IX, 447; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil,* II, 52; Aycan, *"Mus'ab b. Zübeyr"* DİA, XXXI, 227.

541 Zehebî, *Siyer,* IV, 140; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 321.

Tasası Allah'tan korkmak olan kimse, kurtuluşa ermiştir." diyerek hediyesini almış ve gitmişti.[542]

Mus'ab b. Zübeyr'in valiliği süresince en yakınında bulundurduğu alim ve fazıl kişilerden biri olan büyük hadis alimi Âmir eş-Şa'bî, bir gün yolda Mus'ab'la karşılaştığını ve kendisini davet ederek evine götürdüğünü, yemek ve diğer ikramların ardından başladıkları sohbet esnasında hanımı Âişe bt. Talhâ'nın içeri gelerek kendisiyle tanıştığını anlatmıştır. Âmir Mus'ab'ın evinden ayrılırken Âişe'nin tavsiyesiyle kendisine on bin dirhem hediye edildiğini ve bu kadar büyük miktarda paraya ilk defa sahip olduğunu ifade etmiştir.[543]

Mus'ab b. Zübeyr'e valiliği sırasında, Fars topraklarında alınan ganimetlerden biri olan, meyveleri altından ve kıymetli taşlardan imal edilmiş hurma ağacı şeklinde bir mücevher hediye edilmişti. Bu mücevherin değeri yaklaşık iki milyon dinardı. Mus'ab, bu mücevheri hanımı Âişe'ye hediye etmişti.[544] Bir defasında ise Âişe kocasına kızmış ve ona küsmüştü. Mus'ab da barışmak ve hanımının gönlünü almak maksadıyla bir kadını Âişe'ye göndermişti. Kadının gayretleri netice vermiş ve Mus'ab hanımına dört yüz bin dirhem vererek gönlünü almış ve barışmıştı. Âişe ise, bu parayı, kendisi ile Mus'ab'ı barıştıran kadına hediye etmişti.[545]

Meşhur sahabi Numan b. Mukarrin'in oğlu Ömer, güzel Kur'an okuyan bir kimseydi. Ramazan ayının yaklaştığı bir zamanda Mus'ab b. Zübeyr, Ömer'e ihtiyaçlarını karşılaması ve Ramazan ayını rahat bir şekilde geçirmesi için iki bin dirhem göndermişti. Fakat Ömer, valinin gönderdiği paranın okuduğu Kur'an'ın bir karşılığı olarak hediye edildiğini düşünmüş ve

---

542 Hatîb, *Târihu Bağdâd,* XIII, 106; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 223; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 115; Muhammed b. Şakir, *Fevâtu'l-Vefeyât,* IV, 144; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 321.

543 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 20; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 227.

544 Zehebî, *Siyer,* IV, 142; Zehebî, *Târih,* V, 526.

Mus'ab'ın bu mücevheri katibi Abdullah b. Ebî Ferve'ye hediye ettiği ile ilgili bkz. İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 225.

545 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 321.

Kur'an'ı dünya nimetlerini talep etme niyetiyle okumadığını ifade ederek hediyeyi nazikçe geri çevirmişti.[546]

Abdullah b. Zübeyr, kardeşine bir kişiyi göndermiş ve bin dirhem hediye vererek onu mükafatlandırmasını emretmişti. Mus'ab ise o kişiye yüz bin dirhem vermek suretiyle bu emri yerine getirmişti.[547]

Mus'ab'ın, Muhtar'ı bertaraf etmesinin ardından Basra valiliğinden azledilerek yerine Hamza b. Abdullah'ın atandığını yukarıda zikretmiştik. Mus'ab'ın yönetiminden ve kendilerine yönelik davranışlarından memnun olan şehir halkı halifeye müracat ederek Mus'ab'ın tekrar vali olarak atanmasını sağladılar. Mus'ab bu ikinci valilik döneminde şehir halkının tamamına maaş bağlamış ve yılda iki kez atıyyeler dağıtmıştır.[548]

Yukarıda aktardığımız rivayetlerden de anlaşılacağı üzere Mus'ab b. Zübeyr, israfa ve cimriliğe kaçmadan, çevresindeki insanlara ihsanlarda bulunmuş, cömertliğini dost-düşman herkesin kabul ettiği bir yönetici olmuştur ve idaresi altındaki halk tarafından çok sevilmiştir.

Diğer taraftan Mus'ab'ın cömertliğini ifade etme sadedinde serd edilen rivayetlerde yüksek meblağların zikredilmesi dikkati celb etmektedir. Söz konusu rivayetlerdeki yüksek miktarlar bir taraftan Mus'ab'ın cömert oluşunu abartılı bir şekilde ifade ederken bir taraftan da Irak bölgesinin zenginliğini nazara vermektedir. Rivayetlerde dirhemle dinarın, binli rakamlarla on binli veya yüz binli rakamların birbirine karıştırılma ihtimalini ve abartılı anlatımın Arap kültürüne ait bir söz sanatı olduğunu gözden uzak tutmayarak abartılı rakamlar ifade eden rivayetlerin ihtiyatla karşılanması gerektiği kanaatine ulaşmaktayız.

---

546 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 23-24; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 226.
547 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 17; Zehebî, *Siyer,* IV, 142; Zehebî, *Târih,* V, 526.
548 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 453.

3. Affediciliği

Mus'ab'ın babası Zübeyr b. Avvâm, 36/656 yılında vuku bulan Cemel vakasında, muhalifler safında yer almış, Hz. Ali ile yaptığı bir dizi görüşme sonrasında muhalif olarak Basra'ya geldiğine pişman olmuş, hiç kimseyle vuruşmadan geri dönüp Medine'ye doğru yola çıkmıştı. Zübeyr'in yola çıktığını gören Amr b. Cürmüz isimli Iraklı bir asker, Zübeyr'i Vadi's-Siba' denilen yere kadar takip etti. Burada Zübeyr namaz kılmaya başladığı anda arkasından yaklaşarak onu şehid etti. Kılıcını ve kesik başını alıp Hz. Ali'ye getiren Amr b. Cürmüz, Hz. Ali'den iltifat beklerken halifenin; *"Ben Rasulullah'ın; 'Safiyye'nin oğlunu öldüren katile cehennemi müjdeleyin!' dediğini işittim."* sözüyle ne kadar yanlış bir iş yaptığını anladı. Ardından Hz. Ali'nin üzgün bir şekilde Zübeyr'in kılıcına bakarak: *"Bu kılıç birçok defa Rasulullah'ın (s.a.s.) yüzündeki ağır bulutları dağıttı."* diyerek Zübeyr'in Peygamberimize yaptığı hayırlı hizmetleri yadettiğini işitti ve yaptığı işe çok pişman oldu. İslam'a bu kadar değerli hizmetler sunan güzide bir sahabiyi şehid ettiği için Hz. Ali, bu talihsiz katili huzurundan kovdu. İltifat beklerken cehennem ateşine gireceği müjdelenen Amr talihsizce yaptığı işi ve beklentisini şu şiirle dile getirdi:

Zübeyr'in kesik başıyla Ali'nin huzuruna geldim…

Ondan mevki-makam ve yakınlık bekleyerek!

Fakat o beni ateşle müjdeledi daha zamanı gelmeden!

Ne kötüdür bu müjdesi izzet ikram sahibi birinin!

Ben de dedim: 'Keşke yerine bu külfetli haberinin

Hoşnut olsaydın Zübeyr'i öldürmemden,

Zira Zübeyr'in ölümü nazarımda benim…

Farksızdır Cuhfe'deki devenin yellenmesinden[549]

---

549 Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, 298.

Amr b. Cürmüz, bu olaydan sonra Hz. Ali'nin ordusundan ayrılarak Basra'ya gelip yerleşmiş ve Mus'ab'ın valiliğine kadar burada yaşamıştı. Zübeyr'in oğlunun Basra'ya geldiğini duyunca intikam hissiyle öldürüleceğinden korkarak saklanmıştı. Bu hadiseyi bilen bazıları Mus'ab'a babasının katilinin şehirde yaşadığını fakat korktuğu için saklandığını haber verdiler ve isterse yakalayıp huzuruna getirebileceklerini ifade ettiler. Halkın bu kısas teklifine Mus'ab; *"Hayır! ona söyleyin de ortaya çıksın, ona dokunmayacağım. O güvendedir. Çünkü ona eman verdim. Allah'a yemin ederim ki ben, babam Zübeyr'in öcünü ondan almayacağım ve ona kısas tatbik etmeyeceğim. Çünkü o, kendisini babam Zübeyr'e denk tutamayacağım kadar basit ve alçak biridir."*[550] diyerek Amr'ı affetmişti. Daha sonra huzura çağrılan İbn Cürmüz gelmekten çekinmiş ve *"Zübeyr'i öldürdüğüm gün cennete girmekten ümidimi kestim"*[551] demiştir.

Muhtar es-Sekafî'nin Kûfe'de kuşatıldığı sırada öldürülmesinin ardından direnmeye devam eden askerler teslim olduklarında Mus'ab b. Zübeyr, onları affetmek istemiş, özellikle Kûfe eşrafının karşı çıkması ve bey'atlarını bozmakla tehdit etmeleri üzerine bu isteğini gerçekleştirememişti. Mus'ab, askerleri affetme konusunda Ahnef b. Kays'la istişare etmiş, bazı girişimlerde bulunmuş, fakat neticede kendilerine dayanıp güvendiği, her faaliyetinde desteklerini gördüğü Iraklıların ısrarıyla karşılaşmış ve esir askerlerin öldürülmelerini emretmişti.[552]

C. İlmî Özellikleri

Mus'ab b. Zübeyr, tabiin neslinin ikinci tabakası olan "Sığar-ı Tabiîn"dendir.[553] Tabiîn; sahabe-i kiramdan herhangi birisiyle kısa veya uzun görüşüp Müslüman olarak vefat eden kimsedir. Tabiin rivayet ettikleri ha-

---

550 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VII, 250.
551 Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil,* 299.
552 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 318;İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* IV, 72.
553 İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 214.

dislerin kaynağına göre iki gruba ayrılır. Hadislerin çoğunu sahabeden, az kısmını da tabiînden alanlara Kibar-ı Tabiîn; hadislerin çoğunu tabiînden, az kısmını da sahabeden alanlara ise Sığar-ı Tabiîn denir.[554]

Mus'ab b. Zübeyr'in doğduğu ve gençliğini geçirdiği şehir, Peygamberimiz (s.a.s) ve Mekkeli ilk Müslümanların hicret ederek İslam devletinin ve medeniyetinin temelini attıkları Medine'dir. Medine, Peygamberimiz (s.a.s) ve Hulefa-i Raşidin döneminde İslam devletine başkentlik yapmıştır. Bu dönemde Medine, İslamî ilimlerin de merkezi olmuş, İslam teşriînin büyük bir kısmı burada oluşmuş, Peygamberimiz (s.a.s) hadislerinin bir çoğunu burada dile getirmiştir. Şehrin her köşe bucağında Peygamberimiz'den (s.a.s) bir hatıraya rastlamak mümkündü. Hadis ve fıkıh sahasında şöhret kazanmış pek çok sahabi Medine'de yaşadığı için burası, Peygamberimiz'i (s.a.s) yaşarken görememiş, fakat hadislerini en yakın arkadaşlarından işitip ezberlemek isteyen hadis aşığı tabiînin devamlı uğradığı bir ziyaretgah olmuş, bir ticaret merkezi gibi, hadis almaya gelenlerle dolup taşmıştır.[555] Hz. Ali'nin hilafet merkezini Kûfe'ye taşıması ve daha sonra Muâviye'nin Şam'ı başkent olarak kullanması Medine'nin değerinden pek fazla bir şey eksiltmemiştir. İlk inşa edildiği günden itibaren bir medrese gibi eğitim ve öğretim faaliyetlerinin merkezi konumundaki Mescid-i Nebevî, bu dönemde de ilmî faaliyetlerin merkezi olmuş, hadis ve fıkıh sahasında şöhret bulmuş sahabilerin tabiinden olan öğrecileri sayesinde ilmî canlılık devam etmiş ve Medine, hadis işitmek ve hadis toplamak isteyenlerin ziyaretgahı olmaya devam etmiştir. Yine bu dönem, İslam ümmetini kasıp kavuran fitnelerin kısmen bitmesi ve Emevî devletinin teşekkülüyle birlikte fetih hareketlerinin tekrar başladığı ve Müslümanlar arasında birlik ve beraberliğin sağlandığı istikrarlı bir zaman dilimidir.

---

554 Beykûnî, Ömer b. Muhammed, *Manzûmetü'l-Beykûniyye,* Halep, 2009, 69; *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 625.
555 Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi,* TDV Yayınları, Ankara, 2004, 91.

İşte böyle bir ortam ve zamanda yetişen Mus'ab b. Zübeyr'in en yakınındaki isimler hep ilmiyle temayüz etmiş nadide şahsiyetlerdir. Mus'ab b. Zübeyr'in ilmi sahadaki seviyesini daha iyi tespit edebilmemiz için çevresinde ilişki kurduğu arkadaşlarından biraz bahsetmemiz gerekmektedir.

Mus'ab b. Zübeyr'in himayesinde büyüdüğü ağabeyi Abdullah, hadis rivayetiyle ve fetva vermekle meşhur olan Abadile'den[556] biridir. Mus'ab'ın bir diğer ağabeyi Urve, "Fukahay-ı Seb'a" diye bilinen meşhur yedi Medine fakihinden birisidir. Mus'ab'ın büyüyüp yetiştiği evin en önde gelen sakinlerinden birisi de, Abdullah'ın ilmi ve cesaretiyle meşhur annesi Esma'dır. Ümeyyeoğullarının ilmi sahada en meşhurlarından birisi olan ve halifeliğinden önce Medine fakihlerinden biri kabul edilen Abdülmelik b. Mervan,[557] Mus'ab'ın çocukluğundan itibaren en sevdiği dostlarındandır. Mus'ab'ın Kabe'de yaptığı duada evlenmeyi istediği Sükeyne bt. Hüseyin, ilmi, şiire olan aşinalığı ve şiirdeki otoritesiyle meşhurdur. Sükeyne'nin oturduğu evler her zaman şairlerin ve şiir severlerin uğrak yerlerinden biri olmuştur.[558] Diğer hanımı Âişe bt. Talha da hadis rivayetiyle tanınmış meşhur bir kadındı.[559] Kanaatimizce, ilmi kariyerleri herkes tarafından takdir edilecek derecede yüksek olan iki hanımla evlenmek isteyen birinin en az onlar kadar ilimde bir payesinin olması gerekir. Evlilikte eşlerin birbirlerine denk olmaları gerektiğinden hareketle güzellik, nesep, sosyal statü, zenginlik ve yaş itibariyle birbirlerine denk olan Mus'ab, Sükeyne ve Âişe'nin ilmi seviyelerinin de birbirine denk olduğunu söyleyebiliriz.

---

[556] Abadile, Abdullah'ın çoğuludur. İlimleri ve özellikle verdikleri fetvalarla meşhur olan Abdullah isimli dört sahabi hakkında kullanılmaktadır. Bunlardan Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Zübeyr'in abadile'den olduğu konusunda alimler ittifak halinde olup, Hanefiler Abdullah b. Mes'ud'u, diğerleri ise Abdullah b. Amr'ı Abadile'nin dördüncüsü kabul etmektedirler. Halîfe, *Târih*, 159; *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 3.

[557] Yıldız, Hakkı Dursun "*Abdülmelik b. Mervan*", DİA, İstanbul, 1988, I, 270.

[558] Görgün, "*Sükeyne bint Hüseyin*", DİA, XXXVIII, 46.

[559] Kazancı, "*Âişe bint Talha b. Ubeydullah*", DİA, II, 206.

Mus'ab b. Zübeyr, meşhur sahabi Ebû Hureyre'nin meclisinde bulunup onunla sohbet etmiş ve ondan hadis rivayet etmişti.[560] Mus'ab b. Zübeyr'in, Abdullah b. Ömer'le en az iki defa görüştüğünü, gençlik yıllarında Muâviye b. Ebî Süfyan'ın ziyaretine gittiğini ve onunla görüştüğünü ve Ahnef b. Kays'ın, valiliği sırasında Kûfe'de vefat ettiğini yukarıda ifade etmiştik. Yaşadığı dönem göz önüne alındığında onun daha fazla sahabi ile görüşmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat kaynaklarda bu konuda herhangi bir isim zikredilmemiştir. Mus'ab'ın, tabiînden bir çok kişiyle görüşüp ilim ve bilgi alışverişinde bulunduğunu söyleyebiliriz. Fakat onun tabiînden herhangi bir hadis rivayeti bulunmamaktadır. Özellikle Irak valiliği döneminde onun, tabiînin büyüklerinden Şa'bi ve Hasan el-Basri ile görüştüğünü biliyoruz.[561] Bu ilim sahibi şahıslarla, ilmi sohbetlerde bulunmuş ve valiliği döneminde onlara maddi yardımlarda bulunmuştur.

Mus'ab b. Zübeyr, peygamberimizin hadisleri okunduğu vakit dinleme ve gereği gibi amel etme konusunda çok titiz davranmış, Nebevi nasihat ve tavsiyeleri sorgulamadan kabul etmiş ve hassasiyetle tatbik etmiştir. Bir defasında Arifu'l-Ensarî'nin kendisi hakkında bazı kötü sözler sarf ettiğini duyduğunda Mus'ab öfkelenmiş ve onu cezalandırmak istemişti. O esnada Enes b. Malik Mus'ab'ın yanına gelerek Rasulüllah'tan (s.a.s) işittiği bir hadisi şöyle aktarmıştı: *"Ensâr'a iyi davranın. İyilik yapanlarının iyiliklerini kabul edin, kötülük yapanlarının da kötülüklerini affedin."* Enes daha sözünü bitirir bitirmez Mus'ab, kendini oturduğu sedirden yere attı ve yüzünü yere yapıştırarak; *"Rasulullah'ın (s.a.s) emri başım gözüm üstüne."* dedi ve Arif'i cezalandırmaktan vazgeçti.[562] Bu rivayetten Mus'ab b. Zübeyr'in, peygamberimize 10 yıl hizmet etmiş olan ve valiliği sırasında Basra'da yaşayan Enes b. Malik'le görüştüğünü ve ondan hadis aldığını anlıyoruz. Ayrıca Mus'ab'ın bu

---

560 İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 216; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 317.

561 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 321.

562 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 15-16;İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 221; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 320; Zehebî, *Târih,* V, 526; İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-Menfa'a,* II, 264.

davranışı, ondaki Peygamber sevgisi ve saygısının en üst seviyede olduğuna da delalet etmektedir.

Mus'ab, hadis ravilerini inceleyen Cerh ve Ta'dil ilminde birer otorite olan Ebu Hâtim er-Razî, İbn Hacer ve İbn Hibban tarafından sika yani güvenilir raviler arasında zikredilmektedir.[563]

Mus'ab b. Zübeyr, hukuki meselelerde karar verirken sahabinin anlayış, kavrayış ve idrak derecesine sahip olmak istemiş ve sahabe uygulamalarını örnek almıştır. Valiliği döneminde Abdukays kabilesinden bir adam, yalnız olduğu zamanlarda bir kadının evine girip çıkıyordu. Kadının kocası bunu öğrenince, o adamı hanımının yanına gitmemesi konusunda sert bir şekilde uyardı ve çevresinde bulunanları da bu olaya şahit tuttu. Bir gün kadının kocası evine geldiğinde daha önce uyardığı adamı evinde gördü ve onu öldürdü. Bunun üzerine mesele, Mus'ab'a haber verildiğinde o; *"Keşke Ömer b. Hattab'ın aklı ve ince kavrayışı burada olsaydı da bende o akıl ve kavrayışla düşünüp bu konuda hüküm verseydim"* dedi ve öldürülen kişinin diyetinin verilmesini emretti."[564]

Mus'ab b. Zübeyr, ilimle ve cömertlikle temayüz etmiş bir ailenin ferdi olarak, Medine'nin ilim öğrenmeye çok müsait ortamında, dönemin şartları içinde iyi derecede eğitim alarak yetişmiş, bilgili ve alim kişilerden arkadaş ve dostlar edinerek hayatını ilmin kuşattığı bir ortamda geçirmeye gayret etmiş, evlendiği hanımların güzelliğinin yanında ilim sahibi olmalarına dikkat etmiş, hadis rivayetinde bulunmuş tabiîn neslinin sika ravilerinden birisidir. Fakat idarecilik vasfının ön planda olması ve genç yaşta ölmesi onun ilmiyle temayüz etmesine imkan vermemiştir.

Mus'ab b. Zübeyr'in, babası Zübeyr b. Avvâm'dan, Ömer b. Hattab'dan,[565] ağabeyi Abdullah'tan,[566] Ebu Hureyre'den, Sa'd b. Ebî Vakkas'tan

---

563 Razî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl,* VIII, 303; İbn Hibbân, *Kitabu's-Sikât,* V, 410; İbn Hibbân, *Takrîb,* 1160; İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-Menfa'a,* II, 264.

564 İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 211.

565 İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI. 210.

ve Ebu Saîd el-Hudri'den[567] hadis rivayetinde bulunduğu zikredilmektedir. Fakat Ömer b. Hattab ile Sa'd b. Ebî Vakkas daha o doğmadan vefat ettikleri için onun bu büyük sahabilerden rivayette bulunması mümkün görünmemektedir.

Mus'ab b. Zübeyr'den ise, Hakem b. Uteybe,[568] Amr b. Dinar el-Cumahi ve İsmail b. Halid hadis rivayet etmişlerdir.[569]

Mus'ab b. Zübeyr'in sahabe ve tabiinden hadis rivayet ettiği ve ondan da başkalarının rivayette bulundukları zikredilmekle birlikte bu hadislerin sayısıyla ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ulaşabildiğimiz eserlerde Mus'ab'ın isminin senedinde zikredildiği sadece bir hadis bulunmaktadır. Şehidlikten bahseden söz konusu hadisin tercümesi şudur: *"Beş şey vardır ki, her kim onlardan birine mübtela olursa o şehiddir. Bunlar, Allah yolunda öldürülen kişi, Allah yolunda mücadele ederken boğulan kişi, Allah yolunda kahramanlık yapan kişi,[570] Allah yolundayken vebaya yakalanan kişi ve Allah yolundayken doğum yapan ve lohusa iken vefat eden kişi…"*[571] Kendisi de savaş meydanında öldürülmüş bir kimse olan Mus'ab'ın senedinde yer aldığı tek hadisin şehidlikle ilgili olması ne kadar da manidardır.

D. Diğer Özellikleri

Mus'ab b. Zübeyr'in, iyi bir hatip olduğu da zikredilmektedir.[572] Fakat ilim sahibi kişilerin yanında fazla konuşmaz, alimlerin dilinden inci gibi dökülen bilgi ve tecrübeleri dinlemeyi tercih ederdi. Nitekim valiliği sıra-

566 İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-Menfa'a,* II, 264.

567 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII/317; Aycan, "*Mus'ab b. Zübeyr*" DİA, XXXI, 227.

568 İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 211-216; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 317.

569 İbn Asâkir, *Târihu Dımeşk,* XVI, 216; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* VIII, 317; Aycan, "*Mus'ab b. Zübeyr*" DİA, XXXI, 227.

570 Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyub (v.360/971) *Mu'cemu'l-Evsat,* Thk. Tarık b. Avdullah, Kahire, Trh., I, 76

571 en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (v.303/915), *Sünenü'l-Kübrâ,* Thk. Hasan Abdülmünim, 1. Baskı, Beyrut, 2001, IV, 297.

572 Aycan, "*Mus'ab b. Zübeyr*" DİA, XXXI, 227.

sında halka irad ettiği hutbeleri ve diğer konuşmalarını, ilmiyle ve hitabetiyle meşhur olan Hasan el-Basrî mescide gelene kadar sürdürür, onun gelmesiyle konuşmasını tamamlardı.[573]

Mus'ab b. Zübeyr, o dönemde etkili bir iletişim ve propaganda vasıtası olan şiiri ve şairleri de etkili bir şekilde kullanmaya gayret göstermiş, bu yolda hiçbir fedakarlıktan kaçınmamıştır. Kendisi, ihtiyaç duyduğu her zaman ve durumda şiirler söyleyerek kendisini ve çevresindekileri cesaretlendirmiş, dönemin ünlü şairleri Abdullah b. Kays er-Rakiyyât ve Ferazdak'a hediyeler takdim ederek, yönetimini güçlendirmek için onların şiirlerinden istifade etmeye çalışmıştır.[574]

E. Ortaya Koyduğu İlkler

Mus'ab b. Zübeyr, 67/687 yılında vefat eden Ahnef b. Kays'ın cenaze namazını kıldırmış ve kabrine kadar cenazesinin arkasından yürümüştür. Bu yürüyüşü esnasında üzerinde rida olmadığı için, bir cenazenin arkasından kabrine kadar ridasız yürüyen ilk kişi olmuştur.[575]

Onun, Kûfe'yi bir şehir olarak yabancılara tanıtan ilk kişi olduğu zikredilmektedir.[576]

Mus'ab kıldığı bütün namazların ardından yüksek sesle tehlil okumayı adet haline getirmişti. Böyle bir uygulamaya ilk defa şahit olan bazı kimseler söylediği sözlerin bidat olduğunu dile getirerek duruma tepki göstermişti. Fakat zaman ilerledikçe yüksek sesle tehlil okuma, güzel bir adet halini almış ve Irak bölgesinde yaygınlaşmıştı.[577] Dolayısıyla Irak bölgesinde bu güzel adeti ilk başlatan da Mus'ab b. Zübeyr olmuştur.

---

573 İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 218.
574 İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 228-229.
575 Halîfe, *Târih,* 203; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil,* II, 51.
576 İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımeşk,* XVI, 228.
577 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 24; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil,* II, 51.

Mus'ab, ilk özgün İslam paralarının darbettirilmesine önemli katkı sunan bir devlet adamıdır. İlk İslam parasının tedavüle girme sürecini 5 evreye ayırarak inceleyen Mehmet Şimşir'e göre Peygamberimiz (s.a.s) ölçü ve tartı miktarlarını tespit etmiş ve para değişimleri konusunda standart getirerek paranın İslamîleşmesi adına önemli bir adım atmış, Hz. Ömer, Bizans ve Sasani paralarının üzerine Kelime-i Tevhid vb. İslamî simgeler ekleterek para darbettirmiş, Muâviye de iktidarında "Kara Dirhem" ismiyle meşhur olan düşük kaliteli ve halk nezdinde kabul görmeyen paralar bastırmıştır. Emevî iktidarının inkıtaya uğradığı 64/683 yılından itibaren hilafet makamında bulunan Abdullah b. Zübeyr, iktidarını tahkim etmek amacıyla para darbettirmişti. Bu paralar daha önce basılan biçimsiz, kalın, kısa, yamrı yumru ve silik paralardan farklı olarak düzgün ve tam yuvarlak bir şekilde basılmıştı. Üzerlerinde ise "Muhammedün Rasulullah","Emerallahu bi'l-Vefâ ve'l-Adl" ibareleri kazınmıştı. Abdullah'ın bastırdığı bu paralar Irak bölgesinde darbedilmiş, bu işle de Basra valisi Haris b. Abdullah ile Irak genel valisi Mus'ab görevlendirilmişti.[578]

Mus'ab'ın 70/690 yılında halife Abdullah b. Zübeyr'in emriyle darbettirdiği paraların bir yüzünde "Allah", diğer yüzünde ise "Bereke/Bereketullah" yazılmıştı. Bu paralar, Mus'ab'ın valiliği süresince ve Irak'ın, Abdülmelik'in idaresine girip Haccac vali olarak atanıncaya kadar tedavülde kalmıştır. 74/694 yılında Irak'a vali tayin edilen Haccac, *"…münafık ve fâsık adamın eseri olarak ortada hiçbir şey bırakmak istemeyiz…"* diyerek anî ve şiddetli bir kararla bu paraları halifenin emriyle bastırdığı yeni dinar ve dirhemlerde değiştirtmiş, söz konusu paraları piyasadan toplattırılıp imha ettirmiştir.[579]

Diğer taraftan Cahiliye döneminde Bizans'ın Hirakl dinarları ve Sasanilerin Bağliye dirhemlerinin Mekke'ye geldiği, insanların bu paralarla alışve-

---

[578] Şimşir, Mehmet, "Cahiliye Dönemi Araplarında Para ve İlk İslâm Paralarının Tedavüle Giriş Süreci" *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, y.2017, sy.18, s.280.

[579] Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, Ter. Prof. Dr. Mustafa Fayda, 535.

rişlerini yaptıkları, ölçüsü ve miktarı belli olan bu paralarla ölçü ve tartı miktarlarının İslam döneminde de kullanılmaya devam edildiği, Peygamberimiz (s.a.s), Raşit Halifeler, Muâviye ve Yezîd dönemlerinde bu miktarların aynen korunduğu rivayet edilmekte ve Abdullah b. Zübeyr'in hilafetini ilan ettikten sonra Basra'ya vali tayin ettiği Mus'ab döneminde Irak bölgesinde ilk İslam parası sayılabilecek dinarlar ve dirhemler darbettirdiği zikredilmektedir.[580] Böylece Mus'ab b. Zübeyr'in, Abdülmelik'ten en az beş yıl önce ilk İslam parası sayılabilecek bu dinar ve dirhemleri darbettirmek suretiyle ilk İslam parasının bastırılmasında katkısı bulunan bir devlet adamı olduğu ortaya çıkmaktadır.[581]

[580] Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân,* Ter. Prof. Dr. Mustafa Fayda, 532-533; Aycan, "*Mus'ab b. Zübeyr*" DİA, XXXI, 227.

[581] Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Şimşir, Mehmet, "Cahiliye Dönemi Araplarında Para ve İlk İslâm Paralarının Tedavüle Giriş Süreci" *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* y.2017, sy.18, s.267-293; Erkoçoğlu, Fatih, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* TDV Yayınları, Ankara, 2011.

— SONUÇ —

Tarih, insanlığın öncüleri olan Hz. Adem ile Hz. Havva'nın dünyaya gönderilmesiyle başlamış, onların iki oğlu arasındaki çekişmeyle birlikte iyi ve kötünün mücadelesi halini almış ve Hak-Batıl mücadelesi şeklinde çeşitli devirlerden geçerek günümüze kadar gelmiştir. Allah, hak yoldan sapanlara peygamberler göndermiş ve onların doğru yolu tekrar bulmalarının önündeki engelleri kaldırmıştır. Son peygamber olarak gönderilen Hz. Muhammed'in (s.a.s) tebliği Mekke'de başlamış ve çok çetin şartlar altında 13 yıl boyunca bir çok insana ulaşmıştır. Medine'ye hicretle birlikte devlet kurma imkanı bulan Müslümanlar, Peygamberimiz öncülüğünde küfür ve şirkin belini kırarak olağanüstü bir hızla ulaşabildikleri bütün insanlara hak dini tebliğ etme gayesiyle fetih hareketine girişmişlerdir. Hz. Peygamber'in (s.a.s) vefatının ardından ortaya çıkan ridde hareketleri Hz. Ebu Bekir'in gayretleriyle bastırılmış ve fetih hareketleri tekrar başlatılmış, Hz. Ömer dönemi boyunca süren fetihler, Hz. Osman'ın hilafeti döneminde doğal sınırlarına ulaşarak duraksamaya başlamış ve yaşanan iç karışıklıkların ardından halife şehid edilmiştir. Muaviye'nin 41/661 yılında hilafeti devralmasına kadar devam eden fitne hareketleri İslam toplumunda önemli değişikliklerin yaşanmasına ve İslam ümmeti içinde önemli fikri ayrılıkların vukua gelmesine neden olmuştur. Yezid döneminde yaşanan Kerbelâ hadisesi ve Harre vakası İslam ümmetinin bir daha bir araya gelmeyecek/gelemeyecek şekilde en az iki kutba ayrılmasında en müessir sebep olarak karşımızda durmaktadır.

Bu araştırmada Mus'ab b. Zübeyr'in hayatı, şahsiyeti, idarî ve askerî faaliyetleri ele alınmaya çalışılmıştır. Mus'ab'ın hayatına dair önemli tespitlerde bulunulmuştur. Onun, hem hayatı hem de idarî ve askeri faaliyetlerine dair

ortaya konulan temel tespitler aktarıldığında Mus'ab'ın şahsiyeti, faaliyetleri ve yaşadığı dönem daha iyi anlaşılacaktır.

Mus'ab b. Zübeyr, Hz. Osman'ın hilafeti döneminde 33/653 yılında, Zübeyr b. Avvâm ile Rebab bt. Uneyf'in oğlu olarak Medine'de doğmuştur. Güzelliği, ilmi ve ahlakıyla temayüz eden hanımlarla evlilik yapmış ve bu evliliklerinden ondört çocuğu dünyaya gelmiştir. Henüz 3 yaşında babasını ve genç yaşlarda annesini kaybeden Mus'ab ağabeyi Abdullah'ın himayesinde büyümüş, dönemin şartlarına göre iyi bir eğitim almış ve ahlaki açıdan da ailesine yaraşır bir terbiye ile yetişmiştir. Mus'ab, yaşadığı dönemde insanların en güzeli ve Kureyş gençlerinin efendisi olarak anılmıştır. Güzelliği, cesareti, affediciliği, cömertliği ve zahidane yaşantısıyla şöhret bulmuştur. Cerh ve Ta'dil alimleri tarafından Medineli tabiîn neslinin ikinci tabakasından sika bir kişi olarak kabul edilmiştir. Mus'ab b. Zübeyr'in çocukluğu ve gençliği Medine'de geçmiş, bu yıllarda İslam toplumunun maruz kaldığı fitne hareketleri ile siyasi ve dini fikir ayrılıklarının sebep olduğu içtimai ve kültürel değişimlere tanıklık etmiştir.

Mus'ab b. Zübeyr, ağabeyi Abdullah'ın Mekke'ye gitmesinden sonra her zaman onun en yakınında bulunmuş ve Abdullah'ın en önemli destekçilerinden biri olmuştur. Bu sebeple Mus'ab'ın ilk siyasi faaliyeti, 63/683 yılında meydana gelen Kâbe muhasarasında bulunması, ilk askeri faaliyeti de bu muhasara esnasında emrine verilen Habeşli askeri birliği sevk ve idare etmesidir. İkinci olarak Filistin seferine katılan Mus'ab, bu seferde Amr b. Saîd karşısında başarısız olmuş, daha sonra Rebeze savaşına katılarak savaşın kazanılmasında önemli katkılar sunmuştur.

64/683 yılında Emevî halifesi II. Muâviye'nin yerine veliaht bırakmadan vefat etmesi, İslam toplumunun bir yönetim krizine girmesine sebep olmuştur. İslam ümmetini düştüğü bu derin krizden hilafetini ilan ederek ve Şam hariç bütün eyaletlerin bey'atını alarak Abdullah b. Zübeyr çıkarmıştır. İslam toplumunun neredeyse tamamının olurunu alarak yönetime gelen Abdullah'ın bir asi değil -halifeler tarihini konu alan bir çok eserde olduğu gibi-

meşru bir İslam halifesi sayılması gerektiği, İslam toplumunun başındaki meşru halifeye rağmen Şam'da yeni bir iktidar kurduğu için Mervan b. Hakem'in bütün idaresi boyunca; yerine geçen oğlu Abdülmelik'in de, Abdullah'ı şehid ettirip İslam devletine son verdiği tarihe kadar, meşru devlete ve meşru halifeye isyan eden iki asi konumunda bulundukları değerlendirilmektedir.

Mus'ab b. Zübeyr'in, 65/685 yılından 72/691 yılına kadar devam eden valiliği döneminde halkın gönlünü kazanma, görev yaptığı bölgede iktisadi ve ekonomik istikrarsızlığa sebep olan karışıklık ve isyanları bastırma, halkın refah ve gelir seviyesini yükseltme, eyaletin güvenlik, asayiş ve huzurunu sağlama, gerekli yatırımların yapılmasını katkı sunma, ölçü, tartı ve mali standardizasyonu sağlama vb. konularda başarılı olduğu değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, Medine'yi işgal etmek üzere Rebeze'ye gelen Emevî ordusunun yenilgiye uğratılması, Kûfe'de Hz. Hüseyin'in kanını talep ve katillerini cezalandırmak iddiasıyla isyan eden Muhtar es-Sekafî'yi bertaraf etmesi, birkaç yıl içinde yerel bir zorbaya ve başa çıkılamayan bir soruna dönüşen Ubeydullah b. Hürr'ün yıkıcı terör faaliyetlerini onu bertaraf ederek sonlandırması, Irak ve Fars topraklarında anarşi ve kargaşaya sebep olan Hâricî tehdidinin bitirilmesi, halka yılda bir veya iki kez maaş bağlanması, ilk İslam parası sayılabilecek dinar ve dirhemler darbettirmesi, ölçü ve tartı miktarlarının belirlenmesi gibi faaliyetler sayılabililir.

Mus'ab'ın yönetimi boyunca başarı yakalayamadığı veya hata olarak değerlendirilebilecek icraatları da olmuştur. Bu çerçevede Basra'ya geldiği ilk gün halka yaptığı konuşmada kendi siyasi davasının haklılığını, Abdülmelik'in de haksızlığını dile getirmek için Kur'an ayetlerini kullanarak dinî değerleri siyasete alet etmesi, Muhtar isyanını bastırdıktan sonra teslim olan askerlerin hiçbir tahkikat yapılmadan ve suçlu-suçsuz ayırt edilmeden sırf Kûfelilerin intikam hislerine kurban edilerek öldürülmeleri, Muhtar'ın bir elinin kesilerek mescidin bir duvarına asılması ve uzun yıllar olduğu yerde asılı bir şekilde sergilenmesi, kendisine ihanet eden Irak ileri gelenlerinin ve

komutanların ihanetinin uzun bir zaman tespit edilememesi vb. hususlar sayılabilir.

Başarılı ve başarısız icraatları birlikte değerlendirildiğinde Mus'ab b. Zübeyr'in cesur bir komutan, halkının gönlünü kazanan ve görevinin hakkını vermeye çalışan bir vali, belli noktalarda zaafları olsa da ihtiyatlı ve geleceği görebilen bir devlet adamı olduğu kanaatine ulaşmaktayız.

Mus'ab b. Zübeyr, 15 Cemaziyelevvel 72/691 tarihinde Meskin'e yakın Deyrulcâselik mevkiinde vuku bulan savaşta komutanlarının ihanet etmeleri sebebiyle yenilmiş ve savaş meydanında öldürülmüştür. Mus'ab'ın bu savaşta yenilmesinin en önemli sebebi komutanlarının ihanet etmesi ve Mus'ab'ın bu ihaneti savaşın hemen öncesinde haber alması sebebiyle gereken tedbirleri alamamasıdır. Bu ihanetin sefere çıkmadan önce tespit edilememesinin, Mus'ab'ın istihbarat alanındaki zafiyetinin bir göstergesi olduğu düşünülmektedir.

Mus'ab b. Zübeyr'in valilik yılları, bölgenin en karmaşık toplum yapısına sahip olduğu döneme rast gelmektedir. Irak, kozmopolit bir yapıda olması sebebiyle her zaman fitnenin vücut bulabildiği, beğenilmeyen veya faaliyetlerinden zarar görülen yöneticilere çok çabuk ihanet edilen ve sadece kendi menfaatini düşünerek kısa vadedeki kazançlarının peşinde koşanların yaşadığı sıkıntılı bir bölgedir. Hz. Osman'ın şehid edilmesinde önemli paya sahip olan Iraklılar, Hz. Ali'yi de şehid etmişler, söz ve davranışlarını beğenmedikleri Hz. Hasan'a fiili olarak saldırarak yaralamışlar, Hz. Hüseyin'i önce kıyama davet edip ardından ihanet ederek şehid etmişler, nihayet valileri ve Hz. Hüseyin'in damadı olan Mus'ab'a da ihanet edebilmiş ve savaş meydanında onu yalnız bırakarak terketmişlerdir.

Cömertliği, güzelliği ve ahlakıyla meşhur olan Mus'ab b. Zübeyr, ilk İslam parası sayılabilecek dinar ve dirhemlerin bastırılmasında önemli görevler üstlenmiş, Ahnef b. Kays'ın cenazesinin ardından ridasız bir şekilde yürüyerek bir cenazenin ardından ridasız yürüyen ilk kişi olmuş ve namazlar-

dan sonra yüksek sesle tesbih ve tehlil okuma uygulamasını Irak bölgesinde ilk defa o başlatmıştır.

Mus'ab b. Zübeyr'in hayatını ve faaliyetlerini daha iyi anlamak için bu alanda çalışılmış akademik tezlere de bakmak ve o dönem olaylarıyla ilgili farklı değerlendirmeleri de görmek daha münasip olacaktır. Özellikle Muhtar es-Sekafî, Abdülmelik b. Mervan, Abdullah b. Zübeyr gibi dönemin en önemli şahıslarıyla ilgili çalışmalar mütala edilmelidir.

Diğer taraftan ana kaynaklardan faydalanırken para miktarları, asker sayıları vb. konulardaki rivayetlerle ileri tarihlerde gerçekleşecek olayların gaybi bilgi olarak haber verildiği fiten rivayetlerine ihtiyatla yaklaşmak ve bu rivayetleri çok iyi araştırmak gerekmektedir.

– KAYNAKÇA –

Abdülğanî, Muhammed İlyas, *Büyutu's-Sahabe Havle'l-Mescidi'n-Nebevi,* 4. Baskı, Medine, 1999.

Abdurrezzak b. Hemmâm es-San'âni (v.211/826-27), *el-Musannef,* Thk. Habiburrahman el-A'zami, 2. Baskı, Beyrut, 1403.

Aksu, Ali, "Emevîler Döneminde Kadının Durumu", *CÜİFD*, 2001, c.V, sy.1, s.95-102.

Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi -3 "Emevîler Dönemi",* 7. Baskı, İstanbul, 2013.

----------, "Emevîlerin Irak Siyaseti", *UÜİFD,* 2009, c.XVIII, s.103-128.

----------, "Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasi Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Usul İslam Araştırmaları Dergisi,* 2005, sy.4, s.157-170.

----------, "Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri", *UÜİFD,* 1998, c.7, sy.7, s.487-521.

Atçeken, İsmail Hakkı, "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakem'in Rolü", *SÜİFD,* 2000, sy.9, s.315-348.

----------, "Muâviye b. Yezîd Üzerine Bir Araştırma", *SÜİFD,* Konya, 1997, sy.7, s.411-430.

Avcı, Casim, "İslam'ın Doğuşu ve Mekke Dönemi", *İslam Tarihi ve Medeniyeti-I,* Edt. Mustafa Sabri Küçükaşçı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Eskişehir, 2012.

----------, "İslam'ın Medine Dönemi", *İslam Tarihi ve Medeniyeti-I,* Edt. Mustafa Sabri Küçükaşçı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Eskişehir, 2012.

----------, "Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emevîler", *İslam Tarihi ve Medeniyeti-I,* Edt. Mustafa Sabri Küçükaşçı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Eskişehir, 2012.

----------, *"Kureyş"* DİA, Ankara, 2002, XXVI, 442.

----------, *"Nisbe"*, DİA, İstanbul, 2007, XXXIII, 142-144.

Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan,* Ankara, 2014.

----------, "Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği: Abdullah b. Zübeyr", *AÜİFD,* 2000, c.XLI, s.99-115.

----------, *"Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)", AÜİFD,* 1999, c.XXXIX, s.147-174.

----------, *"Mus'ab b. Zübeyr"*, DİA, İstanbul, 2006, XXXI, 227.

----------, *"Urve b. Zübeyr",* DİA, Ankara, 2012, XXXXII, 183-185.

Aydın, Mehmet Akif- Hamidullah Muhammed, *"Köle"*, DİA, İstanbul, 2002, XXVI, 241.

Aydınlı, Abdullah- Çakan, İsmail L., *"Aşere-i Mübeşşere"* DİA, İstanbul, 1991, III, 547.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (v.279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf,* Thk. Süheyl Zekkâr – Riyad Zirikli, 1. Baskı, Beyrut, 1996.

----------, *Fütûhu'l-Büldân – Ülkelerin Fetihleri,* Ter. Prof. Dr. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.

Beykunî, Ömer b. Muhammed (v.1080/1669), *Şerhu Manzûmetü'l-Beykuniyye fî Mustalahi'l-Hadis,* Düzenleyen: Abdulfettah Ebû Gudde, Halep, 2009.

Bozkurt, Nebi, *"Künye",* DİA, İstanbul, 2002, XXVI, 558-559.

----------, *"Lakap",* DİA, İstanbul, 2003, XXVII, 65-67.

Buharî, Muhammed b. İsmail (v.256/870), *Târihu'l-Kebîr,* Trh.

Çiçek, Mustafa, "Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Zübeyr b. Avvâm", *İSTEM,* y.4, sy.7, s.135-158.

Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed (v.385/915), *es-Sünen,* Thk. Şuayb Arnavut, 1. Baskı, Beyrut, 2004.

Dîneverî, Ebu Hanife, Ahmet b. Davud (v.282/895), *el-Ahbâru't-Tıvâl,* Matbaatu's-Saade, 1. Baskı, Mısır, 1330.

Ebu'l-Ferec, Ali b. Hüseyin el-Isfehânî (v.356/967), *el-Eğânî,* Thk. Dr. İhsan Abbas, Beyrut, 2008.

Ebu Hâtim er-Râzî, Muhammed b. İdris b. Münzir (v.277/890), *Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dil,* Beyrut, 1952.

Ebu Hilâl, Hasen b. Abdullah b. Sehl el-Askerî (v.400/1009) *el-Evâil,* Thk. Dr. Velid Kassab-Muhammed el-Mısri, Riyad, 1981.

Ecer, A. Vehbi (v.2014), "Abdullah b. Zübeyr'in Halifeliği ve Kurduğu Devlet", *EÜİFD,* 1998, sy.10, s.153-162.

Efendioğlu, Mehmet, *"Zübeyr b. Avvâm",* DİA, İstanbul, 2013, XXXXIV, 522-524.

en-Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (v.303/915), Sünenü'l-Kübrâ, Thk. Hasan Abdülmün'im, 1. Baskı, Beyrut, 2001.

Ed-Dûrî, Abdülaziz, *"Deyrulcâselik",* DİA, İstanbul, 1994, IX, 270.

Erkoçoğlu, Fatih, *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan,* TDV Yayınları, Ankara, 2011.

Fayda, Mustafa, "Hulefa-yi Raşidin Dönemi-I", *İslam Tarihi ve Medeniyeti-I,* Edt. M. Sabri Küçükaşçı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Eskişehir, 2012.

Fiğlalı, Ethem Ruhi, *İmam Ali,* TDV Yayınları, 12. Baskı, Ankara, 2017.

Gömbeyaz, Melek Yılmaz, "Muâviye b. Ebî Süfyan'ın Muhaliflerini Bertaraf Etme Yöntemleri", *UÜİFD*, 2010, c.XIX, sy.1, s.301-332.

Gönen, Metin, *Ezârika'nın Doğuşu ve Görüşleri,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.

Görgün, Hilal, *"Sükeyne bt. Hüseyin",* DİA, İstanbul, 2010, XXXVIII, 45-46.

Hadislerle İslam, *"Peygamberler; İnsanlığın Kutlu Rehberleri,* Edt. Mehmet Emin Özafşar vd., 2. Baskı, Konya, 2015.

Hamidullah, Muhammed (v.2002), "Akdeniz Çevresi Müslümanlarının Tarih İlmine Kazandırdıkları", Çev. İhsan Süreyya Sırma, *Diyanet Dergisi,* Ankara, 1974, c.III, sy.6, s.362-369.

Halîfe bin Hayyât, Ebu'l-Amr el-Usfurî, (v.240/854), *Târihu Halîfe b. Hayyât,* Thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1993.

----------, *Kitabu't-Tabakât,* Thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Bağdat, 1967/1387.

Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi,* Çev. İsmail Yiğit, İsanbul, 1991.

Hatîb el-Bağdâdî, Hafız Ebû Bekir Ahmet b. Ali b. Sabit (v.463/1071), *Târih-u Bağdâd,* Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, Trh.

Heyet, *Dini Kavramlar Sözlüğü,* Edt. İsmail Karagöz, Ankara, 2007.

Hitti, Philip K. (ö.1978), *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi,* Çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1980.

İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Fakîh (v.328/940), *el-İkdu'l-Ferîd,* Thk. Abdülaziz er-Râhinî, Beyrut, 1983/1404.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfiî, (v.571/1175) *Târihu Medîneti Dımeşk,* Thk. Ömer b. Ğarame el-Amrî, Beyrut, 1997/1418.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (v.597/1201), *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûki ve'l-Ümem,* Thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut, 1992/1412.

İbnü'l-Esîr, İzzeddün Ebu'l-Hasan Ali bin Muhammed, (v.630/1232) *el-Kâmil fi't-Târih,* Thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kadı, Beyrut, 1987.

İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman b. Ebû Bekir (v.235/849), Kitabu'l-Musannef, Thk. Kemal Yusuf el-Hut, 1. Baskı, Riyad, 1409.

İbn Hacer, Şihabüddin Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Askalanî (v.852/1449), *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahabe,* Mısır, 1328.

----------, *Ta'cîlu'l-Menfa'a,* Thk. İkramullah İmdad el-Hak, Beyrut, 1996/1417.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir (v.681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman,* Thk. Dr. İhsan Abbas, Beyrut, 1978.

İbn Hibban, Ebu Hâtim Muhammed (v.354/965), *Takrîbu's-Sikât,* Beyrut, 2007.

----------, *Kitabu's-Sikât,* Beyrut, 2007.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Şihabüddîn Ömer b. Kesîr (v.774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* Mektebetü'l-Meârif, Beyrut, 1990.

İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, (v.276/889), *el-Meârif,* Beyrut, 1970/1390.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed (v.230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ,* Beyrut, Trh.

İbn Tağriberdî, Cemaleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf el-Atabeyî (v.874/1470), *en-Nücûmu'z-Zâhira fî Mulûki Mısra ve'l-Kâhire,* Beyrut, 1992

İlhan, Avni, *"Bedâ",* DİA, İstanbul, 1992, V, 290-291.

Kapar, Mehmet Ali, "İslam'da Bey'at (Seçim Usulü)", *SÜİFD*, 1991, sy.4, s.73-83.

----------, "Hz. Hasan'ın Halifeliği ve Hasan-Muâviye Andlaşması", *SÜİFD*, 1997, sy.7, s.67-80.

Kazancı, Ahmet Lütfi, *"Âişe bt. Talha b. Ubeydullah",* DİA, İstanbul, 1989, II, 206-207.

Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi,* TDV Yayınları, Ankara, 2010.

Kurt, Hasan, "Süfyani Emevîler Sonrasında Horasan ve Maveraünnehr'de İç Mücadeleler (64-85/683-704)", *AÜİFD*, 2001, c.XLII, s.273-304.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (v.346/957), *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdînu'l-Cevher,* Thk. Kemal Hasan Mer'i, Mektebetü'l-Asriyye, 1. Baskı, Sayda, 2005.

Muhammed b. Şakir el-Kütübî (v.764/1362), *Fevâtü'l-Vefeyât,* Thk. Dr. İhsan Abbas, Beyrut, Trh.

Namık Kemal (v.1306/1888), *Büyük İslam Tarihi,* Uyr: İhsan Ilgar, İstanbul, 1975.

Önkal, Ahmet, *"Ahnef b. Kays",* DİA, İstanbul, 1989, II, 174.

Refik, Ahmet, *Büyük Tarih-i Umûmî,* İstanbul, 1328.

Sallâbî, Dr. Ali Muhammed, *Hilafetu Emiru'l-Mü'minin Abdullah b. Zübeyr,* Müessesetü İkra, 1. Baskı, Kahire, 2006/1427.

Sarıçam, İbrahim (v.2017), *Hz. Ebû Bekir,* TDV Yayınları, Ankara, 2013.

----------, *Hz. Ömer,* TDV Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2012.

----------, *Hz. Osman,* TDV Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2017.

----------, *"Muhammed b. Eş'as",* DİA, İstanbul, 2005, XXX, 528.

----------, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı,* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.

Sarıçam, İbrahim-Aycan, İrfan, *Emevîler,* Ankara, 1993.

Sırma, İhsan Süreyya, *İslam ve Tarih,* Beyan Yayınları, 9. Baskı, İstanbul, 2014.

----------, "İslam Tarihine Giriş-2", *Diyanet Dergisi,* Ankara, 1977, c.XVI, sy.5, s.290-299.

----------, *Hilafetten Saltanata Emevîler Dönemi,* Beyan Yayınları, 21. Baskı, İstanbul, 2016.

Şakir, Mahmut, *Târihu'l-İslamî,* 8. Baskı, Beyrut, 2000.

Şimşir, Mehmet, "Cahiliye Dönemi Araplarında Para ve İlk İslâm Paralarının Tedavüle Giriş Süreci" *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* y.2017, sy.18, s.267-293

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (v.310/923), *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Mısır, 1964.

Taberânî, Hafız Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed (v.360/971), *Kitabu'l-Evâil,* Thk. Muhammed Şekûr b. Mahmud, Beyrut, 1983.

----------, Mu'cemu'l-Evsat, Thk. Tarık b. Avdullah, Kahire, Trh.

Tok, Mustafa Sami, *Hz. Peygamber Dönemi Sonrası Siyasi Olaylarında Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2009.

Uraler, Aynur, *"Safiyye bint Abdülmuttalib",* DİA, İstanbul, 2008, XXXV, 475-476.

Üçok, Bahriye (v.1990), *İslam Tarihi Emevîler-Abbasiler,* Ankara, 1968.

Varol, M. Bahaüddin, *Hz. Hasan,* TDV Yayınları 2. Baskı, Ankara, 2013.

Wellhausen, Julius (ö.1918), *Arap Devleti ve Sükutu,* Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1963.

----------, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri,* Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1989.

Yâkut, Şihabüddin Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hâmevî (v.626/1229), *Mu'cemu'l Büldân,* Thk. Ferîd Abdülaziz el-Cündî, 1. Baskı, Beyrut, 1990.

Yıldız, Hakkı Dursun *"Abdülmelik b. Mervan",* DİA, İstanbul, 1988, I, 266-270.

Yiğit, İsmail, "Hulefa-yi Raşidin Dönemi-II", *İslam Tarihi ve Medeniyeti-I,* Edt. Mustafa Sabri Küçükaşçı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Eski-şehir, 2012.

----------, *"Muhtar es-Sekafî"*, DİA, İstanbul, 2006, XXXI, 54-55.

Yüksel, Ahmet Turan, "Emevîler Döneminde Abdullah b. Ömer", *İSTEM,* 2006, y.4, sy.8, s.21-42.

Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (v.748/1347), *Siyeru A'lami'n-Nübelâ,* thk. Şuayb Arnavut, Beyrut, 1990.

----------, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm,* Beyrut, 1990.

----------, *el-İber li-Haberi men Ğaber,* Thk. Ebu Hacir Muhammed es-Saîd b. Beysûnî Zağlûl, Beyrut, 1985.

Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdullah el-Kureşî el-Esedî ez-Zübeyrî, (v.256/870), C*emheratu Nesebi Kureyş ve Ahbâruhû*, Thk. Abbas Hanî, Beyrut, 2010.

----------, *el-Ahbâru'l-Muvaffakiyyât,* Thk. Dr. Sami Mekkî, Beyrut, 1996.

ez-Zübeyri, Ebu Abdullah Mus'ab b. Abdullah b. Mus'ab (v.236/851), *Kitabu Nesebi Kureyş,* Kahire, 3. Baskı, 1953.

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
SAMER

SAMER
KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
SAMER

SAMER
KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi